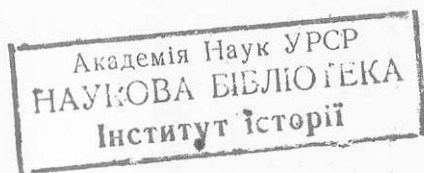

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

О. М. АПАНОВИЧ

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ
У БОРОТЬБІ ПРОТИ
ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОЇ
АГРЕСІЇ

50—70-і роки XVII ст.

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ—1961

В книзі ст. наукового співробітника Інституту історії АН УРСР канд. історичних наук О. М. Апанович на великому документальному матеріалі висвітлюється героїчна боротьба запорізького козацтва проти наступу султанської Туреччини і Кримського ханства на Україну.

В праці розкривається роль Запорізької Січі в спільних виступах українського і російського народів проти турецько-татарської агресії за складних та суперечливих умов внутрішнього соціально-політичного життя України 50—70-х років XVII ст. і міжнародних відносин того часу.

В монографії показується, як в боротьбі з агресорами розвивалися і міцніли зв'язки двох братніх народів — російського і українського.

Відповідальний редактор
канд. історичних наук Ф. П. Шевченко

ВСТУП

З кінця XV ст. Україні почала загрожувати велика небезпека з боку султанської Туреччини і Кримського ханства.

Султанська Туреччина з XIV ст. оформилась у сильну воєнно-феодальну державу — Османську імперію. Характер цієї держави визначив її зовнішню та внутрішню політику. Головний зміст внутрішньої політики султанської Туреччини становило безпосереднє воєнне насильство над поневоленими народами і турецькими трудящими масами. Основним напрямом її зовнішньої політики було завоювання чужих земель і народів, одержання воєнної здобичі, рабів і данини. Це являло собою важливе джерело збагачення турецьких феодалів.

Султанська Туреччина протягом тривалого часу проводила активну воєнну експансію на Балканський півострів і далі на схід Європи. Ця агресивна політика вилилась у справжню турецьку навалу і, як говорить Маркс, «небезпека знову запрожувала всьому європейському розвиткові»¹.

Завойовницькі походи султанської Туреччини відіграли, за визначенням Енгельса, згубну, реакційну роль в історії і являли собою систему грабіжницьких війн епохи феодалізму.

У XIV—XVI ст. султанська Туреччина завоювала і підпорядкувала собі слов'янські держави Балканського півострова, Валахію, Константинополь, генуезьку колонію в Криму — Кафу, гирло Дунаю і Дністра, Молдавію з українською землею Буковиною і частково Закавказзя. В 1498 р. турецькі феодали вчинили перший напад на Галичину і Поділля.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., вид. друге, т. 6, стор. 180.

У XVI—XVII ст. Османська імперія вела вже широку експансію у Східну Європу, здійснюючи наступ на Україну через Молдавію, Валахію і Крим.

За допомогою своїх васалів — Кримського ханства і ногайських орд султанська Туреччина намагалась закріпитися у Північному Причорномор'ї, в тому числі в пониззях Дніпра, які вона хотіла використати як плацдарм для агресивного просування на Україну і Росію. З цією метою в 1492 р. була збудована фортеця Іслам-Кермень, де тепер знаходиться Каховка, а згодом ще ряд фортець (Муберек-Кермень, Мустрит-Кермень, Кизи-Кермень та ін.).

На середину XVII ст. Османській імперії була підпорядкована велика кількість народів і племен Європи, Азії та Африки. Ця азіатська деспотична імперія володіла надзвичайно важливими стратегічними позиціями і торговими шляхами.

Але у другій половині XVII ст. султанська Туреччина не була вже такою могутньою державою, як раніш. Хоч у цей час Оттоманська Порта була ще досить сильною, проте вона переживала період занепаду, який почався ще в кінці XVI ст.

Надзвичайно строката за етнічним складом, мовою та релігійною належністю населення, за рівнем соціально-економічного і культурного розвитку окремих її частин, султанська Туреччина не була внутрішньо єдиною, роздиралась суперечностями. Ослабленню імперії сприяло і піднесення визвольної боротьби пригноблених народів, насамперед слов'янських, а також зростання опору російського та українського народів турецькій агресії.

Турецькі феодали шукали виходу з тяжкої внутрішньої кризи у посиленні закріпачення селян, у ще більш широкому застосуванні рабської праці полонених і невільників, у нових територіальних загарбаннях та грабіжницьких війнах. Головним принципом зовнішньої політики султанської Туреччини і в другій половині XVII ст. залишалось завоювання чужих земель. Османська імперія продовжує свою експансію проти Росії, України і Польщі.

Як і раніш, у другій половині XVII ст. зняряддям султанської Туреччини в її наступі на Східну Європу були татарські феодали. Турецька навала на Російську державу і Україну здавна посилювалась хижацькими

вторгненнями, які систематично організовувало Кримське ханство. Утворене після розпаду Золотої орди Кримське ханство, разом з підпорядкованими йому ногайськими ордами, з самого початку свого виникнення робило спустошливі напади на російські та українські землі.

Особливо посилились грабіжницькі вторгнення татарських орд з кінця XV ст., коли Кримське ханство і ногайські орди стали васально залежними від Туреччини.

У 1475 р. кримський хан Менглі-Гірей визнав верховну владу турецького султана. Незабаром після цього, в 1478 р., татарські орди спустошили Брацлавщину, а в 1482 р. — Київ і Київщину. З того часу почався тривалий період постійних татарських розбійницьких нападів, що повторювалися рік у рік у більших чи менших розмірах.

Ці вторгнення, що супроводжувались найжорстокішим розоренням міст і сіл, винищенням і вигнанням у полон та рабство великих мас населення, стали історичною трагедією для України, яка безпосередньо межувала з Кримським ханством і південні землі якої були зайняті кочовищами ногайських татар.

Агресивний і грабіжницький характер відносин з сусідніми країнами мав прямий зв'язок з внутрішнім устроєм Кримського ханства і ногайських орд, з їх економікою та соціальним ладом. Кримське ханство являло собою феодальну державу з сильно розвинутими елементами рабства. Для кримських і ногайських орд були характерні дуже низький рівень і повільні темпи розвитку продуктивних сил. Хоч ногайські феодали захопили найродючіші землі півдня України, вихід з господарських утруднень вони, як і кримські мурзи, шукали не в розвитку продуктивних сил, не у використанні родючих земель і сприятливих кліматичних умов, а в безперестанних війнах, що мали характер найбезсоромніших грабежів, у торгівлі полоненими і стягненні примусових платежів, так званих упоминків, виходів, подарунків і т. д.

Радянський історик А. А. Новосельський дуже переконливо показав, що ініціаторами, організаторами і керівниками нападів на сусідні землі були татарські феодали — князі і мурзи, які брали собі лев'ячу пайку здобичі і для яких це являло головний засіб збагачення¹.

¹ А. А. Новосельский, Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в., М.—Л., 1948, стор. 419.

Систематичне хижацьке пограбування сусідів, крім того, що воно приносило бідуюванню українському і російському народам, мало також негативний вплив на історичну долю самих татар — затримувало господарський розвиток ханства, зберігало відсталі суспільні форми, посилювало феодальну анархію державної влади.

За спиною кримських ханів і мурз постійно маячила зловісна кривава тінь султанської Туреччини, яка захочувала і навіть інспірувала, відкрито чи таємно — залежно від міжнародної обстановки, розбійницькі напади татарських орд на російські та українські землі. У нападах татарських феодалів нерідко брали участь яничари і спаги. Часто султани постачали зброю, в тому числі артилерію, татарським ордам, що відправлялись у похід. Навіть тоді, коли Туреччина не перебувала у стані війни з Росією і Польщею, Османська імперія фактично вела війни з ними шляхом грабівницьких нападів татарських феодалів.

Кримські і ногайські орди — васали Туреччини незмінно брали участь в усіх навалах турецьких феодалів на Україну і на Російську державу і в усіх російсько-турецьких війнах. Вони особливо відзначались своїми звірствами і грабежами.

Панування татарських феодалів у південній Україні не тільки перешкоджало розвитку продуктивних сил на цій території, але також затримувало економічний і культурний розвиток українських земель, що лежали на північ. Хижацькі напади орд, супроводжувані спустошеннями, руйнуванням господарства, грабежами і фізичним винищенням населення або вигнанням його в рабство, привели до того, що до появи козацтва і ці землі залишались малозаселеними і неосвоєними.

Український народ у своїх чудових високохудожніх думах і піснях дуже виразно розповідає про незліченні бідуювання і муки, що їх йому доводилось зазнавати від турецько-татарських нападів:

Зажурилась Україна, що
нігде прожити:
Гей виоптала орда кіньми
маленькі діти.
Ой, маленьких виоптала,
великих забрала,
Назад руки постягала,
під хана погнала.

У другій половині XVII ст. Кримське ханство посилювало свої напади на українські землі. Хани активно втручалися у міжусобну боротьбу за гетьманство, що розгорілась в середовищі українських феодалів у 50—70-х роках. Підтримуючи те чи інше шляхетсько-старшинське угруповання, що вело боротьбу за владу і готове було спертися на іноземну інтервенцію, хани використовували міжусобицю на Україні для посилення своєї агресії. З 60-х років вони вже виступали не тільки як васали Туреччини. У цей час хани заявляють свої претензії на власну гегемонію на Україні і домагаються підпорядкування українського народу татарським феодалам.

Отже, турецько-татарська агресія несла українському народові смертельну загрозу винищення, поглинення іноземними поневолювачами. Тому боротьба з нею була протягом кількох століть життєвим завданням українського народу, питанням його існування.

Шляхетська Польща, яка раніш загарбала українські землі і встановила на них тяжкий колоніальний гніт, не забезпечувала захисту України від турецько-татарських вторгнень. Слабкість центральної влади, всесилля великих магнатів не сприяли проведенню важливих заходів щодо оборони країни. Уряд Речі Посполитої мало займався організацією оборони південних кордонів України. Він відпускав недосить коштів на утримання гарнізонів і відбудову, ремонт та укріплення тієї невеликої кількості замків-фортець, що були в прикордонних з татарами землях України. Польща платила кримському ханові упоминки — своєрідну данину. Тягар цієї данини теж лягав насамперед на українські трудящі маси.

Після воз'єднання України з Росією шляхетська Польща, ведучи боротьбу за відновлення свого панування на Україні, залучила як союзника Кримське ханство.

Сама шляхетська Польща у другій половині XVII ст. переживала економічний занепад, політичну кризу і ослаблення військової системи, які посилювались багаторічними тяжкими війнами, що їх вела Річ Посполита. Переважну більшість польського війська становили іноземні найманці. Політична анархія проймала і військову систему Речі Посполитої. Значна частина шляхти ігнорувала королівські призови у посполите рушення. Військам

систематично не видавали платні, в них спалахували бунти, створювались конфедерації. Шляхетська Польща виявилась неспроможною відбити натиск Туреччини на Правобережну Україну, що посилювався в другій половині XVII ст. В результаті Правобережжя опинилось в особливо тяжкому становищі, частина його потрапила під владу султанської Туреччини та її ставлеників.

Український народ чинив героїчний опір турецько-татарським загарбникам. Почесне місце у цій боротьбі займає українське козацтво, що утворилось на території південно-східної України, на середній Наддніпрянщині і південному Побужжі в результаті масової втечі сюди селян і міської бідноти, які шукали порятунку від нелюдської кріпосницької експлуатації польських та українських феодалів і національного гноблення.

На просторах південно-східної України, що була мало заселена, бо безпосередньо межувала з кочовищами татар (по ній насамперед розпливалась спустошлива кривава хвиля татарських нападів), українські селяни і міська біднота, займаючись хліборобством, скотарством, рибальством, полюванням, ремеслами, засновували хутори і села, створювали нові і піднімали з руїн старі містечка і міста. Населення південно-східної України, постійно готове дати відсіч турецько-татарським нападам, мужнє, загартоване у боях, завжди озброєне, і було основою козацтва, що оформилось як військова сила українського народу і відіграло видатну роль в його історії. З перших же днів свого існування і на протязі майже трьох століть воно вело оборонну і наступальну, повну героїзму наполегливу боротьбу, захищаючи південні кордони українських земель від турецько-татарських агресорів.

У першій половині XVI ст. українське козацтво має вже свою опорну базу — Запорізьку Січ. На неприступних пониззях Дніпра, за порогами, влаштували козаки систему укріплень, використавши сприятливі для цього природні умови. Загублена у труднопрохідних дніпровських плавнях, схована густими зарослями лози і очеретів, Січ була недоступною для турецько-татарських загарбників, а пороги утруднювали шляхті підхід до неї.

При будівництві Запорізької Січі козаки використали традиції древньоруських оборонних споруд, в яких важ-

ливе значення, крім земляних укріплень, мали також засіки. Від слова «засіка» і прибрала свою назву Запорізька Січ.

Запорізьке козацтво з часом розвинулось в могутню військову організацію, що мала свій флот, артилерію, піхоту і кавалерію. Це була суспільна організація, в якій відбувались гострі класові суперечності між козацькою верхівкою і низами (голотою, сіромою).

Основну масу запорізького козацтва становила козацька голота, сірома. Саме козак-сіромаха на своїх плечах виносив весь тягар і небезпеки походів проти султанської Туреччини і Кримського ханства, був найбільш активною бойовою силою у селянсько-козацьких повстаннях проти іга шляхетської Польщі, кріпосницького гноблення з боку українських і польських феодалів.

З часу свого виникнення Запорізька Січ стала опорним пунктом у боротьбі українського народу з іноземними загарбниками. Вона служила військовою базою українського народу для його виступів проти турецько-татарської агресії. З розвитком Січі боротьба козацтва проти турецьких султанів і кримських ханів набирає активного наступального характеру.

Спиралючись на Запорізьку Січ, козацтво організувало сухопутні і морські походи на Кримський півострів, де утвердилось хижакське Кримське ханство, і на узбережжя Чорного моря — володіння султанської Туреччини.

На грєбних веслових суднах — чайках, дубах — козаки робили далекі морські походи. Вони сміливо вступали у бій з потужним парусно-весловим турецьким флотом і не раз перемагали його. Козаки доходили до Малої Азії, нападали на турецькі міста-фортеці Сіноп, Трапезунд та ін., завдавали відчутних ударів по найважливіших операційних базах турків та їх морських комунікаціях.

Особливого розмаху походи запорізьких козаків набули у першій чверті XVII ст. У ці роки запоріжці не раз доходили до самого Константинополя (Стамбула) і, як зазначається у документах того часу, «окурювали мушкетним димом» столицю Туреччини, змушували дрижати від страху того самого султана, перед яким тремтіли правителі країн Західної Європи.

Значну частину походів, особливо у 20—40-х роках

XVII ст., запорізькі козаки провели разом з донськими козаками, з якими їх зв'язувала давня бойова співдружність, спільна боротьба проти іноземних агресорів.

Султанська Туреччина і Кримське ханство намагались припинити козацькі походи, більше того — вони ставили перед собою завдання знищити козацтво і ліквідувати його центр — Запорізьку Січ.

Оттоманська Порта чинила тиск на Річ Посполиту, вимагаючи знищення козаків. Шляхетська Польща, яка загарбала Україну і Білорусію і основою зовнішньої політики якої була агресія на схід Європи, насамперед проти Росії, намагалась будь-якою ціною зберегти мир з Туреччиною. Польська шляхта карала козаків — учасників морських і сухопутних походів, змушувала спалювати чайки і дуби. Сейми виносили рішення, що забороняли козацькі походи проти султанської Туреччини під загрозою тяжких кар.

Біля Кодацького порога на Дніпрі Річ Посполита збудувала укріплений замок Кодак. Споруджуючи цю фортецю, польсько-шляхетський уряд мав на меті припинити втечі селян і козаків на Січ, а також не допускати козацьких походів проти Туреччини і переходів запоріжців на Дон.

Султанська Туреччина вела постійну експансіоністську політику щодо Росії, намагаючись захопити її землі. Татарські феодали робили спустошливі напади на російські землі, як і на українські. В XVI ст. вони навіть доходили до Москви, загрожуючи життєвим центрам Російської держави. Під час нападів татарські мурзи захоплювали в полон російське населення.

Тому боротьба з агресивними хижацькими Кримським ханством і Туреччиною займала винятково важливе місце в житті Росії, метою якої було насамперед гарантування безпеки своїх південних кордонів. Ця проблема стала особливо насущною для Російської держави у другій половині XVII ст. В той час Росія переживала період економічного піднесення, хоч саме тоді тут розвивалось і утверджувалось кріпосництво. Спостерігався певний прогрес у сільському господарстві, створювались і розвивались мануфактури. Складався всеросійський ринок. У зв'язку з цим важливого значення для Російської держави набувало завдання захистити від турецької і татарської навали родючі землі південних

кордонів, що починали відігравати велику роль у розвитку економіки країни.

З другого боку, прагнення царського уряду цілком оволодіти землями півдня відбивало інтереси класу феодалів, які намагались розширити тут кріпосницьке господарство.

Ведучи боротьбу проти наступу Османської імперії і Кримського ханства, Російська держава ставила перед собою й інші політичні та економічні цілі, досягнення яких мало для неї історичне, життєво важливе значення.

На розвитку Росії та України дуже тяжко відбивалась відірваність від морів, зокрема від Чорного моря. Північне узбережжя Чорного моря перебувало під владою султанської Туреччини і Кримського ханства, які використовували ці землі як плацдарм для наступу на Російську державу. Інтереси її дальшого економічного і культурного розвитку, завдання оборони південних кордонів вимагали вирішити центральну проблему зовнішньої політики Росії — здобути вихід до Чорного моря і звільнити південь країни від турецько-татарського панування.

Завдання економічного розвитку країни викликали потребу шукати нових торгових шляхів. Оволодіння виходом до Чорного моря відкривало для Росії можливість торгувати з Англією, Голландією, Францією, Іспанією, Італією та іншими державами.

Боротьба Російської держави проти турецько-татарської навали має свою багатовікову історію. Ще у XIV ст. на кордонах Московської держави була встановлена постійна варта, яка мала головним чином вістовий характер¹. Проте організація єдиної системи сторожової служби і оборонних споруд стала можливою тільки із виникненням і зміцненням централізованої Російської держави. Створення величезних оборонних ліній вимагало мобілізації маси людей і великих матеріальних засобів, а цього не можна було зробити при відсутності сильної централізованої влади. Підтримання всієї складної системи оборони також стало можливе тільки при наявності централізованого управління.

¹ Беляев И., О сторожевой, пограничной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича, М., 1846, стор. 1.

Під час царювання Івана IV було складено відомий статут про порядок прикордонної служби і створено постійну сторожову охорону південних окраїн Московської держави.

Створення цільної, послідовно і регулярно діючої оборонної системи відноситься до другої половини XVI ст. Великого розвитку вона дістає у 30-х роках XVII ст. Деякі прийоми і способи її організації своїм походженням сягають ще до часів Київської Русі, яка боролась проти натиску тюркських кочівників.

З середини 30-х років XVII ст. на півдні тодішньої Російської держави починається велике оборонне будівництво, що проводилось протягом кількох десятиліть. В результаті була створена знаменита Белгородська лінія. Вона мала величезне воєнно-стратегічне значення, являючи собою крайню потужну оборонну лінію системи укріплення, що захищала від нападів татар, які мали на меті прорватися до центрів Російської держави. Ця безперервна лінія довжиною в 300 верст, центром якої був Белгород, простяглась від Дону до польського кордону, примикаючи лівим краєм до укріплень в районі Тамбова і з'єднуючи верхів'я річок Ворскли і Тихої Сосни. Її спорудження остаточно закінчене в 1677 р.

Головними пунктами Белгородської оборонної лінії були укріплені міста, які будувались на татарських сакмах¹ (Муравській, Кальміуській, Ногайській та Ізюмській) з метою перерізати звичайні шляхи нападу ханських сил на територію Російської держави.

Укріплені міста зв'язувались між собою системою фортифікацій, що складалась з засік², земляних валів з частоколами, жилих і стоялих острожків³; штучні укріплення доповнювались природними перепонами (річки, болота, яри і т. д.).

На південь від міст у степу засновувались станиці, роз'їзди і постійні сторожі. Вони були аванпостами, що

¹ Шляхах.

² Засіка — лісовий завал, загород на лісовій галявині або дозрі із стовбурів дерев, повалених, але не відокремлених від пеньків. У більш широкому розумінні слово «засіка» вживалось для визначення всієї системи укріплень («засечная черта»).

³ Стоялий острожок — укріплений пункт з караульною баштою, в якому не було постійного населення. Гарнізон стояв там тільки з весни до осені. У жилому острожку гарнізон перебував постійно.

несли розвідувально-сторожову службу і своєчасно попереджали про пересування татар.

Українські козаки, в тому числі запоріжці, окремі загони яких здавна перебували на службі у Російській державі, брали участь у грандіозній оборонно-будівельній роботі й організації сторожової служби на російських південних кордонах. Значну роль у створенні Белгородської лінії і у військово-оборонній діяльності відіграли українські переселенці, посилений приплив яких на територію Російської держави спостерігається саме з кінця 30-х років XVII ст. Серед них були і запорізькі козаки.

Переселенці з України брали участь у будівництві нових міст і відбудові старих. Вони входили до складу перших гарнізонів «польових» міст, укомплектованих з городових козаків, а також становили населення прикордонних повітів. Разом з російськими служилими людьми українські козаки створювали складну мережу фортифікаційних укріплень, що зв'язували міста. Серед сторожів і станичників також були українські козаки. Вони входили до складу і тих бойових сил, що являли собою рухому армію, яка складалась з полків, розташованих на оборонних лініях («полковые казаки»). Завданням цих військ було запобігти проривові великих татарських загонів у центральні області держави.

Таким чином, запорізькі козаки, як і всі українські переселенці, несучи сторожову прикордонну службу, беручи участь у фортифікаційному будівництві Російської держави, внесли свій вклад в оборону південних кордонів Росії від спільного ворога російського та українсько-народів — турецько-татарських агресорів.

Белгородська укріплена лінія мала важливе значення і для захисту українських земель від татарських нападів, особливо після воз'єднання України з Росією. Військові сили Белгородської лінії були зобов'язані подавати постійну допомогу українським козацьким військам у відбитті нападів татарських чамбулів. Белгородський воевода — командуючий збройними силами Белгородської лінії займав одночасно посаду командуючого російськими військами на Україні. Наявність цієї оборонної лінії не давала змоги татарам забирати такого великого полону з України, як це вони робили раніш.

З кінця 60-х років Російська держава переходить від

оборонної до наступальної боротьби з турецько-татарською агресією. У 70-х роках ця боротьба вже набирає загальноєвропейського значення. В зв'язку з цим сила і вплив Російської держави на міжнародній арені зростає. В результаті посилюється тяжіння південних слов'ян до Росії. Народи, які страждали під чужоземним турецьким гнітом, сподівались визволитись за допомогою сильної Російської держави.

Але боротьбу Росії проти турецько-татарської агресії утруднювала ворожа позиція ряду європейських держав щодо цього. Франція, Англія, Голландія і Австрія були заінтересовані у розвитку торгових зв'язків з величезними турецькими володіннями і тому не тільки не виступали проти агресії Туреччини, а в ряді випадків сприяли їй.

Франція постійно підтримувала дружні відносини з Туреччиною. Ведучи тривалу і уперту боротьбу з Германською імперією, Франція енергійно добивалась створення проти неї східного оплоту із Швеції, Польщі і Туреччини. Французькі дипломати, використовуючи міжусобну боротьбу магнатських угруповань у Речі Посполитій, робили сильний тиск на її зовнішню політику. Саме під впливом французьких політиків шляхетська Польща уперто відмовлялась від союзу з Росією проти Туреччини, дотримуючись щодо останньої угодовської політики. За пряму вказівкою французького короля Людовіка XIV Річ Посполита уклала в 1672 р. ганебний для неї Бучацький договір з Оттоманською Портою. Англія і Голландія в свою чергу прагнули спрямувати Туреччину проти Франції.

Зовнішня політика шляхетської Польщі мала тяжкі наслідки для українського народу, над яким нависла безпосередня загроза турецького поневолення. В той же час самій Речі Посполитій також загрожувала експансія Османської імперії. Між шляхетською Польщею і султанською Туреччиною існували непримиренні суперечності економічного і політичного характеру.

Річ Посполита намагалась прорватись до Чорного моря і Дунаю, здобути там нові ринки для продажу продуктів свого сільського господарства. Щоб здійснити свої плани, шляхетська Польща вважала за необхідне завоювати Молдавію, Валахію і Трансільванію. Але придунайські князівства і Трансільванія були об'єктом завойов-

ницьких планів Австрії. Тому вони стали джерелом гострих суперечностей між Польщею та Австрією. Ця обставина сприяла тому, що Польща довгий час перебувала у ворожому до Австрії французькому політичному таборі, який незмінно дотримувався протурецької орієнтації.

Ось чому царському урядові дуже важливо було наперед врегулювати російсько-польські відносини, що займали центральне місце у зовнішній політиці Російської держави 50—60-х років. З огляду на посягання Речі Посполитої на Україну боротьба Росії з Польщею була неминучою. Історичний досвід показував, що під час війни з Польщею або Туреччиною і Кримом союз останніх між собою становив велику небезпеку для Російської держави. Тому Андрусовське перемир'я 1667 р. між Росією і Польщею було певною дипломатичною перемогою і відіграло свою роль у посиленій боротьбі проти султанської Туреччини і Кримського ханства.

Деякі європейські держави боялись посилення Росії і тому певний період також не сприяли її боротьбі з султанською Туреччиною. Зокрема, Австрія проявляла велику тривогу в зв'язку з просуванням Росії до понизів Дунаю і зростанням її авторитету серед слов'янського населення Балкан.

Швеція намагалась стати активною союзницею Туреччини, вважаючи Україну зручним плацдармом для завоювання Російської держави. Загарбання України дало б можливість шведським агресорам відкрити військові дії проти Росії спільно з султанською Туреччиною і Кримським ханством. Цей напрям зовнішньої політики Швеції знайшов своє яскраве відображення у листуванні шведського короля Карла-Густава з Портою в 1657 р. про військовий союз проти Росії.

Отже, Російській державі доводилось вирішувати найважливішу проблему боротьби з турецько-татарською агресією у найскладнішій міжнародній обстановці.

Таким чином, у другій половині XVII ст. одним з найбільш важливих завдань російського й українського народів залишається протидія агресії султанської Туреччини і Кримського ханства. Возз'єднання України з Росією, що відіграло прогресивну роль у дальшому історичному розвитку українського і російського народів, мало величезне міжнародне значення, оскільки воно завдавало

удару по агресивних устремліннях султанської Туреччини і Кримського ханства.

У другій половині XVII ст. агресивні наміри султанської Туреччини і Кримського ханства зустрічали постійну спільну відсіч російського та українського народів. Об'єднання двох братніх народів також докорінно змінило відносини України з Кримським ханством. Територія тієї частини України, що ввійшла до складу Російської держави, була значно краще захищена від нападів зовнішніх ворогів, а це мало велике значення для розвитку економіки країни.

Татарські феодали втрачали джерело багатой здобичі. Створилась безпосередня загроза для самого існування ханства. З другого боку, Україна, спираючись на Росію, посилила свій опір експансії татарських феодалів. Українські війська, діючи разом з російськими збройними силами і у їх складі, добиваються значних успіхів. Боротьба українського народу проти наступу султанської Туреччини і Кримського ханства характеризується більшою активністю і широтою дій.

Даючи відсіч турецько-татарській експансії, українські народні маси одночасно виступали проти зрадницької політики старшинської верхівки та її союзника — кримського хана, вели боротьбу проти шляхетської Польщі, яка теж використовувала татарські орди. У своїй боротьбі український народ користувався постійною допомогою російських збройних сил.

Особливо видатна роль у цій боротьбі належить запорізькому козацтву. Козаки, як і раніш, були передовим бойовим загоном українського народу.

Російський уряд керував боротьбою Запорізької Січі проти Туреччини і Криму. Під час воєнних дій російських та українських військ проти турецько-татарських і польських збройних сил запорізькі козаки, крім участі у великих боях, активно діяли у ворожому тилу. Козаки робили походи у Крим і в ногайські улуси, що змушувало хана дробити свої сили і в ряді випадків відмовлялись від активних дій.

Отже, в другій половині XVII ст. виступи запорізького козацтва проти турецько-татарської агресії були частиною спільної боротьби Російської держави і українського народу проти султанської Туреччини і Кримського ханства. Воєнна діяльність козаків підпорядкову-

валась загальним стратегічним планам цієї боротьби, займаючи в них значне місце.

У даній роботі описується один з найбільш складних етапів спільної боротьби двох братніх народів проти іноземної агресії (50—70-і роки XVII ст.). Ця проблема ще не висвітлена в наукових працях. При написанні книги використано матеріали Центрального державного архіву давніх актів СРСР та їх публікації, насамперед «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», що являють собою багатотомне видання історичних документів. Використано також «Собрание государственных грамот и договоров», «Акты исторические», «Донские дела» та ін., документальні видання з польських архівів і рукописних зібрань. Широко залучено літературу, що хоч і не має прямого відношення до проблеми, але у більшій чи меншій мірі зачіпає окремі її сторони.

Характеристика літератури і частково документів подається у відповідних місцях тексту.

72796

Розділ перший

ЗНАЧЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ ДЛЯ ЗАХИСТУ УКРАЇНИ ВІД ЕКСПАНСІЇ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА І СУЛТАНСЬКОЇ ТУРЕЧЧИНИ

І. ЗАПОРІЗЬКА СІЧ У 50—70-Х РОКАХ XVII СТ.

У другій половині XVII ст. Запорізькій Січі належала значна територія, на якій розташована частина сучасних Запорізької, Дніпропетровської і Кіровоградської областей.

Про володіння Січі свідчить титул низового Запорізького Війська, яким звичайно закінчувалися листи від запоріжців і який зустрічаємо в царських грамотах та інших посланнях на їх адресу: «...Войско Запорожское, днепровское, кошевое, верховое, низовое и будущее на лугах, на полях, на полянках и на всех урочищах днепровских, и полевых, и морских»¹.

З 1652 по 1709 р. Запорізька Січ була розташована над річкою Чортомликом, поблизу сучасного с. Капулівки, Нікопольського району, Дніпропетровської області. Тому в літературі її називають Чортомлицькою Січчю. Першим кошовим отаманом Чортомлицької Січі був Лутай.

Зберігся запис докладної розповіді у Москві прибулих до царського уряду у 1672 р. послів від Запоріжжя

¹ Центральний державний архів давніх актів СРСР (далі — ЦДАДА), ф. Посольский приказ, Крымские дела, спр. 23, арк. 19; «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (далі — Акты ЮЗР), т. XI, СПб., 1879, стор. 402; т. XII, 1882, стор. 100, 112 та ін.; «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, М., 1828, стор. 326.

козаків Овсія Шашоли та інших про свою столицю, про зовнішній вигляд Січі та систему її укріплень¹.

Як свідчили самі запоріжці, Чортомлицька Січ являла собою місто-фортецю, територія якого мала в окруженості 1944 метри (900 сажнів). Січ була розташована біля гирла річок Чортомлика (зліва) і Прогною (справа), які впадали у річку Скарбну, що протікала за фортецею. Обривисті береги цих трьох річок служили природними укріпленнями. Четверта сторона Січі виходила у поле.

Січ була також захищена штучними укріпленнями, що склалися з земляного валу приблизно в 13 метрів (6 сажнів) заввишки і рову. З боку поля вал був укріплений частоколом («палями») і бійницями. З цього ж боку на території міста стояла велика оборонна башта «мерею кругом 20 сажен» (коло 43 метрів) з бійницями. Перед баштою за ровом було споруджене земляне укріплення («земляной городок») окруженістю в 216 метрів (100 сажнів) з вікнами для гарматної стрільби. З другого боку від Чортомлика і Скарбної до валу простяглися дерев'яні коші, насипані землею. Для виходу з боку Чортомлика і Скарбної було зроблено вісім вузьких проходів («форток — пролазів»), а для їх захисту — бійниці. Взимку запоріжці на всіх річках навколо Січі зрубували кригу, щоб утруднити доступ у фортецю².

¹ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 12—15.

² У 1709 р. запорізькі козаки прокопали рів на низинній частині Січі, тобто з боку поля, яка заливалася весняною повінню. З часом цей протік перетворився на рукав Дніпра — річку Підпільну, а територія Січі стала островом, що його населення навколишніх сіл до останнього часу називало Січчю.

Основна територія фортеці поступово розмивалася. В 1951 р., коли провадилися археологічні розкопки Чортомлицької Січі, в яких брав участь і автор, від Січі зберігся лише південно-західний край підвищеної частини, що у минулому лежав за межами площі, оточеної оборонними спорудами. На ньому колись стояли тільки невеликі тимчасові підсобні будівлі і дрібні майстерні, кузні та ливарні. У травні 1709 р., коли Чортомлицька Січ була знищена царськими військами, згоріли і ці будівлі.

Із створенням Каховського моря острів Січ був затоплений. Збереглася лише невелика частина січового кладовища. Тепер вона становить частину території с. Капулівки. Єдиною пам'яткою, яка там збереглася до нашого часу, є могила славного кошового отамана Івана Дмитровича Сірка з надмогильною плитою.

Січові укріплення були тоді оснащені фортечною і польовою артилерією: двома мідними і трьома залізними («затинними») піщалями, однією фортечною гарматою («одна пушка ломовая») і 11 гарматами польовими¹.

Центр Січі становила площа, навколо якої розташовувались курені і будинки запорізької старшини.

За містом стояла «греческая изба» — приміщення для іноземних посланців та купців².

З стратегічної точки зору розташування Січі було дуже зручним. Вона служила аванпостом в боротьбі проти наступу султанської Туреччини і Кримського ханства і була для запоріжців опорним пунктом для ударів по тилах і флангах ворога, який наступав. Поєднання природних і штучних укріплень перетворювало її на майже неприступну для ворогів фортецю. Згадувані запорізькі козаки Овсій Шашол та інші говорили: «А неприятельского приходу к нему (місту Січі. — О. А.) летом чаять с одну сторону полем, от крымской стороны, от реки Безовлука; а с трех сторон, за реками некоторыми... промыслу никакова учинить над ним нельзя». Далі вони зазначали, що шеститисячний гарнізон легко витримає облогу в Січі, а коли матиме більше людей і запасів, може і сам загрожувати ворогові. Запоріжці припускали, що в разі наступу «многолюдных турков і татар до Сечи перенять немочно, потому что прилегла степь и в степи их не удержать»³. Проте їх сумніви виявились безпідставними — козаки відбили всі спроби турецьких і татарських військ захопити Січ.

За час свого існування Чортомлицька Січ кілька разів тимчасово переносилася з півострова у відкритий степ.

Так, 16 лютого 1658 р. кошовий отаман у листі до гетьмана Виговського місцем кошу називає урочище Козулине⁴. У 1663 р. повідомлялося: «Сеча... ныне у них на поле, и крепости никакой нет»⁵.

¹ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 12—13.

² Там же, стор. 351.

³ Там же, стор. 14.

⁴ «Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов» (далі — «Памятники»), т. III, изд. 2-е, К., 1898, стор. 279.

⁵ Акты ЮЗР, т. V, 1867, стор. 143.

Дворянська і буржуазно-націоналістична історіографія, яка висвітлювала історію Січі з антинаукових, антиісторичних позицій, особливо багато зусиль докладала до того, щоб перекрутити, сфальсифікувати соціально-економічні відносини на Запоріжжі.

Д. І. Еварницький, наприклад, намагався зобразити Запорізьку Січ як безкласову общину. «Запорізька община,— пише він, — доходила до цілковитого ідеалу рівності, невідомого ні у стародавньому світі, ні у середні, ні у нові віки»¹.

Радянські вчені, ґрунтуючись на історичному матеріалізмі, дали правильне наукове розуміння історії Запорізької Січі і показали, наскільки далекі від дійсності тенденційні вигадки націоналістичних істориків. Радянська історіографія довела, що Запорізька Січ була суспільною організацією, де існувала глибока соціально-економічна диференціація і точилась жорстока класова боротьба.

Проте у радянській історіографії досі не знайшла свого висвітлення історія Запорізької Січі другої половини XVII ст., в тому числі соціально-економічна характеристика запорізького козацтва цього періоду. В. А. Голобуцький² подає тільки побіжний нарис політичної історії Запоріжжя того часу.

Надзвичайно обмежена документальна база дуже утруднює всебічне вивчення і повне висвітлення економіки і класової структури запорізького козацтва у 50—70-і роки XVII ст.

У середині XVII ст. економіка і соціальні відносини на Запоріжжі зазнали ряду змін, зв'язаних з соціально-економічними зрушеннями, що сталися на Україні. Визвольна війна 1648—1654 рр. хоч і не зруйнувала, але розхитала феодально-кріпосницький устрій на Україні. Це сприяло розвитку товарно-грошових відносин на Запоріжжі.

У другій половині XVII ст. на Запоріжжі спостерігається значне розширення господарства. Але найменше це відбувалося у хліборобстві. Розвиток рільництва стримувався постійною загрозою руйнівних вторгнень та-

¹ Д. І. Еварницький, *История запорожских казаков*, т. I, СПб., 1892, стор. 189.

² В. А. Голобуцький, *Запорожское казачество*, К., 1957.

тарських орд, кочовища яких були розташовані у безпосередній близькості до Січі. Не сприяла також поширенню тут хліборобства, яке вимагало великої кількості робочих рук, мала заселеність запорізьких земель. І все ж залишки сільськогосподарських знарядь, знайдені під час археологічних розкопок, як і письмові джерела, свідчать про те, що запорізькі козаки частково займалися землеробством.

Зате із зростанням кількості зимівників (хуторів) важливого значення в економіці Запоріжжя набуває скотарство.

Великого поширення дістають також промисли. Особливо сильно розвиваються на Запоріжжі рибальство, мисливство та бджільництво. Місцями цих промислів були лимани Телігула, Куяльника, а також дніпровський і дністровський лимани та береги Азовського моря.

Документальні джерела і залишки матеріальної культури свідчать про значний розвиток на Січі ремісничого виробництва, про існування там різноманітних майстерень. Як зазначали сучасники, у 1672 р. на Січі 100 ковалів, «живут... безпрестани»¹. Під час археологічних розкопок у 1940 і 1951 рр. виявлено залишки кузні та мідноливарної майстерні, а також будівельних майстерень, де споруджувалися морські чайки, рибальські каюки і човни.

Взагалі суднобудування на Запоріжжі у той час досягло високого рівня. Січ здебільшого сама забезпечувала свій флот морськими та річковими суднами. Лише у рідких випадках царський або гетьманський уряд надсилали свої судна для поповнення запорізької флотилії. У 50—70-і роки XVII ст. відомий тільки один випадок виготовлення суден для Січі за спеціальним наказом царського уряду.

У 1672—1673 рр. морські човни для Запоріжжя робилися в лісах між Брянськом і Трубчевським і понад річкою Ворсклою².

30 травня 1674 р. царський уряд писав до кошового Лук'яна Андрійовича: «Да мая в 8 день, к нам... писал... гетман, что челны морские сделаны и одни уже привезены рекою Семью под Батурын, а иные доделывают, и как

¹ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 13.

² Там же, стор. 137—138.

доделають, велит спустить в Запороги со всеми довольствы»¹.

Частіше на Січ надсилались залізо, смола, якори, полотно на паруси та «инья многие вещи, належашие к судам»². Будівництво чайок провадилось на самій Січі. Дерево для цього заготовлялось заздалегідь, сушилось, а потім оброблялось. Відомо, що запоріжці навіть відправляли у Москву досвідчених майстрів корабельної справи.

Запорізькі козаки частково самі забезпечували себе боєприпасами. На Січі виробляли порох, а також залізні і свинцеві ядра для гармат. Кошовий отаман Іван Сірко, звертаючись до гетьмана Лівобережної України Самойловича з проханням надіслати селітру, писав, що козаки на Січі виготовляють порох «всяк по своему обычаю»³.

У цей час економіка Запоріжжя, як і Лівобережної та Слобідської України, поступово включається у всеросійський ринок.

Запорізька Січ вела широку торгівлю з Лівобережною, Правобережною та Слобідською Україною, з російськими містами. Вона підтримувала торгові відносини, хоч і не постійні, з Польщею, Кримом і Туреччиною. Запоріжці вивозили мед, шкіри, хутро, рибу, віск, рога-ту худобу та коней, а купували хліб, сіль, зброю, боєприпаси, сукна, папір та ін.

Особливо інтенсивно торгувало Запоріжжя з українськими землями. «Знатные люди торговые»⁴ — полтавські та інші великі купці з Лівобережжя були частими гостями на Січі. Хліб одержували з Правобережної, Слобідської і особливо Лівобережної України. Головною торговою артерією, якою транспортували хліб, був Дніпро.

Запорізька Січ купувала борошно та крупи і в ближніх містах, наприклад у Кишеньці, звідки продукти доставлялись суднами. Як розповідають запоріжці, «хлібні запаси» з Лівобережної України у Січ везли на продаж через Полтаву, Переволочну і Кодак. При доставці

¹ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 260.

² Акты ЮЗР, т. V, стор. 171, 228.

³ Акты ЮЗР, т. XIII, 1884, стор. 3.

⁴ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 655.

«сухим шляхом» — степом на дорогу витрачали п'ять днів¹. У зимовий період торгівля падала, запоріжці у цей час звичайно зазнавали утруднень з постачанням хліба.

У 50—70-х роках XVII ст. на торгівлі Запоріжжя з містами Лівобережної та Правобережної України негативно позначились тяжкі наслідки воєнного часу і особливо активізація татарських нападів. Начальник царського гарнізону на Запоріжжі Григорій Косагов писав у Москву: «А из черкасских, государь, городов в Запороги хлебных запасов не привозят для того, что тотаровя воюют и на шляхах торговых людей емлют и побивают»². В 1670 р. белгородський воєвода Ромодановський писав царю: «Пройти де не только в Запорожье, и назад никакому человеку никакими мерами немочно»³.

Ціни на хліб у той час на Січі були надзвичайно високими. Той же Косагов повідомляв царя у листопаді 1663 р., що «в Запорогах... осмачка муки оржаной по 5 рублев, а пшена... и купить не добудут»⁴.

Весною наступного року донські козаки із складу царського гарнізону свідчили у Малоросійському приказі про те, що «осмачка» житнього борошна коштувала у Січі 3,5 рубля, у той час як в Охтирці платили за неї 13 алтинів і 2 деньги⁵.

Тому перехід з території Запоріжжя, особливо з Січі, на зимівлю у волость посилювався під час утруднень з хлібом.

У 1657 р. донські козаки — отаман Лук'янов з товаришами, повернувшись з Січі, розповідали, що 5 тис. Запорізького Війська, «было в зборе... при них же многие разошлись по городам, а зимовать де в Запорожье останется черкас всего з 2000 человек»⁶.

У 1662—1663 рр. кошовий отаман Іван Брюховецький, відмовляючись коритися царському наказу іти взимку на Січ, заявив: «Теперь на зиму из Запорожья в

¹ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 13.

² Акты ЮЗР, т. V, стор. 137.

³ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 615.

⁴ Акты ЮЗР, т. V, стор. 143.

⁵ Там же, стор. 156.

⁶ «Русская историческая библиотека. Донские дела» (далі—«Донские дела»), кн. V, Пг., 1917, стор. 254.

города за хлебом приходят, а не из городов идут в Запорожье»¹.

У листопаді 1677 р. російський посол Тяпкін зафіксував у своєму статейному списку: «Однакож де запорожских козаков ныне малое число при Сирке, все перешли на зимовье сюды за Днепр к нему, гетману»².

Кошовий отаман Іван Сірко у своєму листі до гетьмана Самойловича від 14 грудня 1677 р. підкреслював, що Запоріжжя дуже залежить від торгівлі, оскільки там немає розвинутого землеробства і деяких галузей ремесла. «У нас zde,— писав він,— никакова никто не одевает и не кормит, не так как в городех всякому всего довольно изготовлено в домех»³.

У запоріжців були утруднення, особливо взимку, і з фуражем для коней; це змушувало кошову старшину направляти «на отпочив и прокормление» кінні загони у найближчі міста Лівобережної України.

Здавна встановилася традиція, що худоба, яка служила підйомною і тяговою силою для запорізької артилерії («арматное стадо»), через погане забезпечення фуражем зимувала на волості. Місце для зимування «арматного стада» визначав звичайно гетьман; найчастіше це був найближчий до Запоріжжя Полтавський полк.

13 січня 1675 р. Іван Сірко писав до лівобережного гетьмана Самойловича: «А товариство наше либо и пришло с низу, кони зело изнужены и беспрестанно в посылке; и я отпустил их по городам на отпочив, о которых твоей милости просим, изволь оным, как войсковым людем, им самим и конем их прокормление дати на месяц, который вблизи есть, и войсковых несколько на десять коней с гарматами в города для прокормления послал есмь, которых изволь, твоя милость, вели zde в Украине с городов корм дати покорно просим»⁴.

Цю економічну залежність Січі від Лівобережної України гетьмани намагалися використати у своїй боротьбі проти запорізьких козаків, які були активними противниками феодально-кріпосницької політики гетьмансько-

¹ С. М. Соловьев, История России в царствование Алексея Михайловича, т. II, изд. 2-е, 1870, стор. 135; Акты ЮЗР, т. VII, 1872, стор. 351.

² Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 330.

³ Там же, стор. 437.

⁴ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 23.

го уряду та іноземної орієнтації зрадницької частини старшини.

Гетьмани перекривали шляхи на Запоріжжя, не пропускали у пониззя Дніпра торгових людей з продовольством, організовували своєрідну економічну блокаду Січі і, поставивши запорізьких козаків перед перспективою голоду, намагалися добитися своїх цілей.

З метою тиску на Запоріжжя гетьман пропольської орієнтації Виговський влаштував на головних шляхах, що вели у Січ, сильні застави, які не пропускали торгових ватаг. Коли ж на Україні на початку 60-х років XVII ст. розгорілась боротьба за гетьманство і Запоріжжя висувало своїх кандидатів, претендент у гетьмани Сомко «заказ делает у городах крепкий, чтоб в Запорожье никто не ходил и запасов не пропускал»¹. Він навіть вислав у Переволочну спеціальний гарнізон, який мав не пропускати продовольство на Запоріжжя².

Брюховецький неодноразово добивався від царського уряду введення російських гарнізонів у Кодак і Кременчук з метою закрити шлях втікачам на Запоріжжя і, отже, не допустити скупчення там народних мас, а також для того, щоб перешкодити завезенню у Січ хліба³.

Угруповання козацької старшини, яке заарештувало Многогрішного і позбавило його гетьманства, у своїх «просительных статьях» спеціально добивалось, щоб не допускали на Січ продовольчих запасів і щоб велась боротьба з втечами на Запоріжжя: «Милости и указа в. г. нашего просити о Запорожьи: пускать ли людей и запасы на Запорожье, или не пускать, чтоб и в слободах ц. п. в-во о том заказ учинен, чтоб не ходили на Запорожье»⁴.

Так само чинив гетьман Іван Самойлович. Намагаючись перешкодити запорізьким козакам зібрати чорну раду, тобто раду з участю народних мас, він став на шлях репресій. Самойлович наказав перекрити шляхи і затримувати торгові «ватаги в Запороги с запасы идущие», а

¹ С. М. Соловьев, История России в царствование Алексея Михайловича, т. II, стор. 134.

² Акты ЮЗР, т. V, стор. 113.

³ С. М. Соловьев, История России в царствование Алексея Михайловича, т. III, 1876, стор. 7.

⁴ Акты ЮЗР, т. IX, 1877, стор. 834. Тут і далі царський титул у цитатах подається скорочено.

також окремих купців. Він перехоплював не лише селян — втікачів від кріпосного гніту, які шукали порятунку на Запоріжжі, але й козаків, які йшли на Січ для участі в походах проти турецьких і татарських агресорів. Самойлович витіснив («выбил») з усіх міст запоріжців, які прибули туди зимувати з своїми кінями, а також заборонив допустити на волость артилерійську худобу¹.

Така ворожа політика щодо Січі, проводжувана окремими гетьманами, викликала різку протидію з боку різних верств запорізького козацтва, яке виступало проти всяких обмежень його прагнень відігравати важливу роль у вирішенні справ, що стосувались усіх українських земель. Особливо часто проти такої політики гетьманів, що завдавала шкоди справі боротьби з татаро-турецькою агресією, виступали низи Запоріжжя, які найбільше терпіли від цього.

Старшина і заможна частина запорізького козацтва також піднімали голос протесту проти блокади Запоріжжя і порушень його нормальної торгівлі перш за все тому, що це зачіпало їх майнові інтереси².

Здійснити свій злочинний намір — задушити голодом Запорізьку Січ гетьмани не змогли. Їм протидіяли не лише запорізькі козаки, а й народні маси всієї України. Гетьмани не знаходили підтримки і з боку царського уряду, який після визвольної війни 1648—1654 рр. провадив дуже стриману і обережну політику на Україні.

У той час царський уряд не був заінтересований в ліквідації Запоріжжя, як того добивалась гетьманська адміністрація. Надто вже важливою була роль запорізьких козаків у боротьбі українського народу з татаро-турецькою агресією. Царський уряд не хотів відштовхнути Запоріжжя від Росії. Тому він, загалом підтримуючи гетьманський уряд, не схвалював деяких репресивних заходів останнього і наказував припинити економічну блокаду Запоріжжя. «А ватаги... к ним на Кош добрые,— писав цар 14 травня 1676 р. Самойловичу,— с хлебными запасы отпускать поволить, чтоб одержанием запасов их, запорожцев, от нашия государские милости не отлучить»³.

Матеріальна культура Запоріжжя з середини XVII ст.

¹ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 821.

² Там же, стор. 646.

³ Там же.

досягла рівня матеріальної культури всього українського народу. Відсутність архівних матеріалів, що висвітлювали б побут запорізьких козаків, частково компенсується археологічними даними.

Знайдені під час розкопок уламки круглих шибок, використовуваних як у житлових приміщеннях, так і в ремісничих майстернях, і прикрашеного чудовими візерунками різного скляного та керамічного посуду—мисок, тарілок, розписних куманів і скляних штофів, кварт і ведмедиків, залишки полив'яної кераміки з українськими орнаментами, що застосовувалась для облицювання печей, та ін. свідчать про велику різноманітність предметів побуту у запоріжців.

Запорізька Січ і в другій половині XVII ст. залишалась привабливою для тих, хто не хотів миритися з феодальним і національним гнітом. На Запоріжжя тоді тікала «городовая чернь», тобто біднота з Лівобережної та Правобережної України. Ці втікачі сподівались знайти тут порятунок від кріпосницького гніту і заробити собі на прожиток на промислах у пониззях Дніпра.

Вже в середині 50-х років перехід на Запоріжжя стає до такої міри масовим, що Богдан Хмельницький, намагаючись перешкодити цьому, вдається до репресій. Він писав 21 березня 1655 р. російському головнокомандуючому Шереметеву: «Мы також де для того от Чигирина съехали, что много казаков на Запорожье и на Дон итти хотели, которых мы задержали и по городом имати велели и смертью казнити, естли бы держати без воли нашей имели»¹.

У 50—70-х роках Запоріжжя поповнювалось здебільшого за рахунок втікачів з Правобережної України, де соціально-економічний гніт посилювався національним гнобленням з боку польської шляхти і розбоями турецько-татарських агресорів, які утвердились на частині Правобережжя з допомогою свого васала Дорошенка. Втечі з Правобережної України на Запоріжжя до того посилились, що правобережний гетьман, всіляко намагаючись перетнути шлях на Січ, встановив постійну численну варту у Каневі, Черкасах і Воронові, «чтоб в Запороги Днепром никто не проминулся»².

¹ Акты ЮЗР, т. XIV, 1889, стор. 565.

² Акты ЮЗР, т. XI, стор. 138.

Наприкінці 70-х років особливо почастишали втечі на Січ з Торських соляних озер, де видобували сіль для царського уряду і де умови праці були надзвичайно тяжкими. Велика група біглих «торских черкас», як тоді називали українських козаків і селян, які працювали на Торських промислах, свідчила, що звідти тікали від голоду і нестерпно тяжких умов праці¹.

Царські власті нещадно розправлялися з торськими втікачами. Під час втечі на Запоріжжя 17-ти «наемных пехотных солдат» троє з них — Олексій Коленко, Федір Лощенський і Григорій Проценко були схоплені. Наказали «вместо кнута [их] бить батоги беспощадно». Було також дано розпорядження, що надалі усім, кого захоплять під час втечі на Запоріжжя, «быть казненным смертью без всякой пощады»². Формувалися спеціальні каральні загони у кілька тисяч солдатів, встановлювалися «крепкие заставы» та ін.³

У 1675 р. цар Олексій Михайлович запропонував гетьману Самойловичу видати спеціальний закон, який забороняв би переходи на Січ жителям Белгородського полку та українських лівобережних полків⁴.

Оскільки на Запоріжжя постійно прибували втікачі, а також через те, що не збереглося ніяких статистичних даних, визначити кількісний склад його населення у 50—70-х роках неможливо. Якщо ми зустрічаємося з непереборними труднощами при спробі встановити кількість постійних жителів Січі, то тим більш немає можливості врахувати тих, хто приходив сюди на певний строк, а потім повертався.

Тимчасові жителі Січі і Запоріжжя, цей, так би мовити, плінний, непостійний елемент, становили великий процент серед запорізького козацтва. Козаки Лівобережжя, Правобережжя Слобожанщини влітку ходили на Запоріжжя для промислу, торгівлі, участі у походах проти Туреччини і Криму, а на зиму поверталися у свої домівки. Це було досить поширеним явищем.

Полтавський полковник Григорій Витязенко заявив

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 1391, арк. 269.

² Там же, арк. 439.

³ Там же, арк. 73.

⁴ «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, стор. 332.

царському гінцеві Кікіну влітку 1667 р. про те, що «иных многих козаков в домах нет, живут на Запорожье»¹.

Крім козаків на Запоріжжя ходили займатися промислами міщани і селяни. Гетьманський уряд вбачав у цьому прагнення уникнути сплати податей і всіляко перешкоджав їм, як і козакам, відправлятися на Січ.

Отже, у 50—70-х роках спостерігається посилене зростання населення Запоріжжя, куди втікали, рятуючись від кріпосницького гніту, народні маси не лише України, а й Росії та Білорусії.

За своїм соціальним станом населення Запорізької Січі складалося з груп, які поділяла прірва соціальної нерівності. Старшина і багате козацтво займали панівне становище в економічному житті Запоріжжя. Вони були господарями зимівників, їм, по суті, належали промисли, оскільки вони володіли човнами, запасами зброї, кіньми.

Запорізькій старшині і заможному козацтву належали володіння не лише на самому Запоріжжі, а й на території Лівобережної, Правобережної та Слобідської України. Кошовий отаман Іван Сірко мав хутори на Слобожанщині, пасіку — на Запоріжжі, млини і будинки — на Лівобережжі. Лівобережний гетьман Іван Брюховецький писав царю відносно володінь Івана Сірка: «Кроме других знатных даров, я дал было ему мельницу и дом с засевками, также и брату его — мельница была дана»².

Сім'ї запорізької старшини жили, як правило, у містах на волості. Сім'я Івана Сірка, який кілька разів був кошовим отаманом, проживала на Слобожанщині³, жінка кошового отамана Петра Суховія перебувала у Зінькові⁴, жінка кошового отамана Івана Щербини — на правому березі Дніпра⁵. «Мы, сверстные козаки-зимочаки... имеем жен, и детей, и маетности в городах»⁶, — визнавав у 1657 р. кошовий отаман Яків Барабаш. Нерідко рядове козацтво і частково старшина, опинившись на Січі, поривали всякі зв'язки з домом. Остап Лабенко заявив: «А

¹ С. М. Соловьев, История России в царствование Алексея Михайловича, т. III, стор. 12.

² С. М. Соловьев, История России в царствование Алексея Михайловича, т. II, стор. 171.

³ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 547.

⁴ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 113.

⁵ Акты ЮЗР, т. V, стор. 228.

⁶ Акты ЮЗР, т. IV, 1863, стор. 60.

жена, его где ныне, про то он не ведает с тех мест, как учал служить на Запорожье»¹.

У середовищі заможної верстви запорізького козацтва, як і українського городового козацтва, вже у 50—60-х роках спостерігається процес своєрідної нобілітації. У цей час виразно виявляється тенденція заможного запорізького козацтва відокремитися у привілейовану групу і добитися політичного панування. Верхівка запоріжців ще не мала чітко визначених прав і привілеїв, так само як і офіційної назви. Її представників називають то «лучшими», то «старшими», то «знатними» козаками і т. д. Але вона вже наполегливо заявляє свої претензії на монопольне право висувати старшину лише з свого середовища, бути головним радником кошового отамана. Таким чином, відчувається неприховане прагнення поступово применшити значення загальновійськової ради, а потім і зовсім її ліквідувати.

Відправлений у 1663 р. з Січі у Москву як посланець запорожець Калинник називається «знатным казаком», йому дається така характеристика: «В войску... он бывает старшиною почасту, и ныне под Перекопью был он войсковым ясаулом»².

У «Крестопроводной записке», тобто у тексті присяги, надісланої на Січ у зв'язку з вступом на престол нового царя, після переліку старшини згадується рядове козацтво, яке поділяється на дві групи: «все старшие и меньшие Войска Запорожского посольство»³.

У 70-х роках на Запоріжжі термін «знатний козак» вже закріплюється. «Знатними» вважалися тоді представники багатого козацтва, які у минулому були старшиною і, позбувшись посади, не хотіли зливатися з рядовою масою козаків. Під цим неофіційним званням само собою розумілося становище першого кандидата на старшинські посади і близької до кошового отамана людини. Російські гінці Чадуєв і Щеголев навесні 1674 р. по дорозі на Запоріжжя на річці Томаківці зустріли багатьох «знатних козаків», у тому числі Лук'яна Андреевича і Овсія Шашола. Обидва вони в минулому були кошовими отаманами⁴.

¹ Акты ЮЗР, т. VI, 1869, стор. 171.

² Акты ЮЗР, т. V, стор. 149.

³ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 489.

⁴ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 350.

Лівобережна і слобідська старшина, переходячи на Запоріжжя, також не зливалася з рядовою козацькою масою. Вона або займала посади старшини або ж діставала від кошового отамана які-небудь почесні доручення. Так, у грудні 1663 р. у числі п'яти посланців, які приїхали з Січі у Москву від імені кошового отамана Івана Сірка, був і колишній охтирський полковник Іван Гладкий¹.

«Лучшему товариству», тобто багатому запорізькому козацтву, а також старшині протиставлялись дві групи: середнє і бідне козацтво («худые козачишки») та неімуща голота («серома»), зовсім позбавлена засобів і знарядь виробництва.

Кошовий отаман Яків Барабаш характеризує сірому як людей, «в которых нет ни самопала, ни борошна и одежи не спрашивай»².

Запорізька голота перебувала у тяжкій економічній залежності від багатого козацтва і старшини, працюючи на них на кабальних умовах, за мізерну платню у зимівниках, на промислах та ін.

Сірома, яка поповнювалася за рахунок біглого кріпосного селянства, низів міщанства і козацтва, становила переважну більшість населення Запоріжжя і була основною силою у виступах проти багатого запорізького козацтва і старшини. Саме голота насамперед підтримувала антифеодальну боротьбу народних мас України і виступи проти іноземної агресії. Завдяки цьому Січ у 50—70-х роках залишалася вогнищем боротьби проти кріпацтва та іноземного панування. Народні маси всієї України дивились на Запоріжжя як на центр боротьби проти українських, російських і польських феодалів.

У ці роки Запорізька Січ була своєрідним соціальним барометром. Суспільні настрої, особливо народні рухи на Україні, одразу ж знаходили відображення на Запоріжжі.

Перепис селян і міщан Лівобережжя 1666 р., що супроводжувався введенням нових податків і зміцненням позицій царизму на Україні, викликав невдоволення народних мас царськими воеводами, гетьманом і старшиною, які підтримували царський уряд. Народні виступи

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 776, арк. 74.

² Акты ЮЗР, т. IV, стор. 60.

одразу ж знайшли відображення у настроях запорізького населення.

Начальник царського гарнізону на Запоріжжі Косагов змушений був у 1666 р. втекти «от налоги козацкой»¹. У листі до царя Брюховецький дуже чітко визначив характер руху на Січі. Він відзначав, що запоріжці особливо ненавидять царських дворян, полковників Війська Запорізького та його самого².

Єдність інтересів народних мас Запоріжжя і всієї України, виявлену у спільних виступах проти феодалів, відзначали і представники царського уряду. Дяк Євстафій Фролов, який їздив у Київ, на початку літа 1666 р. повідомляв: «А казаки де на месте говорят: пойдем де в Запороги, и не одни де мы, переяславцы, а из иных местечек, соберемся в Запорогах и пойдем на гетмана»³.

Активна участь запорізького козацтва у повстаннях українського народу у 50—70-х роках мала важливе значення. Січ допомагала повстанцям не тільки досвідченими воїнами, а й артилерією та іншим озброєнням; вона служила військовою базою і місцем, де учасники повстань рятувалися від переслідувань.

У наступних розділах буде висвітлена участь запорізьких козаків у рухах народних мас України в 50—70-х роках XVII ст.

Слід відзначити і те, що запорізька голота разом з селянсько-козацькими масами Слобідської України взяли участь у селянській війні в Росії під керівництвом Степана Разіна (1667—1671 рр.).

Що торкається політично-адміністративного устрою Запоріжжя, то слід насамперед відзначити, що після возз'єднання України з Росією воно, прийнявши присягу, разом з усією Україною увійшло до складу Російської держави.

Проте у 50—70-х роках Запорізька Січ користувалася певними автономними правами і мала власне самоврядування.

Вищим органом самоврядування вважалася військова рада, що звичайно збиралася на Січі у певні дні — 1 січ-

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 588, арк. 326—327.

² С. М. Соловьев, История России в царствование Алексея Михайловича, т. II, стор. 196.

³ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 102.

ня, 1 жовтня, на другий або третій день великодня; рада скликала ся також тоді, коли треба було розв'язати якісь важливі питання.

На запорізькій військовій раді розглядалися питання політичного характеру, зокрема про участь Січі у боротьбі народних мас України проти іноземної агресії, приймалися і відпускалися послы—царські, польські, татарські. Вона займалась питанням внутрішнього характеру— тут обиралась кошова старшина, вирішувались господарські справи, наприклад, визначалися розміри повинностей, розподілялися землі і промислові угіддя та ін. У коло діяльності ради входив і розгляд судових справ.

Формально право участі у раді надавалось всім козакам. Але фактично такий демократичний принцип дуже обмежувався. Перш за все це виявлялося у тому, що ради не були загальновійськовими— у них брали участь лише ті козаки, які перебували на Січі. Численна верства запоріжців, розкидана по зимівниках і промислах, особливо голота, яка працювала там, не могла бути присутньою на більшості рад, що, таким чином, фактично усувало її від безпосередньої участі в адміністративно-політичній діяльності.

Багата верхівка козацтва і старшина всіляко добивалися зосередження в своїх руках усієї повноти адміністративно-політичної влади. Вони намагалися підпорядкувати собі раду і проводити на ній вигідні для них рішення, використовуючи для цього і підкуп і насильство.

З другого боку, кошові правителі прагнули звужити рамки ради до старшинських нарад. Ця тенденція стає особливо виразною у 70-х роках, хоч старшина намагається і далі прикривати свої вузькокласові інтереси загальними фразами про «вільності козацькі» та ін.

Кошовий отаман Іван Сірко зважав ще на загальновійськову раду, проте він часто скликав вужчі наради старшини і багатой верхівки рядового запорізького козацтва. «И марта в 10 день (1674 р.— О. А.),— повідомляв російський гонець,— Иван Серко собрал к себе в курень судью, писаря, куренных атаманов и знатных козаков-радцов»¹.

У 1677 р. царського посла відпускали вже не на загальновійськовій раді, як раніш, а на зборах курінних отама-

¹ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 351.

нів. 14 грудня «собрались к церкви против Сиркова куреня куренные атаманы. И Сирко к ним вышел и подъячего и их призвал к себе»¹.

Козацькі ради на Запоріжжі і ради на Лівобережній Україні мали спільні риси, перш за все щодо форми і побутових подробиць. Проте в силу специфічних історичних умов на Січі ради відіграють порівняно більшу роль, спостерігається і більша демократичність при виборах старшини.

Влада кошового отамана контролювалася січовою радою, а ще більше радою старшини. Курінні отамани у своєму листі до гетьмана Самойловича від 14 січня 1676 р. доводили, що на Січі кошовий отаман не може сам вирішувати ніяких важливих справ, а також укладати угоди без згоди старшини: «Он никогда без нашего соизволения никакова дела и ни с кем никакой пересылки не чинит»².

Проти узурпування старшиною влади на Запоріжжі виступали народні низи. Саме тому старшині і багатому козацтву доводилося в періоди загострення класової боротьби де в чому рахуватись з вимогами мас. Так звана «чернь», тобто рядове козацтво, що переважало на Січі, разом з масою голоти і виражали найрадикальніші думки на Запоріжжі. Січові ради часто ставали ареною класової боротьби. Рядові запоріжці були носіями антифеодальних настроїв. Ці настрої відбивали інтереси всього українського народу.

Запорізька козацька маса, яка була головною силою у боротьбі проти іноземних агресорів і яка найбільше терпіла від турецько-татарських навал, була непримиренною до угод з цими агресорами, а також до спроб певних кіл старшини зрадити Росію і стати під зверхність шляхетської Польщі.

Запоріжжя, відігравши велику роль на початку визвольної війни 1648—1654 рр., зберігало своє важливе значення у громадському житті України в 50—70-х роках.

Запоріжці мали великий, а в ряді випадків вирішальний вплив на вибори українських гетьманів, особливо у 50—60-х роках.

Запоріжжя висувало своїх кандидатів на посади геть-

¹ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 434.

² Акты ЮЗР, т. XII, стор. 525.

манів України. На військовій раді у Січі такий кандидат одержував титул «кошового гетьмана»¹. Цей титул був наданий Брюховецькому, який завдяки своїм демагогічним обіцянкам зменшити податі і обмежити свавілля старшини, добився підтримки запорізьких козаків і був обраний гетьманом на так званій чорній раді в Ніжині.

Важливу роль і великий вплив Запоріжжя намагались використати у своїй міжусобній боротьбі різні угруповання українських феодалів, інтереси яких іноді збігалися з політикою окремих представників запорізької старшини. Подібні угруповання, добиваючись утвердження свого кандидата, прагнули дістати підтримку Запорізької Січі. Це стосується перш за все таких представників старшини, як Брюховецький, Ханенко, Суховій, Дорошенко.

Незважаючи на спроби старшинських угруповань використати Січ як знаряддя утвердження своєї влади, запорізьке козацтво виступало проти міжусобної боротьби. Ставленика великої старшини Сомка запоріжці називали «власлолюбцем», звинувачували його у тому, що він піднімає міжусобну боротьбу «для власти гетманской, как ранее на сеймы бегал для титл и маестностей»².

Отже, активна участь Запорізької Січі у політичному і громадському житті українського народу у 50—70-х роках XVII ст. свідчить про те, що запоріжці завжди дивилися на Січ, як на невід'ємну частину України.

На Запоріжжі не було прагнення відокремитись від України, а спостерігалась боротьба різних верств населення за автономію Запорізької Січі. Зокрема, старшина, заподадливо зберігаючи автономні права Січі, виступала разом з усією масою запорізьких козаків за право вільного приходу на Запоріжжя і виходу з нього. Низи боролись за збереження Запорізької Січі як притулку від нелюдського кріпосницького гноблення і національних переслідувань. Старшина і багате козацтво, які широко користувались у своїх зимівниках і на промислах працею втікачів, експлуатуючи їх нещадно, були заінтересовані у постійному припливі робочих рук.

¹ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 157, 158; т. VIII, 1875, стор. 180, 181, 221; т. IX, стор. 34, 313, 314 та ін.

² «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. Составил Самойл Величко» (далі — «Летопись Величко»), т. II, К., 1851, стор. 31.

Саме цією обставиною пояснюється небажання видавати втікачів, які переховувалися на Січі. Самойлович говорив російському послові: «На Запорож'є нікого не видають, а говорять де, что они войско вольное, кто хочет, приходит по воле и отходит також»¹.

Зберігся запис промови кошового отамана Івана Сірка на березневій раді в 1674 р., де обговорювалося питання про видачу царському урядові самозванця, який видавав себе за сина царя Олексія Михайловича. Ми не можемо порушити ніколи ще не порушувану святу традицію Запоріжжя — не видавати втікачів, доводив Сірко. Видамо його одного, переконував отаман, і це буде сигналом для царського уряду, який поступово «розволочет» із Запоріжжя невгодних йому козаків².

В адміністративному відношенні Запорізька Січ до деякої міри мала бути підпорядкована гетьману. Проте визначна роль Січі в історії українського народу, наявність в ній самоврядування і тісний зв'язок запорізького козацтва з народними масами України ставили Запоріжжя у незалежне, автономне становище щодо гетьмана. Царський уряд, хоч формально і вимагав підпорядкування Запоріжжя гетьманському урядові, у 50—70-х роках XVII ст. дивився на Січ як на автономну одиницю у межах України.

Гетьманський уряд виступав проти автономії Запорізької Січі. Намагаючись повністю підкорити Запоріжжя своїй владі, гетьмани добивалися припинення безпосередніх стосунків Січі з царським урядом або робили спроби хоча б узяти ці зв'язки під свій контроль.

У своїх «статтях», про які Брюховецький у квітні 1664 р. просив Хлопова доповісти цареві через Салтикова, гетьман вставив такий пункт: «Которые де к... государю к Москве ездят из Запорог козаки и чтоб указал... государь говорить тем приезжим казакам, чтоб оне обо всем из Запорог ездили к ...гетьману, а без гетьманского розказанья к Москве не ездили»³.

Правобережний гетьман Дорошенко в своїх умовах

¹ С. М. Соловьев, История России в царствование Алексея Михайловича, т. III, стор. 141; Акты ЮЗР, т. XI, стор. 354.

² Акты ЮЗР, т. XI, стор. 354.

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 639, арк. 1.

переходу в підданство до царя висунув вимогу, щоб він наказав запоріжцям слухатися гетьмана»¹.

Особливо наполегливу і вперту боротьбу проти автономії Запорізької Січі вів лівобережний гетьман Самойлович. У 1675 р. він затримав у Батурині на півтора тижня посланців Січі — Григорія Мінченка та інших, які їхали в Москву, «осердясь на Сирка за то, що Сирко писал преж их посылки к гетьману о присылке к себе на кош в. г. жалованных грамот»².

Самойлович навіть дозволяв собі не пропускати на Січ послів з Москви, як це було, наприклад, з піддячим Петром Бурцевим восени 1676 р.³ У лютому 1677 р. гетьман затримав царську грамоту, тому що вона здалася йому надто доброзичливою до Січі⁴. А у 1678 р. Самойлович прямо писав цареві, що часті поїздки царських послів і надсилка грамот на Січ викликають у нього побоювання про перебільшення запоріжцями внаслідок цього суспільної ролі Січі: «Чаять они мнят себе, что без них никакова дело прибыльное не совершитца»⁵.

Особливе занепокоєння лівобережного гетьмана викликало прохання запоріжців надіслати з Москви на Січ булаву для кошового отамана і прапор для козаків. Самойлович вважав, що з рук царя такі регалії може одержати лише гетьман. Крім того, він намалював перед царськими властями загрозливі картини збирання під прапори Січі готових «на самовольность пойти на Запорожье»⁶ десятків тисяч втікачів з Правобережжя і Лівобережжя.

Отже, українська козацька старшина на чолі з гетьманом боролась не тільки проти автономії Запорізької Січі, а й проти активної участі її низів у антифеодальних виступах народних мас України.

Усі ці чвари з гетьманом мали тяжкі наслідки для Запоріжжя, насамперед для його економічного становища.

Особливо ворожу позицію по відношенню до Запо-

¹ С. М. Соловьёв, История России в царствование Алексея Михайловича, т. III, стор. 149.

² Акты ЮЗР, т. XII, стор. 97.

³ Там же, стор. 743.

⁴ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 22.

⁵ Там же, стор. 508.

⁶ Там же, стор. 506—507.

різької Січі займали гетьмани іноземної орієнтації. Юрій Хмельницький, підписуючи Слободищенську капітуляцію, брав на себе зобов'язання нещадно придушувати всякі прояви народного протесту, в тому числі і виступи народних мас на Запоріжжі¹.

Буржуазно-націоналістичні історики намагалися твердити, що боротьба гетьманського уряду проти автономії Січі була проявом суперечностей між Запоріжжям у цілому і городовою, тобто Лівобережною Україною. Насправді гострі суперечності точились між запорізькими низами і козацькою городовою старшиною. Широки кола запорізького козацтва і народні маси України мали спільні інтереси, єдину мету боротьби.

Це відзначали і сучасники. Наказний отаман Іван Безпалий у своєму листі на Січ улітку 1659 р. підкреслював, що Виговського «старшина городовая без супольной ради кошевой (тобто Запорізької.— О. А.) и городовой черни настановили»².

Нагадаємо також про існування суперечностей між січовою і городовою старшиною, що обумовлювалися автономістичними тенденціями запорізьких верхів та намаганням Лівобережної та Правобережної козацької верхівки повністю підкорити собі Запоріжжя.

Визнання царським урядом автономії Запорізької Січі проявлялося, між іншим, у тому, що послі і гінці з Москви відправлялися не лише до гетьманського уряду, а й окремо на Січ, хоч гетьмана повідомляли про це.

Звичайно посольство мало завдання обговорювати і вирішувати з запоріжцями питання про організацію походів, про проведення розвідувальної діяльності в Кримському ханстві та султанській Туреччині. Посол повинен був також з'ясувати стан справ на Запоріжжі, дізнатись про відносини Січі з Кримським ханством та ін.³

Перед рядом посольств ставились більш конкретні завдання, вони направлялися з приводу певних подій, наприклад з вимогою видачі згадуваного самозванця та ін.

Іноді послі прибували на Січ спеціально для видачі жалування запорізьким козакам. Але частіше це роби-

¹ «Памятники», т. IV, вид. 1-е, К., 1859, від. III, стор. 22.

² Акты ЮЗР, т. XV, 1892, стор. 388.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Крымские дела, спр. 61, арк. 317 (зв.) — 321.

лось попутно, основна ж мета була інша. Царський посол Семен Шеголев приїздив на Січ тричі; у перший раз, навесні 1672 р., він привіз жалування; восени того ж року посол приїхав на Запоріжжя за козаками, які добре знають південні шляхи («сухово и водяного путей для вожей»); наприкінці 1673 р. він разом з Чадуєвим був направлений на Січ в питанні про самозванця¹.

Стольник Василь Перхуров у 1675 р. привіз з Москви на Січ жалування, а у 1678 р. йому було доручено добитися розриву перемир'я Запоріжжя з Кримським ханством.

По дорозі на Січ царський посол насамперед заїжджав до гетьмана. Далі все залежало від воєнної обстановки. Якщо гетьман заявляв послу, що «в Запороги ехать ему не пристойно» через небезпечну путь, гонець відправляв на Січ царську грамоту з гетьманськими «посыльщиками». Коли сам посол збирався на Січ, лівобережний гетьман мав давати йому лідводи і провідників, а також з свого боку відправити з ним гінця до запоріжців². Їхало посольство звичайно на Конотоп, Ромни, Гадяч, Полтаву, Переволочну, а потім прямувало на Січ полем вісім днів³.

Провідниками на Січ бували козаки Полтавського полку. Як сусіди Запоріжжя, вони добре знали дорогу.

Посол приїздив або на Січ або «в обоз», якщо військо з кошовим отаманом перебувало у поході поблизу неї. На Запоріжжі виробився і став традиційним певний церемоніал прийому царського посольства. Посла зустрічали урочистим салютом. В 1677 р. в Січі послу «учинили встречу, из пушек, из мушкетов, из мелково ружья стреляли для его приезду»⁴. Разом з поштою його на Січ влаштовували у спеціальному приміщенні для послів або у якому-небудь курені. Посол відправляв свого представника до кошового з запитанням, коли «атаман и войско к себе велят быть».

Наведемо опис діяльності посольства Василя Перху-

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Крымские дела, спр. 61, арк. 315.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 1002, арк. 32; «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, стор. 293.

³ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 423, 429 та ін.

⁴ Там же, стор. 195.

рова, представлений ним у вигляді «казки» у Малоросійський приказ, як це робили й інші послы.

Виїхав Перхуров з Москви 20 квітня 1678 р. 5 травня він прибув у гетьманську резиденцію в Батурин. Гетьман Самойлович заявив, що без наради з боярами і воеводами, які командують російськими військами на Україні, він не може відпустити посла на Запоріжжя, і відправив його до Ромодановського, до якого мали зійтись війська. 23 травня відбулась зустріч з Ромодановським на Сумському полі на Мерновських озерах.

Після наради Перхурова відпустили на Запоріжжя, куди він виїхав 27 травня. Самойлович дав послові у провідники борзенського жителя, а в Полтавському полку йому призначили близько 30 козаків для охорони, але всі вони в дорозі відстали. Перхуров добрався до Січі з групою запорізьких козаків, яку зустрів у дорозі. На Січ він прибув 11 червня. Кошовий отаман Сірко «со всем поспольством встречал его, и выходили за город, и принял его любовно». Того ж дня Сірко прийняв Перхурова.

На третій день після приїзду посла була зібрана рада, на яку його покликали. Перхуров ще не вступив на раду, як Сірко йому, вірніше — царській грамоті вклонився. Приймаючи грамоту, прапор клали на землю, на шапки. Сірко поцілував печать, а потім поклав грамоту на голову і вклонився. Після цього кошовий отаман передав грамоту кошовому судді, а той наказав писареві прочитати її тут же перед усім військом.

Далі російський посол промовляв «за наказом», тобто згідно з царською інструкцією. Потім кошовий отаман від імені війська дав пояснення з приводу питань, що порушувалися у грамоті і у виступі посла¹.

В обговоренні питань на радах козаки брали активну участь. Послы, які докладно записували хід таких рад, зафіксували і зберегли для історії висловлювання запоріжців, їх настрої.

Так, Перхурову козаки одностайно висловили претензії з приводу того, що їм не надсилають продовольство, а обмежуються лише пустими обіцянками. «Запорожцы, всем войском выслушав в Василья речи по наказу, гоззрили: в. г. в грамотах пишут к ним зимою и летом, и бояре,

¹ ЦДАДА. ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 1002, арк. 43—48.

и воеводы, и гетман в листах своих пишут, что хлебные запасы к ним посланы будут, а в иных, что уж посланы, а они их николь у себя не видят»¹.

Звичайно посольство перебувало в Січі місяць—півтора. Перхуров пробув на Запоріжжі шість тижнів. 19 липня він був на прощальному прийомі у кошового отамана, який дав йому листа до царя, а також полоненого турка і п'ять провідників.

Оскільки ряд царських посольств на Січ мав на меті активізувати боротьбу запорізького козацтва проти турецько-татарського наступу, у присутності послів відбувалися походи у Крим. Цього посла навіть вимагали за царським наказом. Наприклад, у 1675 р. під час перебування Перхурова невеликі загони запоріжців зробили похід проти татар².

Царські послы, які відправлялись на Запоріжжя, одержували для себе особисто по 50 рублів і на таку ж суму соболів³.

З свого боку Січ систематично виряджала посольства до царського уряду в Москву.

Посольства запоріжців здебільшого відправлялися у Москву після якого-небудь вдалого походу, повідомлення про який і було офіціальним приводом для цього. Як правило, послы привозили з собою полонених ворожих язиків, яких у Москві допитували, а також перехоплену турецько-татарську кореспонденцію. Члени посольства інформували царський уряд про походи запоріжців, про політичне становище на Україні та ін.

Запорізьких послів приймали з почестями, їх добре забезпечували під час перебування у Москві, видавали подарунки.

Оскільки участь у посольствах до царського уряду давала матеріальну вигоду, це перетворилось у Січі на своєрідний привілей. Саме тому до складу посольств входили багаті козаки, старшина і ті, хто відзначився у боях.

Гетьман Самойлович повідомляв царя 14 листопада 1672 р. про те, що, на його думку, у запорізького посоль-

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 1002, арк. 54.

² Акты ЮЗР, т. XII, стор. 139—141.

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 776, арк. 68; ф. Посольский приказ, Крымские дела, спр. 61, арк. 315.

ства, яке їде в Москву, немає конкретної мети («хотя мало с чем было к Москве отпускать»), але «для их прошения» про аудієнцію і для одержання подарунків він відпустив 11 чоловік з язиками. «Они чают восприять прешедрых щедрот милость»,— пояснював гетьман¹.

Кількісно запорізькі посольства до царського уряду були значними. Іноді в складі посольства з Січі приїжджало понад 100 чоловік, які перебували у Москві протягом одного-двох тижнів.

Царський уряд, очевидно, з метою скоротити витрати на прийом запорізьких посольств, вирішив обмежити їх кількісний склад. З 1675 р. до посольств мало входити не більше 10 чоловік. Якщо в 1663 р. в Москву прибуло понад 45 запоріжців, то у 1677 р. з Січі у Москву приїхало сім козаків на чолі з Прокопом Голотою. Влітку 1678 р. вісім посланців, очолюваних «войсковым товарищем» Іваном Кобилянком, привезли у Москву «турские листы и всему Запорожью чертеж». Того ж року Гнат Куриленко з п'ятьма запорізькими послами привіз полоненого турка.

В архівних документах є цікаві дані про раціон, що його видавали з царської казни запорізьким послам².

У день аудієнції у царя послам видавали подвійний раціон³. Напередодні від'їзду вони одержували «жалования на отпуск». Сюди входили: подорожні («поденный корм на отпуск») на три тижні, звичайно по гривні на чоловіка, та напої, а також подарунки грішми і соболями⁴.

Розміри жалування відповідали рангові старшини. Козаки-посланці одержували значно менше жалування, ніж старшина⁵.

З часом платня січовим послам зменшується. Проте забезпечення запорізьких посланців залишалось кращим, ніж представників гетьманського уряду⁶.

Запорізька Січ одержувала від царського уряду жалування. Спочатку це носило випадковий характер.

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 967, арк. 41.

² Там же, арк. 1—17, 28—38, 61, 117.

³ Там же, арк. 12.

⁴ Там же, арк. 1—17, 27, 31—38, 68, 117.

⁵ Там же, арк. 11—15.

⁶ Там же, арк. 11—12.

З 1676 р. встановлюється регулярна щорічна відправка жалування з Москви на Запоріжжя, визначаються його розміри. Посилка російським урядом жалування на Січ була проявом доброзичливого ставлення до запоріжців.

Так розцінювали це й інші держави. У Туреччині каймакан-паша говорив російському послові: «Для того ведомо салтанському величеству, что в прошлых годах по указу в. г. ...тем запорожским черкасом посылаю е. ц. в. жалованье по все годы»¹.

Царське жалування запорізьким козакам складалось з продовольства (насамперед, борошна і круп), артилерії, боеприпасів, частково обмундирування і грошей.

Січ добивалася збільшення царського жалування як щодо розмірів, так і щодо кількості предметів.

Запорізькі посланці Влас Бородавченко та інші, які привезли у Москву самозванця, «били челом о нашем ц. в. жалованьи и о ломовых пушках и о гранатах и о чиненых ядрах и о мастерах, которые б умели стрелять и в сипоши играть, и о чайках и о всяких воинских и хлебных запасах и на наем сторожи, которые всегда для защиты от неприятеля стоят под граничными городками по Днепру под Переволочною, о перевозе на Днепре, и на помощь ратных людех»².

З документів відомо, що у 1661 і 1662 рр. запорізькі козаки одержали тільки грошове жалування³. Улітку 1663 р. їм були послані як жалування: грошова казна, сукно («1000 половинок»), порох («100 пуд зелья»), свинець («100 пуд»), ґармати («2 пушки больших проломных, 3 пушки полковых да к ним 1000 ядер железных, 300 рогатин, 2 невода»), струги⁴. У 1666 р. запоріжці одержали сукно — «30 половинок». У 1668 р. на Січ було відправлено 2000 рублів і сукна різного кольору «сто связков немецких»⁵.

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Турецкие дела, Посольская книга № 10, арк. 238—239.

² «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, стор. 324.

³ «ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 776, арк. 68; Акты ЮЗР, т. V, стор. 96.

⁴ «Синбирский сборник», 1848, стор. 67, 70; Акты ЮЗР, т. V, стор. 171.

⁵ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 49.

У 1672 р. піддячий Щеголев привіз з Москви на Січ гармати¹. 18 вересня 1674 р. цар надіслав запоріжцям «похвальну» грамоту і жалування — «500 червонных золотых, 150 половинок сукон, 50 пуд зелья, свинцу тож»². У 1676 р. на Січ знов було надіслано таке саме жалування.

До 1675 р. розміри царського жалування козакам нерідко залежали від ситуації, що на той час складалася на Україні. Царський уряд хотів використати виплату жалування для того, щоб мати вплив на Січ та заохочувати запорізьких козаків. У 1663 р. після вдалого походу запорізьких козаків, які надіслали в Москву трофеї — дві корогви, 15 полонених, аргамака і 24 верблюди, царський уряд вислав велике жалування. Відносно великі розміри жалування під час народного повстання 1668 р. і зради Брюховецького також пояснюються цією обставиною. У 1674 р. царський уряд теж надіслав підвищене жалування, заохочуючи цим козаків на видачу самозванця³.

Найбільш впливовій старшині царський уряд надсилав жалування окремо. Так, у 1663 р. кошовий гетьман Іван Брюховецький і запорізький полковник Іван Сірко одержали від царя два сорока соболів по 180 рублів⁴.

Жалування доставлялося запоріжцям спеціальними гінцями з Москви (звичайно це були стряпчі або піддячі) або виділялося з фондів Белгородського полку, куди представники Січі їздили його одержувати⁵.

Жалування завжди було недостатнім. Особливо не вистачало хліба і сукна. Запоріжці висловили стряпчому Перхурову у 1677 р. такі претензії: сукна прислано так мало, що після розподілу на кожного припало не більше, як на один рукав⁶.

У ряді випадків царський уряд видавав хлібну час-

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Крымские дела, спр. 61, арк. 315.

² «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, стор. 324—325.

³ «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, стор. 218.

⁴ «Сибирский сборник», стор. 67, 70.

⁵ «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, стор. 218.

⁶ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 195.

тину жалування через гетьманів за рахунок запасів гетьманського уряду.

У 70-х роках видача царського хлібного жалування через гетьмана набула систематичного характеру. Надсилання жалування контролювалось царськими властями. Гетьман одержував з Москви спеціальні накази з вимогою, щоб він «хлебные запасы против прежнего отпускаял»¹.

У 1678 р. Перхуров говорив запоріжцям, що цар наказав гетьману Самойловичу «хлебных запасов посылать к вам на кош против прежнего обыкновения»². У тому ж році Самойлович писав на Січ, що він «всякой муки 200 бочек, да пшена 40 бочек в близком месте в Перевалочно изготовил и ветчины несколько десятъ полатъ вам же промыслил в кошу»³.

Звичайно гетьмани організовували збір «хлібних запасів» для Січі серед посполитих⁴ у Полтавському полку. Влітку продовольство доставляли на човнах, на яких іноді за ним приїздили самі запоріжці⁵.

Самойлович запропонував запоріжцям: «И вы братья наши похотите против прежнего обычая челнами товариство свое высылати, и тот запас к себе отыскати»⁶.

З 1667 р. Запорізька Січ, згідно з Андрусовським перемир'ям, мала перебувати під владою як Російської держави, так і шляхетської Польщі. Обидві держави не задовольняв пункт про Запорізьку Січ. Зовні і царський уряд у Речі Посполитій додержувалися цього пункту, хоч насправді він постійно порушувався, особливо Польщею. Коли у 1670 і 1674 рр. гетьмани затримали польських послів, що їхали на Січ, надійшов царський наказ відпустити їх⁷, хоч у Москві було відомо, що ці послі, як і їх попередники, мали таємні інструкції добиватися від кошового отамана, щоб він з усім Військом Запорізьким перейшов у підданство до короля⁸.

¹ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 355.

² Там же, стор. 552.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 339.

⁵ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 1002, арк. 2.

⁶ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 552.

⁷ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 326, т. XII, стор. 7, 71.

⁸ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 15.

Незважаючи на те, що уряд Речі Посполитої намагався використати запоріжців у своїх війнах з Туреччиною, він не підтримував Січ матеріально. На це вони скаржились цареві. Польський король Михайло Вишневецький лише один раз, у 1675 р., надіслав жалувannya, у той час як російський уряд систематично давав Січі продовольство, боеприпаси, зброю¹.

Запорізьке козацтво було невдоволене Андрусовським перемир'ям, яке частково ставило його у залежність від неавтономної польської шляхти. Січ не хотіла коритися владі Речі Посполитої і постійно зміцнювала свої зв'язки з Росією. Не раз з Січі посилалися посольства до лівобережного гетьмана з проханням, щоб він клопотав перед царем про прийняття Запоріжжя у єдиновладне підданство Росії. Запоріжці заявляли, що коли цар Січ «в подданство принять не изволит», то вони самі розійдуться по містах Лівобережної України².

Царський уряд також наполегливо домагався, щоб Запорізька Січ була підпорядкована тільки Російській державі.

Згодом відбувається поступовий перехід Запоріжжя в фактичне підданство до Росії. Те, чого не змогли добитися російські дипломати, сталося само собою, внаслідок прагнення Січі до возз'єднання з Росією. Вже в середині 70-х років XVII ст. Запоріжжя фактично було підпорядковане тільки Російській державі. Запорізька рада і особисто Іван Сірко, як кошовий отаман, відкидали будь-які пропозиції польських послів, заявляючи, що вони виконуватимуть доручення лише з санкції російського царя.

У 1675 р. у зв'язку з новою навалою турецьких і татарських військ уряд Речі Посполитої намагався заручитися підтримкою Запоріжжя, прихилити до себе козаків та їх кошового отамана Сірка. Навесні цього року з Польщі на Січ прибув спеціальний посол ротмістр Завиша. Через Завишу король запропонував Сіркові разом з низовим Військом Запорізьким іти до нього в обоз. Кошовий отаман відповів, що без царського наказу він не подасть допомоги королю³. На раді військо підтримало свого кошового отамана. Запоріжжя не відправило

¹ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 98.

² Акты ЮЗР, т. IX, стор. 639, 647.

³ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 98.

гінців до короля, передало свою відповідь з польським послом, негайно повідомивши про все лівобережного гетьмана Самойловича¹. Цар в особистій грамоті до Сірка схвалив рішення запорізької ради та кошівого отамана, наказавши їй надалі не допомагати польським військам.

Якщо у перші роки після Андрусовського перемир'я, згідно з договором, у титул низового Запорізького Війська крім слів «його царської величності» обов'язково включався вираз «його королівської милості», то з початку 70-х років Сірко та інші отамани вже підписуються тільки так: «отаман Війська його царської пресвітлої величності Запорізького кошовий»².

У 50—70-х роках XVII ст. Запорізька Січ зберігала певну самостійність у зносинах з шляхетською Польщею і Кримським ханством. Проте ці зносини регулювались царським урядом, який намагався їх обмежити. Січ вела самостійне листування з польським королем, ханським урядом тощо, але воно контролювалось і царськими властями, і гетьманським урядом. Брюховецький повідомляв у 1666 р. царського гінця Іону Леонтєва, що з Січі «листы королевские, ханские, салтанские, карачбейские, изменничьи и иных всяких неприятелей прелестные к нему в Гадач прислали, те все листы вскоре к в. г. пришет»³.

З Кримським ханством Запорізька Січ, незважаючи на ворожнечу, підтримувала господарсько-економічні і торгові зв'язки, неминучі в силу близького сусідства та ряду інших причин.

Як відомо, місця запорізьких промислів — мілкі степові річки Берда, Калмище та ін., а також чорноморські та азовські лимани — знаходились на українській території, зайнятій татарськими кочовищами.

Польський посол на Україні Беневський у листі до короля в лютому 1658 р. підкреслював життєву необхідність для запоріжців займатися промислами в місцях кочовищ татар: «Запоріжці без річок, полів, виходів на море і поля татарські обійтись не можуть, заборонити їм це зовсім неможливо»⁴.

¹ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 98, 113, 420.

² Там же, стор. 102, 113, 446, 527, 636, 682.

³ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 149.

⁴ «Памятники», т. III, арк. 282.

Ханські власті перешкоджали козакам займатися промислами, зокрема в період загострення відносин з Запоріжжям. Тому запорізький кіш укладав з ханом тимчасові угоди, особливо у тяжкі в економічному відношенні часи для Січі, прагнучи сприяти розвиткові промислів і в якійсь мірі гарантувати їх безпеку.

Такі ж тимчасові перемир'я з ханом і ногайськими ордами укладало Донське Військо.

Згодом царський уряд у Бахчисарайському договорі з Кримом 1681 р. застеріг право запоріжців займатися промислами у південних лиманах. Бахчисарайський договір містив пункт про те, що «низовым и городовым в. з. казакам... плавать Днепром для рыбной ловли и по всем степным речкам на обеих сторонах Днепра і для рыбы и бранья соли и для звериного промысла по степям ездить даже до вольно ж Черного моря»¹.

Запорізьке козацтво, особливо заможна його частина і старшина, було заінтересоване у розвитку торгівлі, в тому числі з Кримом. Тимчасові угоди з Кримським ханством викликалися також необхідністю обміну полоненими, про що докладно буде сказано далі.

Хан і мурзи часто робили спроби розширити договірні умови і на військову галузь, вимагаючи воєнної підтримки у Запоріжжя під час спільних походів. Ці вимоги не задовольнялися. Не відомий жодний випадок, коли б запорізькі козаки допомагали військовими силами татарам у період перемир'я.

Договори Запорізької Січі з Кримським ханством або ж з окремими начальниками гарнізонів турецьких фортець у пониззях Дніпра здебільшого укладалися на одне літо, рідко на два-три роки. Звичайно на час перемир'я обидві сторони присилали аманатів-зложників. Угоди ці легко порушувалися обома сторонами, особливо ханською. Січ запевняла російський уряд, що тимчасові угоди з Кримом ні в якому разі не приведуть до порушення вірності Росії.

Кошова старшина повідомляла про ці договори царський уряд та гетьманів, надсилаючи останнім зв'язане з перемир'ям листування з Кримським ханством.

Одразу ж після укладення перемир'я 1676 р. запорі-

¹ С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, т. XIII, М., 1870, стор. 333.

зька старшина сповістила про нього белгородського воеводу Ромодановського, пояснивши: «И что при нынешнем окупе, по давным войсковым извучаем, как и на Дону бывает, взяли есмы дружбу с городчаны и с очаковцы¹ до св. архистратига Михаила, дабы волный проход был в войску на низ по соль и по иные добычи; понеже зело великие налоги имеем от неприятелей, всегда минуя городки, не без умаления в войску бывает, а не для чего иного, храни того боже»².

Царський уряд не заперечував проти мирних запорізько-кримських відносин, він лише намагався поставити їх під свій контроль. Російська держава сама неодноразово укладала тимчасові угоди з Кримським ханством про обмін полоненими. Невдоволення царського уряду запорізько-кримські договори викликали лише у тому випадку, коли вони уклалися в періоди відкритих воєн Криму з Росією. 1 травня 1677 р. на Січ була надіслана царська грамота, в якій запоріжцям давалась порада порвати перемир'я, а для визволення невільників і полонених «учинить договор в иное время, как минет войсковая пора»³.

Між Запорізькою Січчю і Кримським ханством, як зазначалося, існували торгові відносини. Питання про торгівлю між Січчю і Кримом розглядає у своїй невеликій роботі буржуазний дослідник Львов⁴. Даючи загальну оцінку Січі з позицій великодержавного шовінізму, автор також неправильно оцінює відносини Запоріжжя з Кримом. Він намагається твердити, всупереч історичній правді, що хан був «природним союзником запорізьких козаків»⁵. Але характеризуючи запорізько-татарську торгівлю, Львов наводить ряд цікавих фактів, що надає праці деяку цінність.

Запоріжжя не тільки безпосередньо торгувало з Кримом, але також служило транзитним пунктом у торгівлі Лівобережної і Правобережної України з татарами. Через

¹ Йдеться про так звані городки, тобто турецькі фортеці у пониззях Дніпра (Іслам-Кермень, Кизи-Кермень та ін.), а також про Очаків.

² Акты ЮЗР, т. XII, стор. 682.

³ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 85.

⁴ Л. Львов, Отношения между Запорожской Сечью и Крымом, Одесса, 1888.

⁵ Там же, стор. 22.

Запоріжжя проходив єдиний більш-менш безпечний шлях на південь. Цим шляхом, що йшов через Січ на Таванський перевіз, у пониззя Дніпра, а потім на Перекоп рухалися торгові ватаги, які везли у Крим, а також на Запоріжжя хліб, а з Криму — сіль.

Інший великий торговий шлях ішов з Січі в Очаків. Між Січчю і Очаковим курсували запорізькі і татарські човни, якими перевозили товари. До самої Січі піднімалися турецькі, грецькі та інші торгові кораблі.

Запорізька старшина і заможне козацтво використовували торгівлю з Кримом як джерело збагачення. Вони не тільки тримали торгівлю у своїх руках і робили великі торгові обороти, а й збирали з купців мито на перевозах і поромах, стягували всілякі збори і подарунки за надання провідників, охорони тощо. В умовах небезпечних степових шляхів, де безчинствували ногайські орди, збройна оборона була потрібна навіть у мирні часи. Відомі численні випадки пограбування і знищення запорізьких купців татарами.

У роки війни запорізько-кримська торгівля значно скорочувалась¹.

Отже, у 50—70-х роках XVII ст. Запорізька Січ була складовою частиною України і разом з Лівобережною Україною входила до складу Російської держави. На Запоріжжі, як і на всій Україні, в результаті визвольної війни, що послабила феодальний лад, відбувається зростання продуктивних сил і дальший розвиток товарно-грошових відносин. Проте на економіку Січі негативно впливали тяжкі наслідки міжусобної боротьби різних старшинських угруповань на Україні, посилення турецько-татарської агресії і наступ шляхетської Польщі. У розглядуваний період поглиблюється класова боротьба. Разом з тим Січ залишається місцем, куди селяни і низи українського козацтва тікають, рятуючись від наступу феодалів і національного гноблення. Запоріжжя зберігає тісні зв'язки з народними масами України, займає важливе місце в її житті, виступає за зміцнення зв'язків з Російською державою, відіграє видатну роль у боротьбі українського народу проти турецько-татарської агресії.

¹ Л. Львов, назв. твір, стор. 39—51.

2. СПІЛЬНА БОРОТЬБА ЗАПОРІЗЬКИХ І ДОНСЬКИХ КОЗАКІВ ПРОТИ ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОЇ АГРЕСІЇ

У багатолітній боротьбі проти турецько-татарської агресії постійними і вірними союзниками і бойовими товаришами запоріжців були донські козаки.

З початку утворення донського козацтва і виникнення Запорізької Січі між ними встановлюються найтісніші зв'язки. З розвитком запорізького і донського козацтва, що мали багато спільного в своєму походженні, соціально-економічному устрої, у військовій організації і т. д., їх відносини зміцнюються і з часом набувають характеру прямої взаємодопомоги і взаємної підтримки. Такі відносини склалися незважаючи на ворожу агресивну політику, проводжувану шляхетською Польщею щодо Російської держави.

Тісні зв'язки українських і донських козаків ще на ранніх етапах існування козацтва відмічали вже сучасники, які підкреслювали спільність інтересів і цілей донців та дніпровських козаків, в першу чергу в боротьбі проти турецько-татарських нападів.

Мартин Бельський, який жив у XVI ст. і залишив свою хроніку, пише, що низові українські козаки часто об'єднувалися з донськими козаками. Він навіть вказує давні шляхи їх зносин — степом, суходолом. Хроніст також повідомляє, що під час наступу на козацтво шляхти на чолі з королем Стефаном Баторієм, який застосовував жорстокі репресії проти учасників морських походів, низівці тимчасово переселились до донців і, об'єднавшись з ними, активізували боротьбу з татарськими ордами. Крім того, Бельський зазначає, що спілкування низівців з донцями посилювало антифеодальні виступи українського козацтва проти іноземного гніту¹.

Дружні відносини Запоріжжя і Донського Війська, їх бойове братерство не переривались протягом усієї історії Запорізької Січі.

Документальні дані свідчать про те, що між запорізькими та донськими козаками існували спеціальні договори про взаємодопомогу.

У 1632 р. царинський воевода Лев Волконський у своїй відписці до царя відмічав, що на Дону козаки за-

¹ «Kronika Marcina Bielskiego», 1856, Sanok, t. III, стор. 1360—1361.

являють: «А у нас де, у донских казаков, з запорожскими черкасы приговор учинен таков: как приходу откуды чайть каких людей многих на Дон или в Запороги, и запорожским черкасам на Дону нам, казакам, помогать, а нам, донским казакам, помогать запорожским черкасам»¹.

Донські козаки бачили в своїх братах по зброї — запорізьких козаках вірних спільників. У цитованій відписці Волконського є і таке повідомлення. Коли поширилась чутка про те, що царський уряд нібито хоче «вивести» з Дону козаків і збудувати там фортеці, донські козаки говорили стрілецькому п'ятдесятнику Угрюмову: «А как де у нас, у казаков, на Дону с Москвы про посылку подлинная весть учинитца, и мы де тотчас з Дону отпишем в Запороги к запорожским черкасам, и к нам де придут на помощь запорожские черкасы многие люди, тысяч десять и больши»².

Вже на найбільш ранньому етапі існування запорізького і донського козацтва запоріжці ходили на Дон і жили там подовгу, а донці були частими гостями на Запоріжжі.

Особливо інтенсивним став приплив запорізького козацтва, як і іншого українського населення, на Дон у 30-х роках XVII ст. в зв'язку з посиленням гніту і репресій польської шляхти на Україні.

У другій половині XVII ст. також спостерігалися переходи запоріжців на Дон і донських козаків на Січ. Для участі в спільних походах йшли поодинокі, невеликими групами, значними валками донці — на Дніпро, а запоріжці — на Дон. Не існувало ніяких обмежень для приходу запоріжців на Дон та їх перебування там. Так само нічим не регламентувалось відвідання донцями Запоріжжя. Під час перебування на Дону українські козаки корилися законам і звичаям Донського Війська. В устрої, побуті та звичаях Запорізького і Донського Війська було так багато спільного, що запоріжці, по суті, потрапляли на Дону у звичайну обстановку і середовище.

Кількісний склад запоріжців на Дону і донців у Січі постійно змінювався. Здебільшого українські козаки були тимчасовими мешканцями Дону, а донські — Січі.

¹ «Донские дела», кн. I, 1898, стор. 340—342.

² Там же.

Вони прибували для участі у морських і сухопутних походах Донського Війська або Запорізької Січі проти султанської Туреччини і Кримського ханства. Безпосередньо перед спільним походом, що заздалегідь готувався, число гостей досягло кількох тисяч. Після походу звичайно спостерігався відплив. І тоді запоріжців на Дону, а донців на Січі налічувалось всього по кілька десятків чоловік. Проте часом учасники походу затримувались надовго і навіть залишались назавжди.

Улітку 1655 р. на Дон прийшла 1 тис. запорізьких козаків для спільного морського походу¹.

У серпні 1657 р. з Дону на Запоріжжя була послана «станія» в 300 чоловік на чолі з отаманом Михайлом Самариним. Донці брали участь у поході проти татар, після чого повернулись додому. Однак 20 донців залишились у Січі і ходили з Запорізьким Військом проти татар і на Очаків².

Переходам донських козаків на Січ, а запорізьких на Дон не стояла на перешкоді нелегка дорога. Документи розповідають про великі труднощі, що доводилось долати при переходах через степ, без шляхів, наражаючись на постійну небезпеку татарського нападу.

Донське Військо забезпечувало всім необхідним запорізьких козаків, які приходили на Дон, особливо невеликі загони, а також тих запоріжців, які жили тут тривалий час. У військовій відписці від 2 серпня 1655 р. донські козаки просили царя вислати їм жалування. Хлібний запас, вказували вони, вичерпався, бо видають невільникам, визволеним з турецького і татарського полону, а також діляться ним із запоріжцями. Донські козаки писали: «Которые запорожские казаки от Хмельницкого приходят и мы тем запорожским казакам тем же запасом дуванимся»³.

Так само донських козаків забезпечували і на Запоріжжі.

Запоріжці жили на Дону розсосереджено, розміщуючись на «уходах» і в станицях. Донські козаки жили на Запоріжжі головним чином у Січі. Затримуючись на

¹ «Донские дела», кн. V, стор. 8.

² Акты ЮЗР, т. IV, стор. 80—81.

³ «Донские дела», кн. V, стор. 25.

тривалий час, вони разом із запоріжцями займались промислами і полюванням на всій території Запорізької Січі.

Групи запоріжців, які перебували на Дону більш тривалий час, як і донці у Січі, мали своїх постійних отаманів. Один з таких отаманів запорізьких козаків на Дону — Андрій Семенів син Шумейко Черкашенін — надвичайно колоритна і в той же час дуже типова фігура і для донського, і для запорізького козацтва¹. В ньому уособлено тісні зв'язки українського і російського козацтва.

Андрій Шумейко Черкашенін колись був запорізьким козаком, але проживши багато років на Дону, він навіть сам вважав себе донським козаком. Тільки прізвище Шумейко і прізвисько Черкашенін нагадували про його національну належність.

Шумейко почав свою службу на Дону у 1637 р., коли запорізькі і донські козаки зайняли Азов. Перебуваючи тривалий час в Азові, він «выполнял всякие службы».

Під час одного з боїв під Азовом вороги захопили Шумейка в полон і переправили у Константинополь. Шість років він був у тяжкій турецькій неволі, «живот свой мучил», поки не викупився. Шумейко повернувся з Константинополя на Дон і відразу ж став брати активну участь у чорноморських експедиціях Донського Війська, будучи власником кількох стругів.

Коли донці знову штурмували турецьку фортецю Азов і козаки, атакуючи Каланчинську вежу, вилазили по штурмових драбинах на кріпосну стіну, Шумейко був тяжко поранений. Зарядами з гармати в нього була роздроблена ліва рука і пошкоджена ліва нога вище коліна. Одна куля застрягла в лівому боці між ребрами.

З незагоєними ранами Шумейко відправляється навесні 1662 р. у складі донських і царських військ на чолі з Хитрово у Крим як командир судна, екіпаж якого становили стрільці. Йому були підпорядковані й «начальные люди» цих стрільців.

Шумейко знову був поранений. Повернувшись у Донське Військо, він продовжував виконувати обов'язки отамана запорізьких козаків на Дону. В чолобитній до

¹ Документи про Шумейка опубліковані в «Донских делах», кн. V, стор. 944—945, 950, 952, 1032, 1033.

царя він пише 12 вересня 1662 р.: «А служу я, холоп твой, тебе, великому государю, на Дону у черкас атаманом, и задерживаю я, холоп твой, при себе молодцов черкас». Шумейко просить видати йому «государева жалованья» «за службишку, за кровь, за раны, за полонское терпение, за нужу». «За службу его в иноземстве» йому дали пару соболів, які були замінені грошима (1 рубль).

У жовтні 1662 р. Андрія Шумейка як талановитого і досвідченого суднобудівника, великого знавця стругової справи викликали у Москву. Йому «указано быть у судового дела донских стругов». Але Шумейко, ставши інвалідом, не міг уже працювати. Його відпустили на Дон «для того, что он от ран изувечен».

Така бойова біографія цього запорізького отамана на Дону. За соціальним станом він, безсумнівно, належав до заможної, можливо, навіть багатій частини козацтва, хоч майновий стан його зазнавав змін. У Шумейка знайшлося 300 талерів, щоб викупити себе з турецького полону. Він був власником суден на Дону — «струги свои держал». За лікування ран він сплатив лікарю 100 рублів — величезні для тих часів гроші.

Взаємодопомога і взаємопідтримка запорізького і донського козацтва виявились насамперед у спільній боротьбі проти споконвічного ворога російського та українського народів — турецько-татарських агресорів. Запоріжці і донці протягом усього існування Січі вели погоджену героїчну боротьбу з Кримським ханством і султанською Туреччиною.

Запорізька Січ і Донське Військо організовували спільні походи на володіння Туреччини і Кримського ханства. Такі походи відбувались систематично протягом майже всього XVII ст., аж до Бахчисарайського миру 1681 р.

В історичних документах міститься більш-менш детальний опис деяких великих спільних походів запоріжців і донців.

Про ряд об'єднаних виступів знаходимо тільки згадку в тогочасних джерелах. Є всі підстави припускати, що чимало спільних боїв запоріжців і донців, їх дрібних сутичок з татарами не знайшли відображення в історичних документах і, отже, лишились невідомими.

З великими труднощами зустрічається дослідник, ко-

ли він хоче відмежувати спільні походи донців і запоріжців від їх самостійних виступів. У турецьких джерелах ряд боїв знайшов своє відображення як «козацькі походи», без деталізації.

Російський уряд на протести турецького султана проти походів донців і запоріжців часто відповідав, особливо в період до возз'єднання України з Росією, що донські козаки в них не брали участі, що виступали тільки запорізькі козаки. Польський уряд з свого боку винуватцями походів називав донців. Не завжди можна встановити, коли подібні заяви відповідали дійсності, а коли вони були просто дипломатичним кроком.

З другого боку, багато документів феодальної епохи, в тому числі й таких, де містилися відомості про козацькі сухопутні та морські походи, безповоротно загинуло.

І все ж вивчення наявних документальних матеріалів дає можливість показати характерні особливості спільних походів запорізьких і донських козаків і вивести деякі закономірності.

Великі походи значних об'єднаних сил запоріжців і донців організовувалися після переговорів, угод, спільної розробки планів і старанної підготовки як на Січі, так і на Дону. Такій підготовці сприяло те, що між Запорізькою Січчю і Донським Військом існував найтісніший зв'язок, була налагоджена безперервна взаємна інформація. Про наявність попередньої угоди перед спільним виступом свідчить документ 1645 р., в якому читаємо: «А договір на том положен, однолично над Озовом нынешним летом промышлять, и чтоб поиск учинить; а срок положен на 6 недель»¹. Остаточне рішення про проведення великих спільних походів приймали рада в Січі і військовий круг на Дону.

Походи здійснювались і з Дону, і з Січі. Якщо йшли в похід з Дону, то у виступі брали участь запорізькі козаки, які перебували там. Якщо виходили з Січі, то учасниками походу були донці, які зимували на Запоріжжі. Але основу об'єданого війська, що виступало з Дону, становили донці, а також запоріжці, які приходили на Дон спеціально для організації походу і були, таким чином, нерідко ініціаторами виступу проти турків або татар. У війську, що починало виступ із Січі, головною силою були запоріжці і донські козаки, які прийшли на Запоріжжя.

¹ «Донские дела», кн. II, 1906, стор. 744.

Отже, великі групи козаків прибували на Дон і Запоріжжя вже як організовані військові одиниці з своїми начальниками — старшиною. Тому під час спільних походів донці і запоріжці виступали як дві групи. На чолі кожної з них стояли свої отамани — донський і запорізький.

Проте подвійне командування у спільних походах не було абсолютним правилом; ряд походів, навіть великого масштабу, був здійснений під проводом тільки запорізьких керівників. Іноді спільним командиром виступав старшина Донського Війська. Так, улітку 1656 р. об'єднаним морським походом козаків командував донський старшина Павло Чесночихін, а військовим начальником семисотенного запорізького загону, що входив до складу тритисячного війська, був запорожець Семен Воргун¹.

У ряді випадків походами донців, навіть тоді, коли запоріжці не брали в них участі, керували запорізькі отамани.

Під час спільних походів донці і запоріжці, виступаючи як окремі групи з своїми командирами, діяли завжди погоджено. Єдність дій, взаємопідтримка були головною особливістю цих походів.

Кількісний склад козацьких об'єднаних сил, питома вага в них донських і запорізьких козаків не були сталими. У спільних походах великого масштабу звичайно брало участь 2—4 тисячі чоловік.

У великих морських походах використовувались запорізькі і донські судна. Хоч Запорізька Січ і Донське Військо мали свої флотилії, але запоріжці, відправляючись на Дон для походу, везли з собою і човни. Те саме робили й донські козаки, йдучи на Січ.

Таким чином, з Дону звичайно відправлялась флотилія з екіпажами донських і запорізьких козаків. Але часто бувало, що вже в дорозі, в морі, до учасників походу приєднувалась запорізька чайкова флотилія, що виступила з Січі. Іноді приєднання відбувалось навіть у два прийоми.

Флотилії, використовувані для морських походів, складалися з 40—50 стругів. «А у донских де казаков для крымского походу сделано 40 стругов итти на море»,—

¹ «Донские дела», кн. V, стор. 27.

свідчив у 1655 р. валуйський станичник Іван Санін, який відвідав Дон¹.

У 1657 р. з Дону на Чорне море відправлялась флотилія, що налічувала 33 струги, з двохтисячним екіпажем².

Відомі комбіновані виступи козаків. Наприклад, у поході, організованому восени 1657 р. з Січі, 4 тис. чоловік пливло у човнах, а 1,5 тис. верхи просувалось вздовж берега³.

Великі загони, які прибували з своїми човнами для участі у морських експедиціях, звичайно привозили з собою все необхідне, хоча б на перший випадок.

Невеликі експедиції, що мали на меті захопити язиків, організовувалися протягом усього року.

У спільних запорізько-донських походах проти Криму іноді брали участь калмики. Ними поповнювалась кіннота козацького похідного війська, якої звичайно було недосить, бо піхота переважала і в запоріжців, і у донців. Хоч козацька піхота успішно виступала проти ворога, але оскільки єдиним родом ханських військ була кіннота, виникала необхідність протиставляти їй значні кавалерійські частини, особливо в сухопутних походах.

Ще Богдан Хмельницький намагався використати калмиків як воєнних союзників і просив Донське Військо сприяти йому в цьому. Калмики кочували по сусідству з володіннями донців, між ними і донськими козаками існували навіть торгові відносини. Царський уряд підтримував Хмельницького. Донські козаки направили послів до калмицьких правителів — тайшів, які відповіли згодою.

У 1661 р. низове Запорізьке Військо через тодішнього кошового отамана Брюховецького безпосередньо звернулось до донців з проханням уладнати відносини Січі з калмицькими тайшами. Донське Військо було тоді «в миру» з калмиками, а Запорізька Січ — «не в миру». Запоріжці просили переконати калмиків не нападати на Січ під час походів козаків на Крим і виступати разом «за

¹ «Историческое описание земли Войска Донского», т. I, Новочеркасск, 1869, стор. 167, 199, 254—255 та ін.

² «Донские дела», кн. V, стор. 254—255.

³ Там же, стор. 252.

одно против хана»¹. Посередництво донців, очевидно, було успішним, бо в наступні роки калмики входять до складу похідних військ запорізьких і донських козаків.

Спільні морські походи здійснювались на турецькі володіння Чорноморського та Азовського узбережжя і на Кримське ханство. Проти Кримського ханства запорізькі і донські козаки виступали також сухопуттю. Але великі об'єднані походи частіше відбувались морським шляхом.

З винятковою мужністю козаки пересікали Чорне море, досягаючи берегів Малої Азії, сміливо вступали в бій з турецьким флотом і не раз перемагали його. Вони напали на міста і фортеці в турецько-татарських володіннях. Козаки не ставили перед собою завдання надовго оволодівати фортецею чи містом, та це й неможливо було. Вони знищували гарнізони, завдаючи матеріальної шкоди султанській Туреччині і Кримському ханству.

Під час великих походів козаки атакували кілька фортець, проте основний удар завдавався якому-небудь одному пункту. Найбільш частих ударів козацьких флотилій зазнавали міста-фортеці Трапезунд, Сіноп, Різа та ін. Не раз відчував на собі козацьку силу і Константинополь — столиця султанської Туреччини.

Турецькі військові і купецькі флотилії, що курсували по Чорному морю, завжди перебували під загрозою натрапити на козацькі човни, в яких здебільшого були і донці, і запоріжці. Тому турецьке командування вислало війська і флот не тільки тоді, коли воно точно знало про появу козаків, а й для перевірки, чи нема їх у морі поблизу султанських володінь.

Треба зазначити, що козаки добре налагодили взаємодопомогу, розвідку, живий зв'язок та інформацію. Завдяки цьому вони могли доставляти підкріплення навіть тим, хто перебував далеко від Запорізької Січі.

У дорозі, під час боїв на морі і на суші козаки наражались на величезну небезпеку, а в разі невдалих походів і поразок зазнавали великих втрат.

Своїми походами козаки підривали економічну могутність Кримського ханства і султанської Туреччини. Вони руйнували міста-фортеці, захоплювали або знищували зброю, продовольчі запаси. Козаки визволяли з неволі і полону своїх співвітчизників, винищували живу

¹ «Донские дела», кн. V, стор. 929—930.

силу ворога або захоплювали в полон його воїнів. Полонених татар і турків козаки використовували насамперед для обміну на російських і українських невільників.

Донські козаки протягом тривалого часу також вели активний наступ на Азов, який був військовою базою султанської Туреччини на Азовському морі і опорним пунктом турецько-татарських нападів на південні окраїни Російської держави. Крім того, Азов для Туреччини являв собою ключ до Північного Кавказу і районів Поволжя та ін. Особливе стратегічне і економічне значення Азова змушувало Туреччину захищати його з надзвичайною впертістю. Донські козаки вважали Азов оплотом могутності Оттоманської Порти і прагнули витіснити звідти турків.

У тривалій і впертій боротьбі за Азов активними союзниками донських козаків були запоріжці.

Походи у турецькі і татарські володіння не були єдиною формою виступів запорізького і донського козацтва проти турецько-татарської агресії. Велике значення мала прикордонно-сторожова діяльність козаків.

Сторожова служба, форми якої виробились у віковій героїчній боротьбі, успішно застосовувалась козаками і в XVII ст. Прикордонно-сторожова діяльність козаків не мала такого резонансу, як їх походи, але її роль у відбитті натиску турецько-татарських орд велика. За своїм характером і особливостями сторожова служба донців і запоріжців мала багато спільного, вона провадилась ними погоджено.

Прикордонно-сторожова служба козаків являла собою дуже наполегливу і небезпечну повсякденну боротьбу. Вони створювали застави на шляхах, по яких татари звичайно вдирались у російські та українські землі. Козаки також висилали роз'їзди і значні військові частини у степ. Вони намагались підстерегти і перехопити татарські загони, перерізати їм шлях, розбити, розсіяти, знищити або примусити повернути. Про рух великих татарських сил козаки повідомляли воєвод, лівобережного гетьмана і в Москву.

Козацька сторожова служба тісно перепліталась з розвідувальною діяльністю. Донські і запорізькі козаки вели широку розвідку, доставляючи російському урядові відомості про економічне і політичне становище Польщі, Оттоманської Порти, Криму та ногайських орд. Завдяки

добре поставленій розвідувальній службі козаки дізнавалися не тільки про пересування татарських орд, а нерідко й про наміри султанського уряду і гарнізонів турецьких фортець (Азов, Іслам-Кермень, Тавань, Кизи-Кермень та ін.).

Особливо широко козаки займалися захопленням язиків. Команди для здобуття язиків систематично направлялись з Січі та Дону у степ. Такого роду операції були зв'язані з великою небезпекою, оскільки вони супроводжувались не тільки дрібними сутичками, а й серйозними боями. Для участі в захопленні язиків виділялось кілька десятків, іноді сотень, а то й тисяч донців і запоріжців. Дані, здобуті від язиків, доповнювалися повідомленнями колишніх невільників, які прибували у Січ або на Дон, та інформацією спеціальних розвідників, яких посилали в ногайські кочовища, Крим, Азов та ін. Ці перехресно перевірені «вести» Донське Військо і Запорізька Січ використовували у спільній боротьбі проти турецько-татарських агресорів, зокрема для організації об'єднаних походів. Крім того, такі «вести» обов'язково надсилались у Москву.

Оборонний і наступальний союз проти Туреччини і Криму, що завжди становив головний зміст взаємин донців і запоріжців, дістав значний розвиток у другій половині XVII ст.

Воз'єднання України з Росією сприяло розширенню і зміцненню зв'язків Дону з Україною в цілому і особливо з Запорізькою Січчю. З цього часу між Січчю і Донським Військом ведеться ще більш жвавий і частий обмін гінцями, активне листування. Насамперед обговорюються питання, зв'язані з організацією, підготовкою і проведенням спільних походів.

Російська держава, за винятком випадків, викликаних міжнародною обстановкою, здавна сприяла зв'язкам донських і запорізьких козаків, бо це допомагало поліпшувати охорону її кордонів. Російський уряд, який з самого початку утворення українського козацтва використовував загони останнього для сторожової охорони, степової служби, у своїх планах боротьби проти Кримського ханства зважав на спільність дій і бойову дружбу запоріжців і донців.

Після Переяславської ради 1654 р. воєнне братерство запорізького і донського козацтва начебто дістало офі-

ціальне визнання російського уряду. Під час переговорів в 1676 р. у Москві королівському посланнику Ієроніму Комару заявили, що на виконання російсько-польського договору про взаємодопомогу проти турків російський уряд організує спільні дії запоріжців і донців. Тому на Січ відправлені припаси і чайки, а на Дон послано думного дворянина Хитрово із стрілецьким військом для участі у сухопутних і морських експедиціях донських і запорізьких козаків¹.

Російський уряд прагнув координувати виступи донців і українського козацтва проти Туреччини і Кримського ханства із своїми військово-стратегічними планами.

У царських грамотах, надісланих на Дон і Запоріжжя, запорізьким і донським козакам пропонується діяти спільно проти турецько-татарських агресорів. Так, у лютому 1660 р. на Дону була одержана з Москви грамота, в якій писалось, що коли «из Запорог кошевой... [повідомить] о каких наших государских делех, и вы б с ними ссылались»².

У 1662 р. цар наказував: «...а с Дону воеводам нашим Ивану да Якову Хитрово с нашими ратными людьми и с донскими атаманы и казаки, ссылаясь з запорожским кошевым войском, потому ж над бусурманы и над их крымскими месты и над Чагайскими улусы шелено промысл чинити...»³.

5 листопада 1664 р. з Москви на Дон була надіслана грамота, в якій Донському Війську наказувалось разом з царськими військами, очолюваними воеводою Хитрово, і калмиками, а також запорізькими козаками продовжувати наступальні дії проти Криму з метою затримати хана — союзника короля і не дати йому змоги вторгнутися на Україну⁴.

У 1667 р. на осінній раді в Січі кошовий отаман повідомив козаків про те, що цар «калмыкам, донским казакам, из городов охочем людем на помощь против бусурман к нам на кош позволил переходить»⁵.

¹ С. М. Соловьев, История России в царствование Алексея Михайловича, т. III, стор. 195.

² «Донские дела», кн. V, стор. 595.

³ «Акты исторические», т. IV, СПб., 1842, стор. 323.

⁴ «Историческое описание земли Войска Донского», т. II, 1872, стор. 362.

⁵ С. М. Соловьев, История России в царствование Алексея Михайловича, т. III, стор. 125.

Отже, російський уряд спрямовував діяльність донських козаків на подання допомоги українському народові в його боротьбі проти татарської експансії.

Такий напрям російської політики зумовлювався безрезневими статтями 1654 р. В одному з пунктів цих статей говорилося, що в разі нападу татар на Україну російське військо повинно наступати з боку Астрахані і Казані, а донські козаки зобов'язані бути готові негайно виступити проти агресорів.

Частина спільних походів донців і запоріжців у названий період була організована за завданням російського уряду. Проте він давав тільки загальні вказівки. Строк походу, кількісний склад команди, маршрут і пункти нападів визначались безпосередньо самим військом — Запорізьким чи Донським, або тим і другим разом.

Взаємовідносини Запорізької Січі з Донським Військом виходили далеко за межі регламентації їх царським урядом, який усвідомлював, що повного контролю над ними він встановити не зможе. Суспільні зв'язки запоріжців і донців, у тому числі спільна боротьба запорізької голоти і козацької бідноти Дону проти економічного та соціального гніту, розвивались не тільки без контролю царського уряду, а й всупереч усім його зусиллям перешкодити цьому.

Таким чином, спільна воєнна діяльність Запорізького і Донського Війська посідала значне місце в боротьбі Російської держави проти турецько-татарської експансії.

Запорізьке і донське козацтво являло собою серйозну перешкоду на шляху здійснення агресивних планів султанської Туреччини і Кримського ханства.

3. ВИЗВОЛЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОЮ СІЧЧО ПОЛОНЕНИХ З ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОЇ НЕВОЛІ

Особливе місце в житті запорізького козацтва займало визволення невільників з турецького і татарського іґа.

Ця сторона діяльності Запорізької Січі не розкрита в історичній літературі. Буржуазні автори М. М. Бережков¹ і А. Маркевич² написали дві статті про становище

¹ Бережков М. Н., Русские пленники и невольники в Крыму, Одесса, 1888.

² Маркевич Арсеній, К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества, Симферополь, 1910.

невільників у Криму, в яких не висвітлена вся різноманітна діяльність Січі по визволенню невольників від тяжкого полону в султанській Туреччині і Кримському хаїстві. Протягом століть питання про невольників мало життєво важливе значення для українського і російського народів. Воно становило частину східної проблеми, вирішення якої затяглося на довгі роки.

Найтяжчим наслідком татарських і турецьких нападів було знищення продуктивних сил України, масове полонення українського населення. Захоплення полонених, ця своєрідна десятина людьми, становило традицію, що бере свій початок з часів Золотої Орди. Феодали Золотої Орди забирали з підкорених земель селян, ремісників, рекрутів і використовували їх у своїх господарствах і війську. Кримські, ногайські і турецькі феодали також перетворювали жителів українських міст і сіл на рабів і невольників.

Від навали татарських орд насамперед страждало селянство — основний виробник матеріальних благ феодального суспільства. Селянські господарства по-варварськи руйнувались, посіви знищувались, хати спалювались. Нерідко з лиця землі стирались цілі села. Старики і діти зазнавали жорстоких катувань і знищувались. Все працездатне населення виганяли в неволю. Часто татарські агресори захоплювали селян у полон просто на полі, під час сільськогосподарських робіт. В результаті таких нападів в окремих районах припинялось господарське життя.

Найбільше серед турецько-татарських полонених було українських селян. Проте татарські орди брали в полон і ремісників та міщан, а також купців, особливо під час нападів на промисли, ярмарки та ін. Так, жителі українського міста Котельви Йосип Михайлов і Роман Федоров були взяті в полон татарами «на Тору у соленого варенья», тобто коли вони видобували сіль¹.

Російський солдат Григорій Захаров, який втік з татарського полону, повідомляв: «А как де он шол из полону и от города Василькова за пять верст нагнали татаровья... киевских мещан, которые были в Полши для

¹ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 96.

торговых промыслов, а он де, Гришка, шол к Киеву с ними мещаны, и тех де киевских мещан татаровя порубили, а он де, Гришка, от тех татар ушол ранен»¹.

Найменше лиха зазнавали від татарських нападів українські і польські феодали, які мали змогу сховатися за стінами укріплених родових володінь під захистом власного надвірного війська.

Основний удар татарських орд падав на сільське населення ще й тому, що татари уникали облоги міст. Вони вважали за краще спалювати навколишні села, ніж вести боротьбу з укріпленими пунктами, якими тоді були міста; орди були безсилі переборювати організований опір міського населення і гарнізонів.

Вдаючись до нападів, захоплюючи в полон і рабство населення, татарські орди не ставили перед собою завдання завоювання території. Відомі випадки, коли хан діставав прямі вказівки від султана про напад на українські землі з метою поповнити ряди невільників у Туреччині.

Становище дещо мінялось, коли хан брав участь у війнах як васал турецького султана або союзник польського короля. Проте і під час воєн ханські війська прагнули насамперед якнайбільше награвувати добра і захопити ясиру — полонених.

Ідеться не тільки про захоплення військовополонених, які потрапляли до рук ханських воїнів внаслідок переможних битв. До речі, військовополонені так само служили предметом торгівлі. Як і взятих в неволю під час нападу, спеціально організованого для захоплення мирного населення, їх також чекала тяжка доля рабів. Захоплення в полон і торгівля невільниками були метою усіх воєнних акцій кримського хана і ногайських мурз.

Ханські війська вважали непорушним правилом: перш ніж повернутися у Крим після битви пограбувати прикордонні українські та російські місцевості, піддати їх «вогню і мечу», захоплюючи при цьому велике число невільників. Кожний татарський воїн, крім лука, списа, бойової палиці, ятагана і шаблі, мав великий запас сиром'ятних ременів для того, щоб в'язати полонених. Хан і

¹ Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 270.

мурзи протягом усього нападу чи походу на Україну кілька разів відправляли захоплених полонених у Крим і ногайські орди.

М. М. Бережков і А. Маркевич неправильно вважають, що татари переправляли полонених у Крим тільки після закінчення походу. «Полонених,— пише М. М. Бережков,— татари забирали, коли поверталися, щоб не утруднювати собі просування вперед в середину країни»¹. Цим твердженням применшується кількість захоплених татарами полонених під час нападів.

Архівні документи свідчать, що татари відправляли полонених, не чекаючи закінчення боїв. Супроводжували невільників спеціально виділені загони, які, просуваючись по українській території, примножували свій ясир.

Ці загони курсували від самого початку нападу чи походу, бо ханські орди, вступивши на територію України, захоплювали полонених ще до розгортання воєнних дій. Коли набиралась значна кількість полонених, хан відправляв їх партіями в Крим, щоб вони не перешкоджали пересуванню і діям основного війська.

Рильський житель Герасим Зінов'єв разом з 300 російськими солдатами і 4000 українськими козаками потрапив у полон 21 жовтня 1660 р. внаслідок поразки російських та українських військ під Чудновом. Два дні полонених тримали в татарському коші, а на третій день від орди відокремилось 2000 татар і «пошли с полон в Крым. А идучи дорогою, те татаровья по ту сторону Днепра имали черкас в долинах и на полях, мужского и женского полу, много, и повели всех в Крым». Коли ночували на кордоні з Валахією, Герасим Зінов'єв утік².

У 1665 р. козацький полковник Д. Яроменко писав лівобережному гетьману: «Добыли подлинную ведомость, что татары от Браславля много ясырю в свою землю отпустили, поза Бугом везде выбрали..., сами мурзы и все еще под Браславлем стоят»³. У той же час інша група

¹ Бережков М. Н., Русские пленники..., стор. 14.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 44, арк. 49.

³ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 29.

татар «ясырь отведше в Крым, ныне вышли к Белой Церкви»¹.

Як відзначалося, кожний напад татарських орд супроводжувався полоненням значної кількості українського населення. Неможливо точно підрахувати людські втрати Росії та України від нападів татарських феодалів. Чимало вторгнень не зафіксовано в історичних документах. У тих же описах, що дійшли до нас, не завжди знаходимо, навіть приблизно, підрахунок жертв татарських нападів. Проте не буде перебільшенням, якщо сказати, що за кілька століть свого існування Кримське ханство знищило і перетворило на невільників десятки мільйонів українців та росіян.

Відомі випадки, коли за один напад татари забирали по 20—40 тис. чоловік. У 1662 р. на Сіверщині татари захопили у полон 20 тис. чоловік, але вивезти їх вони не встигли, бо російські війська відбили полонених².

У 1666 р. татарські орди, які уклали союз з правобережним гетьманом Дорошенком, відправили свої загопи по всій Україні, аж до Кам'янця-Подільського та Львова. Внаслідок цієї навали вони захопили в неволю 40 тис. чоловік³.

У 1676 р. татари вчинили напад на Волинь, Поділля і Галичину і захопили майже 40 тис. полонених⁴.

У 1688 р. під час перерви між першим і другим кримськими походами хан в результаті ряду нападів на Україну захопив близько 60 тис. чоловік⁵.

Напади татар мали місце майже щороку, а то й по кілька разів на рік. Крім цього, велись повсякденні групові і одиничні напади в прикордонних місцевостях, в українських південних степах, в результаті чого нерідко захоплювалось багато українського населення.

В 1667 р. із Іслам-Керменя частина турецького гарнізону відправилась «на чотирех суднах... для добычи». Її розбили запорізькі козаки. У 1670 р. з Криму вийшло на Україну 56 татар «для добычи своєю волею». В степу

¹ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 34.

² Маркевич Арсений, назв. твір, стор. 27.

³ С. М. Соловьев, История России в царствование Алексея Михайловича, т. II, стор. 217.

⁴ Бережков М. Н. Русские пленники..., стор. 4.

⁵ Там же, стор. 9.

вони розділились. 40 перекопських татар очолив Купчук-ага, а 16 чоловік з улуса Ширим-бея — Сеїт Єлізар-ага. Всі татари були також розгромлені запорізькими козаками¹.

У ході нападів татари виробили свою тактику, що забезпечувала дії на великій території і захоплення значної кількості полонених. Прибувши на Україну, хан з ордами розташовувався кошем в якому-небудь пункті, обравши його місцем своєї ставки чи штабу татарських військ. Коші охоронялись відбірними ханськими військами і являли собою опорні пункти, від яких, як з центру, в різні напрямки рухались великі загони, спустошуючи міста і села, захоплюючи в полон людей. Ці загони в свою чергу послідовно дробились на менші загони, які розтікалися по країні, покриваючи її сіткою чамбулів. Така тактика давала змогу татарським ордам проникати далеко в глиб країни.

Татарські орди захоплювали дуже багато здобичі і ясырю. Після виділення данини ханові і султану кожний татарин, який брав участь у поході, одержував одного-двох полонених, а мурзи — по десять і більше невольників.

Інтерес становлять листи учасників одного з татарських нападів 1664 р. Маметша-мурза писав до свого родича у Крим: «Ходили под Канев не одиножды и издобылись так, что никогда такой добычи не бывало, ни единого человека без добычи нет, у последних по два, по три ясыря». Оджан-мурза повідомляв у Туреччину: «А про добычу нашу спросишь, ни в которых походах такой добычи не бывало». Якийсь Бабаш писав своєму приятелю Арслан-Алею: «А добыча наша: у кого два, у кого три ясыря, что никогда такой добычи не бывало. А яз Бобаш у всего войска начальника у Маметши-мурзы приказным человеком; и ясырю три-четыре у меня есть». Гджан-мурза надіслав ще більш докладні відомості: «Честному брату моему Саферелею-аге челобитье. Про нас спросишь, и мы все от мала до велика здоровы; у меня двадцать ясырю, у Арслан-Газы мурзы десять ясырю, у Каплан-мурзы десять ясырю, у Аблы-мурзы шесть ясырю, у Абдагул-мурзы восемь ясырю, у Алиш-мурзы десять ясырю, у Темерши-Улана пять ясырю, у Майли

¹ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 212.

Перекопского четыре ясырю, у всех наших товарищей ясырю по два и по три есть, кроме Алаша, никого без ясыря нет»¹.

Як правило, татари ділили здобич, особливо ясир, ще під час походу. Розподіл відбувався також на Таванській переправі біля фортець у пониззях Дніпра; нерідко здобич ділили в самому Криму. Десята частина ясиру йшла ханові як подать, велика частка виділялась султанові. Багато здобичі діставалось татарським мурзам. Володіючи великими багатствами, мурзи постачали ординцям коней і озброєння, за що феодали одержували лев'ячу пайку здобичі.

Розподіл здобичі завжди супроводжувався внутрішньою боротьбою в татарських ордах. Мурзи виступали проти виділення десятини султанові. Один з невільників розповідав: «Татаровья... нового хана за полонянников, которых учал было собирать в отдачу султану, взволновались, и тот новый хан побежал у Царьгород»².

Тяжкий був шлях полонених. Незважаючи на те, що у татарському війську коней було багато, щонайменше два-три коня на кожного ординця, полонених дуже рідко переправляли на конях. До речі, маючи значно більше коней, ніж людей, татарські війська надзвичайно швидко пересувались, долали величезні відстані, пересаджуючись на всьому скаку з одного коня на іншого. Крім того, вони використовували коней як основний продукт харчування і тому не возили з собою обозів, чим також полегшувалось їх пересування. Тільки у випадках, коли татарам доводилось поспішно тікати, вони садовили полонених на коней, але це траплялось лише в тому разі, коли захоплених було мало. Вже згадуваний полковник Ярмоленко розповідав, що орди переганяли полонених пішки: «Ясырь пеш, и лошадей столько не могли иметь чем везти»³.

Полонених нерідко гнали як худобу—по-варварському закованими або зв'язаними. Далекий шлях захоплені брели, потавровані розпеченим залізом, оточені вершинами, які підганяли їх нагаями і канчуками.

Дуже яскраву картину розорення українського села

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 231—232.

² Акты ЮЗР, т. VI, стор. 151.

³ Там же, стор. 29.

татарською ордою і вигнання його жителів у неволю дає народна дума:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили,
І багатство розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шні аркан в'ється,
А по ногах ланцюг б'ється.

У народних переказах розповідається про те, що татари прив'язували полонених до однієї довгої жердини і таким чином гнали їх. Від спраги, голоду, нестерпних мук в дорозі гинуло багато людей.

Після прибуття у Крим полонені потрапляли на невольницькі ярмарки. Торгівля рабами проводилась у містах Карасубазарі, Козлові (Євпаторія), Бахчисараї і особливо в Кафі (Феодосія).

Кафу — центр невольницької торгівлі — сучасники називали «конторою невольницької торгівлі», «упирем, що п'є руську кров» і т. д. Звідти раби направлялись для перепродажу в Константинополь, а також як податок султану. Недивно тому, що запоріжці нерідко обирали Кафу першим об'єктом нападу під час своїх походів у Крим.

У Кафу і Константинополь з'їжджались для скуповування рабів купці різних національностей. Там можна було побачити турецьких, перських, вірменських та інших купців, які купували полонених для різних східних країн. Попит на рабів у цих містах був дуже великий. Потребу Кафи і Константинополя в невольниках в основному задовольняли татарські феодали. Українські і російські невольники були розсіяні по всіх землях, підвладних султанській Туреччині — у Греції, Сирії, Палестині, Єгипті, Анатолії, а також в інших країнах Сходу.

З російських та українських невольників відбирали дівчат і жінок для поповнення гаремів хана, султана та їхніх сановників, а сильних, молодих чоловіків як веслярів на судна весельно-парусного турецького флоту — чкаорги. Цих чоловіків чекала жахлива доля. Вони служили живою силою, що приводила в рух турецькі флотилії. Нелюдські умови праці і життя повністю виснажували організм. Нагаї безперестану свистіли над спинами

веслярів, які, сидячи по п'ять-шість чоловік за одним веслом, прикуті цепами до лав, повинні були важкими веслами рухати 50-метрове судно. Недарма слово «каторга» стало номінальним в російській мові.

Більшість невольників тримали під посиленою вартою прикутими у земляних в'язницях. У 1678 р. в Константинополі побував, супроводжуючи царського посла Парасукова, челядник переяславського полковника Федір Яковлев. Він розповідав, що невольники, які працювали на каторзі, живуть у в'язницях. «За морем,— повідомляв він,— двор—то тюрма, а суди—каторги, в тюрме и на каторгах все невольники, русские и малороссийських городов жители»¹. Яковлев за дорученням Запорізької Січі розшукував чотиритисячну групу запоріжців, які потрапили у полон під Ладжином у 1674 р. Він знайшов місце їх перебування: «Невольники их сидят в тюрме, а в тюрму к ним никого не пускают и видеться ему с ними нельзя»².

Про перебування невольників у казематах розповідається у думі про Марусю-Богуславку:

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників,
То вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видають.

Переважно більшість невольників на каторгах становили українці і росіяни. Цікавим є свідчення Юрія Крижанича. Католицький священник серб Юрій Крижанич, який багато мандрував і в 1659 р. проїжджав через Україну, а в 60—70-х роках жив у Росії, написав трактат «Диалог о государстве». У 51—52 розділах трактату, де Крижанич намагається обґрунтувати ідею союзу Росії і Польщі проти Криму, він пише: «На всіх військових кораблях турецьких майже не видно будь-яких інших веслярів, крім людей руського походження, а в містах і містечках по всій Греції, Палестині, Сирії, Єгипті і Анатолії, тобто по всьому турецькому царству, така величезна кількість руських невольників, що вони звичайно

¹ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 600.

² Там же.

питають у новоприбулих земляків, чи залишилися на Русі які-небудь люди»¹. Ця заява до певної міри відбиває справжнє становище речей.

Частина полонених розподілялась по рудниках і маєтках турецьких і татарських феодалів, де невольники також працювали і жили в нелюдських умовах. Вдень — під пекучим сонцем або на морозі, майже без одягу, виконували вони виснажливу роботу, зазнаючи катувань. Вночі їх кидали у в'язниці, а то й в ями, закутих в кайдани з покаліченими ногами (цим татари намагалися позбавити невольників можливості втекти). До того ж нещасним давали погану їжу і гнилу воду.

В українській народній поезії є багато пісень, які називаються «невільницькими плачами». В них полонені виражали свою тугу за рідним краєм, нарікали на тяжку долю в турецькій неволі:

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
У гору руки підіймали, кайданами забряжчали...
Да вже ся нам турецька — бусурманська каторга надоїла,
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке молодецьке коло жовтої кості пошмугляло...
То ті слуги турки-яничари добре дбали,
Із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки
набирали,
По тричі в однім місці невольника затинали...
Кров християнську неповинно проливали.

В іншому «невільницькому плачу» полоненики скаржаться:

Тогді далася бідному невольнику
Тяжкая неволя добре знати:
Кайдани руки-ноги поз'їдали,
Сирая сириця до жовтої кості
Тіло козацьке проїдала.

Майже всі «невільницькі плачі» закінчуються прокляттям на адресу султанської Туреччини:

Бідні безщасні невольники...
Тоє промовляли,
Землю турецьку кляли проклинали:
«Земле турецька,

¹ М. Н. Березков, План завоювання Крима, составленный в царствование Алексея Михайловича ученым славянином Юрием Крижаничем, СПб., 1891, стор. 68.

Проклята віро бусурманська!
Розлука ти на світі християнська!
Що ти не одного розлучила мужа з жоною,
Або брата з сестрою,
Альбо кровну родину з родиною,
Альбо близьку сусіду з сусідою».

Армія страждальців постійно поповнювалась внаслідок хижацьких нападів турецьких і татарських феодалів-работорговців, хоч смертність серед невільників була надзвичайно високою.

Незважаючи на це, відомі випадки тривалого перебування в турецько-татарській неволі, в тому числі і на каторзі, українських і російських людей, що витримали десятиріччя страхітливого життя, протягом якого їх кілька разів перепродували турецькі і татарські феодали.

Священик Іаков, який у 1634—1635 рр. відвідав Крим з посланником Двореніновим, розповідав, що в Інкермані він бачив російського полоненого Максима Новосільцева, який прожив у неволі 32 роки, білоруса Василя Хромого, який перебував у турецькому полоні 40 років¹.

Дуже незначна частина полонених переходила в мусульманство, що до деякої міри полегшувало їх долю, проте не давало їм волі. Більшість же невільників зберігала вірність своїй релігії, а це в той час було рівнозначне збереженню національної гідності.

Дані про становище невільників у Криму і Туреччині дослідник може черпати з автентичних історичних матеріалів, що зберігаються в радянських державних архівах. Ми маємо на увазі насамперед так звані «Крымские дела»². Вони становлять значну групу документів, що охоплюють кілька сторіч і містять чимало відомостей про Україну, в тому числі і про Запорізьку Січ та її взаємовідносини з Кримом.

Найбільш цікавими є матеріали про полонених і невільників. За формою — це найрізноманітніші документи. Зважаючи на те, що питання про невільників, їх розшук, викуп, визволення, безкоштовний обмін і т. д. протягом століть були життєво важливими у відносинах Росії та

¹ Маркевич Арсеній, назв. твір, стор. 16.

² ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Крымские дела. Опис цих справ («Реестр делам крымского двора»), зроблений М. М. Бантиш-Каменським, видано у 1893 р. Ф. Лашковим в «Известиях Таврической ученой архивной комиссии».

України з Кримом і Туреччиною, — ці питання займають велику питому вагу у листуванні, що здійснювалось через російських, кримських і турецьких послів. Збереглися списки полонених, яких викупали, акти обміну полоненими, щоденники учасників обміну, «расспросные речи» невольників, записані послами безпосередньо в Криму або зафіксовані в Києві та інших містах України, а також у Москві і на Запоріжжі після повернення їх на батьківщину. Особливо докладні відомості знаходимо в «Крымских делах» про становище невольників у турецькому і татарському полоні — «бусурманській неволі».

Ці розумчі, повні трагізму оповідання самих страждальців про довгочасний полон, про виконання ними різноманітних важких повинностей особливо переконують у гуманності місії козаків, які визволяли під час походів величезну кількість полонених.

Визволення невольників являло собою найбільш важливий і цінний результат походів запорізьких козаків. Сотні, а іноді тисячі росіян, українців, білорусів та інших невольників, розкиданих по кримських містах і селах і по турецьких володіннях, діставали волю з рук козаків під час походів останніх на Туреччину і Крим. Серед визволених були запорізькі і донські козаки.

На жаль, нема узагальнюючих даних, що дали б уяву про кількість визволених хоча б за певний період. Але навіть ті відомості, які збереглися, свідчать про те, що козаки визволили з турецько-татарського рабства величезну кількість невольників.

Кількість визволених полонених залежала від багатьох обставин, зокрема від складу Запорізького Війська, що виступило, від тривалості походу тощо.

У 1659 р. запоріжці пішли походом на ряд ногайських улусів, визволили всіх полонених, які перебували там, і відпустили їх по домівках¹. У грудні 1663 р. невеликий загін, що налічував 90 запорізьких козаків, 30 російських солдатів, 60 донських козаків і 60 калмиків, діючи з північної сторони перекопських укріплень над Чорним морем, відбив у татар понад 100 українських і російських невольників². У липневому поході 1666 р. запорізькі козаки визволили 150 українців і росіян, які томилися у

¹ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 297.

² Акты ЮЗР, т. V, стор. 147—148.

неволі¹. Восени 1667 р. великий загін запоріжців за тиждень перебування в Криму визволив майже дві тисячі полонених. Півтори тисячі визволених прийшло разом з своїми рятівниками на Січ². В результаті спільного запорізько-донського походу 1675 р. у Крим одержали свободу 700 невільників³.

Крім походів у турецькі і татарські володіння, запорізькі козаки організовували спеціальні експедиції, метою яких було перетнути шлях татарським ордам, перешкодити вигнанню невільників у Кримське ханство і ногайські кочовища.

Ці експедиції проводилися на шляхах, якими татари звичайно повертались додому. Саме там, як доносив у Москву кошовий отаман Іван Сірко, запоріжці «промысел прилежно чинят». Тільки-но діставши повідомлення про татарський напад, козаки відправлялися у степ, вичікували повернення татарських загонів, громили їх і відбивали полонених. Так, навесні 1675 р. в результаті розгрому одного лише великого татарського загону запоріжці визволили 1 тис. полонених «из бусурманской неволи»⁴.

Не тільки в степу громили запорізькі козаки татарські орди, які поверталися в Крим з полоненими і здобиччю, награбованою на Україні, а навіть і на території полків. Завдяки запоріжцям багато полонених ще на рідній землі діставали свободу. Так, у 1659 р. полтавський козак Гнат Стасик, який, утікши з татарського полону, прожив літо на Січі, розповідав, як запоріжці перетинали шляхи татарам, відбивали у них полонених, влаштовуючи засідки на переправах: «Татаровья... шли на ту сторону Днепра в Крым с полоном, и тех де татар запорожские казаки на перелазах у Днепра побивали и полон у них многой отбили»⁵.

3 червня 1660 р. загін російських солдатів і запоріжців, керованих Іваном Сірком, за річкою Бугом, в урочищі Начертання, наздогнав татарський загін, який повільно просувався з великою кількістю українських полоне-

¹ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 150—151.

² Акты ЮЗР, т. VII, стор. 1.

³ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 100—104, 260—261; «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, стор. 326—328.

⁴ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 132—133.

⁵ Акты ЮЗР, т. XV, стор. 385—386.

них, чоловіками, жінками, дітьми. Татари були повністю знищені, а всі полонені визволені¹.

Восени 1660 р. орду, що поверталася у Крим з полоненими, перехопив великий загін запорізьких козаків, який ішов на допомогу російським військам. Запоріжці відбили у татар всіх полонених.

Під час боїв з каральними польськими військами, очолюваними Чернецьким, кошовому отаману Івану Сірку донесли, що татарські загопи повертаються у Крим з українськими полоненими. Запоріжці не могли не скористатися нагодою визволити своїх співвітчизників від тяжкої неволі. Козаки перетнули шляхи татарським загонам, розбили їх і визволили кілька сот полонених².

Велике місце у житті Запоріжжя посідали і мирні форми визволення полонених—викупи, обміни і т. д. Січ постійно намагалась всілякими засобами, мирними і воєнними, вирвати полонених з неволі. У боях, під час обмінів і викупів запоріжці визволяли по можливості всіх полонених християн. Для них не існувало національних відмінностей. У цьому проявлялась їх гуманність і демократичність, відсутність в них національної обмеженості.

Запорізька Січ укладала договори з Кримським ханством про тимчасове перемир'я для обміну полоненими, а також для визволення їх шляхом викупу. Так, самі запоріжці вважали, що однією з основних причин перемир'я 1677 р. був викуп полонених. «Перемир'я,— повідомляли вони царського посла Перхурова, який перебував у Січі,— учинили для того, щоб им учинить окуп полоненниками»³.

Діяльність Запорізької Січі, зв'язана з обміном, викупом та іншими формами мирного визволення полонених у другій половині XVII ст., була складовою частиною величезної роботи Російської держави щодо цього.

У Росії викуп з «бусурманской неволи» набрав організованого і систематичного характеру вже з середини XVI ст. У цей час Собор спеціальною постановою запровадив певний податок для викупу невольників і забезпе-

¹ Акты Московского государства (далі—Акты МГ), т. III, СПб., 1901, стор. 102.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 539, арк. 1.

³ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 196.

чення їх після повернення з полону. Сума «полонянничних» у XVII ст. досягала 150 тис. ефімків на рік¹. Собор також визначив розміри викупу, що його давали за полоненого залежно від його соціального становища на батьківщині. В основу був покладений класово-становий принцип феодальної держави: за кріпосного селянина — 15 рублів, за «посадского человека» — 20, за стрільця: московського — 40, прикордонного — 25 рублів; за поміщика викуп давався відповідно до розмірів його земельного володіння — 20 рублів з кожних 100 четвертей землі.

Не існувало певних норм видачі допомоги визволеним полоненим для забезпечення їх в дорозі, як-от «милостынь», «на корм» та ін., хоч і тут, безперечно, соціальне становище в минулому відіграло неабияку роль. В середньому полонені одержували 1—2 алтини на чоловіка. Так, у листопаді — грудні 1667 р. чотирьом московським стрільцям, які йшли з полону із Криму, було видано 4 алтини, колишнім невільникам вдові — жительці Курська, а також кріпакові князя Щербатого — 2 алтини, п'яти чернігівським селянам — 10 денег, двом рейтарам (які йшли з Туреччини) — 4 алтини, «курчанам» — синові боярському і солдатові — 2 алтини, двом невільникам без вказівки соціального становища — 2 алтини 4 деньги².

Певна сума «полонянничних» грошей призначалася для виплати жалування невільникам, на яких уже був складений розпис, але викуп яких затримався чи був неможливий з тих чи інших причин. Так, боярин Шереметев, який потрапив у полон після поразки російських та українських військ під Чудновом у 1660 р., перебував у неволі 20 років і майже весь час одержував жалування. Жалування одержували не тільки представники феодального класу; воно посилалося у Крим, правда, в значно менших розмірах, невільникам, які належали до різних соціальних верств Росії та України.

У другій половині XVII ст. законодавство про полонених у Росії було ще більш впорядковано. «Полонянничний» податок стягувався з служилих і посадських людей та селян. Феодали звільнялися від нього.

На російських послів, які відправлялися у Крим і Туреччину, покладалася обов'язок викупувати невільників. Для цього їм давалися спеціальні кошти — «казна».

¹ Бережков М. Н., Русские пленники..., стор. 26—27.

² Акты ЮЗР, т. VI, стор. 219.

Практикувався викуп невільників приватними особами, зокрема родичами. Крім того, невільників викупували і купці, які відправлялися в Росію. Вони привозили їх у Москву і там одержували викуп, нерідко з процентами, або від уряду, або ж від родичів. Купцям був забезпечений вірний прибуток, бо за рішенням Собору полонені, привезені в Москву, повинні були обов'язково викупатися. Турецькі і татарські послы, відправляючись у Росію, також везли з собою невільників, щоб одержати за них викуп. Ці невільники були виключно вихідцями з пануючого класу, оскільки саме за них работорговці сподівалися одержати великий викуп. Адже розміри викупу, як правило, були більші, ніж допомога, що її надавав уряд, і тому багаті родичі, звичайно, додатково доплачували.

Українських і російських полонених викупали купці різних національностей: турецькі, татарські, грецькі, вірменські та ін. Так, у 1674 р. житель Ясс Дмитро Іванов за дорученням грецького купця, що жив у Києві, викупив у Константинополі «разных городов детей боярских, и рейтар, и драгунов, и стрельцов з 29 человек, да женсково полу 5 человек, а окупу за них дал 8280 ефимков»¹.

Викупали російських полонених і українські купці, які їздили з товарами в Росію. У жовтні 1668 р. челядник багатого переяславського козака Івана Томари, який через спеціальних представників—прикажчиків вів великі торгові операції в Туреччині, привіз у Москву рейтара Петра Афанасьєва. Як заявив останній, він був захоплений у полон у 1660 р. і відправлений у Крим, «а из Крыму продан был в Царьгород, и был на каторге 2 года, с каторги де выкупил его Переяславского жителя Ивана Томары прикащик Юрья Григорьев, а окупу за него дал 400 талерей, и прислал его в Переясловль к Ивану Томаре и он де прислал его к великому государю к Москве с челядником своим с Ивашкою Герасимовым»².

Оскільки у другій половині XVII ст. Україна вже входила до складу Росії, серед полонених, що їх викупував царський уряд, було чимало українців.

У значно менших розмірах царський уряд мав змогу обмінювати невільників — російських і українських — на

¹ «Синбирский сборник», стор. 186.

² Акты ЮЗР, т. V, стор. 186.

військовополонених татар і турків. Турецькі і особливо татарські феодали дивились на полонених як на свою здобич, за яку вони можуть одержати викуп. Тому вони нерідко перешкоджали обмінові, навіть у тих випадках, коли з дипломатичних міркувань на нього погоджувався хан.

Вже згадуваний воєвода Шереметев повідомляв у 1671 р., що мурзи висловлювали протест проти згоди хана на обмін полоненими без викупу. Вони говорили, що «по их старому обыкновению и вольностям хан не волен отбирать у них ясырь, то им дано за службу, за кровь, за смерть, кто, что возьмет на войне, тем они и живут»¹. Рядові ординські татари — «черные люди» також виступали проти обміну: «Нам, говорят, в размене прибыли нет, только прибыль одному хану: прибыльнее нам пленников отпускать с посланниками и брать за них окуп в Москве»².

Списки («рописи») невільників у Криму і Туреччині з величезними труднощами склалися російськими послами або іншими особами, яким це доручалося, зокрема купцями.

У 1672 р. російські послы в Криму Ларіон Болховітіннов і Василь Булгаков у своїх статейних списках відзначили: «Приходили де к ним — на стан к записке, т. е. включению их в роспись, русские люди — полоняники и сказывали, что их братья русских полоняников в Крыме и в дальних улусех много. А к записке их татаровя до размены не приводят»³.

У 1678 р. переяславець Федір Яковлев за дорученням Січі склав розпис 4 тис. невільників — запоріжців, які потрапили на каторгу після поразки в 1674 р. під Ладжином. Проте «увидя то письмо, каторжный прикащик учал невольников бить; и невольники велели ему ту роспись отдать; и он роспись отдал, и тот прикащик ту роспись изодрал и бросил в море»⁴.

Крім розпису, що складався в Криму, в списки для обміну включались невільники, за яких клопоталися родичі.

¹ С. М. Соловьев, История России в царствование Алексея Михайловича, т. III, стор. 82.

² Там же.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Крымские дела, спр. 58, арк. 262.

⁴ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 600.

Так, у 1662 р. священник с. Лукнового, Коропського повіту, надіслав царю чолобитну, в якій повідомив, що татари спалили церкву і забрали у полон його сім'ю. Він просив шляхом обміну визволити рідних. На чолобитній є резолюція царя: «Дать наказному гетману грамоту; велеть отца его и мать и лошадей и братью обменять на взятых татар; а что ему дать на дорогу, и о том выписать с посланцы»¹.

Незважаючи на перешкоди з боку татарських і турецьких феодалів, обмін полоненими у другій половині XVII ст. набуває дальшого поширення в результаті посилення могутності Російської держави. Визначились навіть традиційні місця обміну — це насамперед Переволочна на Україні. Для його проведення залучався і гетьманський уряд.

Велику роль в обміні полоненими російський і гетьманський уряди відводили Запорізькій Січі, яка мала в цьому значний досвід. Розташована у сусідстві з татарськими кочовищами, Січ мала широкі зв'язки з Кримом, була добре обізнана з умовами, на яких татари звичайно обмінювали і продавали полонених.

4 жовтня 1677 р. гетьман Іван Самойлович повідомляв царя, що він має намір шляхом обміну визволити через Запорізьку Січ десять переяславських козаків, які потрапили у полон. Про перебування полонених у Криму стало відомо з їх листа, якого їм вдалось переслати у Січ до кошового отамана Сірка і в якому вони просили запоріжців визволити їх з неволі².

Такі листи надходили у Січ досить часто, бо українське населення дивилося на запоріжців, як на своїх захисників і визволителів від турецько-татарської агресії.

Запорізькій Січі доручався викуп деяких російських та українських полонених в Криму, переважно знатного походження. Через Січ здійснювалось і листування цих невільників з родичами, що було дуже складною і ризикованою справою. Так, кошова старшина вела з ханським урядом переговори про обмін синів російських воєвод Ромодановського і Скуратова на вісім турецьких феодалів, яких полонили запоріжці. Кошовий отаман Іван Сірко писав 14 липня 1676 р. до Ромодановського, що його листа

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 120.

² Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 343.

і листа Скуратова в Крим до їх синів «с добрыми посланцы отослали»¹.

Турецькі і татарські феодали з свого боку дивились на Січ як на найближчий пункт, де можна обміняти полонених чи дати викуп за своїх родичів або співвітчизників, захоплених російськими та українськими військами або безпосередньо самими запорізькими козаками.

Під час походів запоріжці не тільки визволяли полонених, а й самі намагались захопити якнайбільше турків і татар, з метою їх дальшого обміну або одержання викупу. Розміри викупу були великі, коли йшлося про знатних людей. На Запоріжжі як резерв для обміну, а також для одержання викупу завжди перебувала якась кількість турецьких і татарських полонених, навіть після відправки частини їх лівобережному гетьману і в Москву. Запорізька старшина одержувала великі прибутки від цих полонених.

Російському послу Кікіну, який у 1672 р. відправився на Запоріжжя, було доручено, «чтоб они крымский и ногайский полон, который у них в Запорогах на кошу есть, отдавали на размену крымским и ногайским людем на государевых взятых людей»².

Відомі непоодинокі випадки, коли у кошової старшини і взагалі запоріжців захоплених ними у полон турків і татар купували родичі тих українців, які перебували в турецько-татарській неволі, з метою обміну їх. З червня 1670 р. гетьман Многогрішний писав царю: «От которых языков татарских ко мне единого привезли, а тех сами там же товариство освобождения ради, которые отцов, матерей, братию имея в бусурманской неволе, един у другого покупали и задержали»³.

У 50—70-х роках XVII ст. на Січі часто можна було бачити посланців з Криму і Туреччини, які приїжджали, щоб розшукати і викупити своїх полонених співвітчизників. Іноді вони привозили сюди російських полонених для одержання викупу. Це було звичайним явищем у той час.

У 1676 р. на Запоріжжя прибули представники султанської Туреччини, які заявили, що хочуть розшукати і викупити знатну людину — Мустафу-агу. «А для ради его

¹ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 682.

² «Синбирский сборник», стор. 16.

³ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 214.

аки би желают,— повідомляв гетьмана кошовий отаман Сірко,— весь полон у нас окупить». Це викликало підозру Сірка, і він послав перекладача Данилу в Крим. Останній привіз точні відомості про те, що розшукують ще більш знатного сановника — Хапіч-пашу, який, потрапивши на Січ разом з іншими турецькими полоненими, приховував своє високе становище, щоб за нього не вимагали великого викупу. Після з'ясування особи Хапіч-паші Січ погодилась відпустити його тільки в обмін на молодого Ромодановського, за якого татари вимагали 40 тис. ефімків і 60 полонених татар¹.

У грудні 1677 р. ханський посланець Тегія запропонував запоріжцям викупити козацьких старшин Дворецького і Брайка. Дворецького він привіз з собою на Січ. За кожного старшину Тегія вимагав по 500 рублів². Це була середня сума викупу представників пануючих класів.

Царський уряд також направляв на Січ полонених турків і татар для обміну їх на російських та українських невільників, в тому числі і на полонених запоріжців. Так, у 1674 р. з Москви був відправлений «на размен» захоплений у полон під Телігулом багатий і впливовий ногайський мурза Магмет Кантемиров. Іван Сірко хотів обміняти його на своїх родичів, які перебували у неволі в Криму³.

У періоди мирних взаємовідносин Запорізька Січ вимагала від кримського хана безоплатної видачі всіх захоплених татарами полонених запоріжців. Але цього вдавалося добитися в дуже рідких випадках.

Як відомо, ще Богдан Хмельницький відправив у 1656 р. посланців, що мали вивести велику кількість українських полонених, які потрапили в Крим після возз'єднання України з Росією. Незважаючи на те, що ханський і гетьманський уряди формально перебували у союзницьких відносинах, хан, наче на сміх, погодився видати всього чотири чоловіки. Посли відмовились їх брати, вимагаючи звільнення всіх полонених⁴.

Безрезультатними виявились клопотання запорізьких козаків у 1677—1678 рр. про звільнення за допомогою

¹ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 700—701.

² Там же, стор. 432.

³ Там же, стор. 461.

⁴ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, кн. 39, арк. 39 (36)—40.

Юрія Хмельницького 4 тис. товаришів з тяжкої неволі на каторгах у Константинополі. 2 березня 1678 р. Іван Сір-ко писав гетьману Самойловичу: «А нам ныне паче жаль вечно тех оскорбити невольников, которых уже несколько сот с каторг отыскивано и изготовлено на волю; а не чиня об них радения, будут нас, доколе живы, проклинати»¹.

Безуспішно закінчилась і місія посланців Січі в Криму весною 1678 р. Вони добивались видачі захоплених під Переволочною полонених. Хан наказав розшукати невольників і відпустити. Разом з невольниками посланці було вже доїхали до Перекопа. Але в цей час хан зненацька втік з Криму, а замість нього з Туреччини приїхав новий ставленник султана. Невольники і запорізькі гінці були затримані².

У шляхетській Польщі викуп і визволення полонених мали випадковий характер і здійснювались тільки приватними особами, переважно родичами, в основному людьми, що за своїм соціальним станом належали до верхівки феодального суспільства. Уряд Речі Посполитої клопотався про обмін чи викуп полонених тільки тоді, коли це стосувалось великих магнатів. Тому жахливою була доля невольників — селян, міщан і козаків Правобережної України, які терпіли особливо багато лиха від татаро-турецьких вторгнень. Якщо їх не визволяли запорізькі козаки, вони лише власними зусиллями могли вибратись з полону: втекти чи викупитись з неволі.

Типовим щодо цього є такий приклад. Під час турецько-татарського нападу в 1676 р. на Покуття та інші райони Західної України деякі селяни намагались сховатись в Угорницькому монастирі. Піддані магната Калиновського — селяни с. Якубівки Фітей та його дружина Явдоха закопали свої гроші і цінності коло монастиря. Але їм самим не вдалося сховатись. Турки схопили їх, забрали у них худобу, розбили пасіку. Фітею відрубали голову, а його дружину продали в тяжку неволю. Через одного полоненого, якому вдалося визволитись, Явдоха попросила розшукати закопані гроші і викупити її. Монахи гроші розшукали і «обернули на власний пожиток». Заінтересований у поверненні кріпачки Калиновський почав проти монастиря судову справу, яка тривала 13 ро-

¹ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 515.

² Там же.

ків, «а нещаслива Явдоха позастає ще до тепер в неволи» — читаємо в одному документі. Тільки в 1689 р. суд зобов'язав монастир повернути гроші¹.

Велика роль належить також Запорізькій Січі у наданні допомоги невольникам, які самостійно тікали з полону. Втечі з неволі або, як тоді говорили, «вихід з полону», були дуже поширеним явищем. Російським послам у Криму невольники розповідали: «И таких полоняников, которых имен в росписях не написано, в Московское государство из Криму выходят много»².

Незважаючи на пильність рабовласників, на величезні труднощі і перешкоди, полоненим вдавалося тікати ще в дорозі. Запорізький козак Пронька Лекся зумів у 1672 р. втекти на Січ, «не дошед Перекопа»³. Тікали вони і з Криму і з далеких турецьких володінь.

Українські народні маси, які протягом віків вели непримиренну боротьбу з гнобителями — зовнішніми агресорами і своїми феодалами, завжди виявляли в найтяжчих умовах велику силу духу і вільнолюбство. Незламним було в українських селян, міщан і козаків, захоплених у полон, прагнення до свободи, бажання повернутись на батьківщину. Десятиріччями томлячись у неволі, на каторгах, у рудниках під гнітом турецьких і татарських феодалів, вони мужньо переносили всі злигодні, чекаючи нагоди втекти, і кінець кінцем з великою відвагою тікали. У 1674 р. у Київ прийшло шість «вихідців». Один з них Дмитро Алексеев, родом з Полтави, захоплений татарами в лісі біля рідного міста 37 років тому, був проданий на турецьку каторгу, де він і провів весь цей час⁴. Українські козаки Кіндрат Степанов і Мартин Прокоф'єв провели на каторзі 10 років, а Іван Антонов — 16 років⁵.

Втечі невольників іноді супроводжувались знищенням охорони і навіть повстаннями. Вже згадувані жителі Котельви Йосип Михайлов і Семен Федоров, захоплені в полон під час промислу, повернулись на батьківщину

¹ Архівні документи про цей випадок опубліковані в журн. «Заря», 1886, Львів, стор. 14—15.

² ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Крымские дела, спр. 58, арк. 262.

³ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 646.

⁴ «Синбирский сборник», стор. 164.

⁵ Там же.

після п'яти років перебування на каторзі. Вони розповіли, що організували втечу невільників різних національностей («иных земель с полоненники») з двох каторг, знищивши наглядачів і охорону («на двух каторгах турок повыкалала»). Спочатку невільники втекли у Венецію, а потім «шли они на Краков, на Варшаву, на Львов, на Киев»¹.

Про повстання невільників на турецькому судні-каторзі розповідав у липні 1656 р. у Путивлі Филімон (Філька) Новохрещенов, який потрапив у полон в 1651 р. під Азовом. Він був проданий яничару, що в свою чергу перепродав його в Константинополь «каторжному паше». Після трирічного перебування на каторзі в Константинополі Новохрещенов у числі інших веслярів був разом з судом направлений на індійський кордон, куди робовласника призначили воеводою. В дорозі, коло міста Станкова «полоняники — русские, белорусцы, литовские люди (українці. — О. А.), всего 12 человек, которые были с Филькой на каторге, перебили всех турок, которых там было 35 человек»².

Визволення українських невільників шляхом повстання і втечі з каторг дуже яскраво відображено у думі про Самійла Кішку. Запорізький гетьман Самійло Кішка — постать історична. Він організував повстання невільників з великої каторги султанського флоту на Чорному морі.

То козаки добре зачували,
Самі з себе кайдани скидали,
У Чорнеє море кидали,
Ні одного турчина не збудили...
Тоді козаки од города Козлова забігали,
Турків-яничар у пень рубали,
Которих живих у Чорне море бросали,
А Кішка Самійло Алкана-пашу із ліжка взяв,
На три часті розтяв,
У Чорнеє море побросав.

Траплялись випадки, коли втікачів перехоплювали в дорозі, повертали, перепродували на нові каторги, але вони знову тікали.

Двічі тікав з турецького полону один козак Канівського полку. 25 червня 1678 р. він розповідав: «Взят он,

¹ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 97.

² Акты МГ, т. II, СПб., 1894, стор. 549.

Василий, в полон под Белым городом... тому ныне 9 год. И был на каторге 6 лет, а через сколько лет скорым убегом из неволи у некакова господина волосского служил в Волоской земле. Тот его господин сызнова было продал туркам, откуда ушел вдругоряд и пришол в Кишенев»¹.

Шлях з Туреччини на батьківщину був дуже довгим, важким і небезпечним. Втікачі проходили майже через усю Європу, часто пішки. Минали роки, поки їм вдавалося добратись до України. Вже згадувані козаки Дмитро Алексеєв, Кіндрат Степанов, Іван Антонов і Мартин Прокоф'єв по півроку і навіть протягом року добирались додому, втікши з полону². У статейних списках російських послів є відомості про «вихідців», які пробиралися з величезними труднощами, поневіряючись по європейських країнах³. Російські послы у Венеції Чемоданов і Постніков у 1657 р. записали у своєму статейному списку, що до них з'явилось 50 українців і росіян, які втекли з полону; втікачі просили надати їм допомогу («мило-стыню») і повідомили важливі дані про становище в Туреччині⁴. Вже згадуваний Новохрещенов утік спочатку у Венецію, звідки німецькі купці на кораблях іспанського короля відвезли його на Мальту, а через півроку у Флоренцію, з Флоренції він на початку весни 1656 р. «сухим путем» пішов через «папские земли», а потім знов «на Венецейскую и цесаревую землю». Після цього шлях його лежав через Угорщину і Польщу, а далі він пішов на Стрий, Журавне, Галич, Підгайці, Тереховлю, Ново-Паволоч, Київ і Путивль⁵.

Особливо багато невільників тікало з Криму і ногайських орд, бо звідти було легше вибратись, ніж з Туреччини. Проте і цих втікачів чекали великі випробування. Про трагічну загибель в дорозі біглого українського невільника розповідає дума про втечу трьох братів:

...І буйний вітер повіває,
Бідного козака безщасного з ніг вже валяє!
От менший брат на Савур-могилу лягає,
Головку зклоняє,

¹ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 615.

² «Синбирский сборник», стор. 163—164.

³ Бантыш-Каменский Н. Н., Обзор внешних отношений России с державами иностранными, ч. II, М., 1896.

⁴ Бережков М. Н., Русские пленники..., стор. 29.

⁵ Акты МГ, т. II, стор. 544—545.

І вовки сіроманці набігали,
І орли сизопери налітали,
На кудрі наступали.
Вони смерті дожидали.

«Вихідці» з Криму і ногайських орд обов'язково проходили через Запорізьку Січ.

Втікачів з неволі — людей різних національностей разом з тими, кого козаки визволяли під час походів або викупували, нерідко у Запоріжжі збиралось дуже багато. Потік «вихідців» був майже безперервний. Про це свідчать документальні дані відносно приходу на Січ «вихідців», в основному жителів українських міст, за період з кінця 1663 до початку 1664 р.

28 жовтня 1663 р. на Запоріжжя прийшло шість невольників, які втекли з Криму. У листопаді того ж року «в різних числах» на Січ прибули втікачі з Козлова, з сіл навколо Бахчисарая, з Перекопа та інших міст Криму. 20 листопада 1663 р. туди прийшло три «вихідці», в тому числі житель Шаргорода Іван Мельников. Вони втекли з с. Бастурчікая, розташованого в десяти верстах від Перекопа. 15 січня 1664 р. на Запоріжжі з'явилися три «вихідці» з Криму, серед них житель Козельця Григорій Явриченко. 18 січня того ж року з Криму прибув рейтар Іван Калугін. 20 лютого 1664 р. на Січ прийшло п'ять жителів Переяславського полку і серед них росіянин Можарін, а 11 березня двоє козаків Миргородського полку¹. 23 квітня 1670 р. на Запоріжжя прибула велика кількість невольників-українців, які втекли з Криму з тюрми².

У Січі «вихідці» перебували більш-менш тривалий час, іноді вони брали участь у походах запорізького козацтва, в його господарському житті. Серед них було чимало російських служилих людей, в тому числі солдатів, які потрапили у полон після поразок російських військ під Конотопом (1659 р.) і Чудновом (1660 р.).

З документів видно, що деякі втікачі з полону або неволі намагались якнайдовше затриматись на Запоріжжі. Вони вважали, що краще жити тут, ніж виконувати тяжку військову службу. Це викликало невдоволення царських властей.

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 141—142, 149, 150.

² Акты ЮЗР, т. IX, стор. 226.

30 травня 1669 р. «выходец из полону» солдат Стенька Полешов розповів київському воеводі, що він потрапив у полон в 1660 р. під Чудновом, «а ушел из Крыму тому недель с десять и жил в Запорогах»¹.

Запорізька Січ завжди готова була прийняти втікачів з полону, подавала їм матеріальну допомогу, забезпечувала їх продовольством під час перебування тут. Вона сприяла поверненню колишніх невільників у рідні місця, забезпечувала їх харчами на дорогу і предметами першої потреби, давала провідників.

Допомагати визволенням з полону було давньою традицією, яку свято берегли не тільки на Запорізькій Січі, а й на всій Україні; особливо дотримувались її народні маси. Дуже показовим щодо цього є універсал кошового гетьмана Петра Суховія до полкової і сотенної старшини і магістратських урядовців про подання допомоги невільникам, які поверталися з полону в Росію. В універсалі говорилося: «Паном полковником, асаулом, сотником, атаманом и всей старшине и черни Войска Запорожского. Туте же панам войтом, бурмистром и вщеляким людем, на президиюже застаючим... иж, яко здавна в Запороги каждого невольника, приходячого з неволи, хлебом накормивши и присягнувши, добровольно отпустить, якож й из русские люди — Борис, Максим Исаин, Григорий Игнатъев, Корний Федоров, высвобождение з неволи и запустились в свои край, которим аби всюда... давши, добровольно пропускали, пильно того по вас, братии нашей жадаем и покорне просим. Дан с коша, с Чертомлыка февруалия 1669 р.»².

Допомагало і підтримувало невільників і Донське Військо, яке також має великі заслуги у визволенні полонених. Ця спільна традиція була одним з проявів тісних зв'язків запорізького і донського козацтва.

У 1657 р. під час літнього походу на Чорне море донці відбили і привезли на Дон «русского полону» 200 чоловік, серед них було 180 українців — «запорожских черкас»³.

¹ Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 214.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Приказный стол, стовп. 401, арк. 365.

³ «Донские дела», кн. V, стор. 255.

16 серпня 1659 р., повернувшись з походу, донські козаки «с полону... русского привезли с собой с моря..., которий имали на посадах, и по селам, и по деревням крымским, мужеска полу и женска 96 душ»¹. Серед визволених полонених були росіяни і українці.

На Дон, як і на Запоріжжя, поодинокі і групами приходили полонені, яким вдалося самим утекти з неволі. особливо з ногайських орд і Азова. Отже, для невільників, росіян і українців, які визволились з турецького і татарського полону, Січ і Донське Військо були майже обов'язковим перехідним пунктом по шляху на батьківщину. В обох козацьких центрах колишні полонені зустрічали гуманне ставлення до себе.

На Дону зберігався недоторканий запас продовольства для колишніх невільників. Донські козаки писали у військовій відписці 2 серпня 1655 р.: «А хлебные запасы блюдом для ради невольников, которые невольники выходяют из Турской, из Крымской земли, из Ногай... И мы, государь, холопы твои, тем невольником твой государев хлебной запас даем»².

Колишнім невільникам — українцям і росіянам донські козаки допомагали також переправитись у рідні місця.

Восени 1655 р. на Дону жило 130 чоловіків, жінок і дітей, визволених в Криму козаками. «Их поили и кормили, — писали донці до царя, — все своим же войсковым запасом». 95 українців — колишніх невільників донці відпустили в Київ, як повідомлялось у відписці Донського Війська, з «провожатими, с своими ж казаки, вверх по Донцю Северскому до Святых гор судами, а суды мы им дали и запас, и одежду, и казны, и топоры, все ж свое войсковое. А от Святых велели своим же провожатым тот полон проводить до... Полтавы и отдать имянно полтавскому полковнику»³.

Слід відзначити, що більшість колишніх полонених являла собою джерело хорошої інформації про внутрішнє становище у Туреччині і Криму, про наміри султанського і ханського урядів, про важливі події, зв'язані з Україною, козаками і т. д. Значна частина невільників була обізнана з міжнародними і внутрішніми справами

¹ «Донские дела», кн. V, стор. 561.

² Там же, стор. 25.

³ Там же, стор. 47.

Туреччини і Криму, з політичними подіями в сусідніх країнах, з побутом і звичаями татар і т. д. Повідомлення невільників про напади, що готувалися, про дислокацію турецько-татарських військ мали винятково важливе значення для російського командування, гетьманського уряду і Запорізької Січі. Для дослідника «расспросные речи» колишніх невільників являють велику цінність як свідчення очевидців.

Визволених полонених допитували не тільки в Січі, їх повідомленнями цікавились й гетьманські власті і царські воеводи. Російський уряд розіслав своїм воеводам на Україні дуже широку програму допиту колишніх полонених, що включала питання внутрішнього становища у Туреччині, Криму, Польщі, про збройні сили цих країн, про міжнародні відносини і т. д.¹

Після допиту вихідців з полону воеводи іноді відправляли їх разом з «расспросными речами» в Москву.

Але найбільша заслуга у збиранні і систематизації відомостей, одержуваних від колишніх полонених, належить Запорізькій Січі, через яку проходили основні потоки втікачів і визволених. Ці дані запоріжці використовували при підготовці походів. 1 березня 1665 р. на Січ прийшов полонений Бут, який утік з Перекопа. Він розповів, «что Нагай с улусы выпущен из Крыму кочевать на поле, и одне сказывали пошли подле Гнилово море, а другие подле Чернова моря, к Стрелице пошли». Дізнавшись про вихід ногайців у степ на кочовища, запорізькі козаки на раді вирішили організувати похід проти них².

Січ одержувала відомості не тільки від колишніх невільників — росіян і українців. Дуже важливі дані запоріжці змушували повідомляти полонених ними турків і татар. Захоплення полонених, особливо таких, що займали високе положення у турецькому і татарському військах і тому добре інформованих про становище в Туреччині і Криму, займало одне з найважливіших місць в діяльності запоріжців. Внаслідок цього Запорізька Січ мала можливість інформувати лівобережного гетьмана і царські власті про плани, наміри і дії султана, візира, хана, калги і нуррадина. Таким шляхом про підготовлені

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 296.

² Там же, стор. 262.

у великій гаємниці напади татарських мурз або турецьких військ на російські та українські землі дізнавались завчасно, що давало можливість організувати відсіч або навіть попередити напад¹.

Запоріжці не тільки влаштовували спеціальні експедиції для захоплення язиків, а й організовували безперервне збройне чергування на лиманах («на морських разливах»). Запорізькі команди контролювали шляхи в Крим, Очаків і перехоплювали гінців від польського короля, турецького султана і т. д. Нерідко листи, а іноді і самих гінців, запоріжці переправляли лівобережному гетьману або у Москву. Так, на початку 1673 р. вони затримали посла правобережного гетьмана Дорошенка — Сенкевича, який їхав до кримського хана. Тоді ж запоріжці перехопили листи хана, візира, беїв та ін.²

Як бачимо, Запорізькій Січі належала видатна роль у визволенні воєнними і мирними шляхами полонених з турецько-татарської неволі.

4. ЦАРСЬКИЙ ГАРНІЗОН НА ЗАПОРІЖЖІ

Разом із запорізьким козацтвом у боротьбі проти татарських орд брали участь солдати гарнізону, створеного царським урядом на Січі у 60-х роках XVII ст.

Відзначимо, що питання про царський гарнізон на Запоріжжі до цього часу не привертало уваги дослідників. В історичній літературі немає його характеристики, не висвітлена його бойова діяльність.

У 1663 р. на Запоріжжя був відправлений спеціальний полк, який мав виконувати обов'язки гарнізону. Крім чисто військових завдань, царський уряд, що боявся антифеодальних рухів у Січі, покладав на гарнізон і поліцейські функції. Це добре розуміли запоріжці. У лютому 1668 р. вони, наприклад, говорили царському воеводі в Січі Петру Сафонову: «К чему де в. г. нам ратных людей присылает, будто де для надзирания и для проведывания, как Запорожское Войско живет»³.

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Крымские дела, спр. 23, арк. 27—30.

² Акты ЮЗР, т. XI, стор. 259.

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 600, арк. 350—351.

Проте поліцейські функції царського гарнізону на Запоріжжі в 60-х роках XVII ст. ще не були головними. На перший план висувалось воєнне значення Січі. Російський уряд розумів першорядну роль запорізьких козаків у боротьбі з турецько-татарською агресією. Адже Запорізька Січ служила аванпостом у цій боротьбі. Захистові Січі, зміцненню і посиленню її військової могутності царський уряд надавав надзвичайно важливого значення, оскільки вона являла собою одну з ланок оборони території всієї Російської держави. Особливо насущним таке завдання стало на початку 60-х років в розпал війни Росії з шляхетською Польщею. Союзником останньої виступив кримський хан, який у зв'язку з цим посилив свої наскоки на російські і українські землі.

Таким чином, у названий період начальник запорізького гарнізону, на відміну від російських воевод в українських містах, виконував в основному військові функції. Він був командиром гарнізонного полку і не втручався у внутрішнє життя Запоріжжя. Зокрема, він не мав права контролювати прибутки низового війська; його юрисдикції підлягали тільки солдати гарнізону.

У «Наказі» першому командирі російського гарнізону на Запоріжжі стряпчому Григорію Косагову від 9 квітня 1663 р., який він одержав перед відправкою з Москви, конкретні завдання гарнізону визначались так. По-перше, «над неприятелми, над кримскими и ногайскими улусы, промыслы чинить соопча с Войском Запорожским». Цими спільними походами російський гарнізон і запорізькі козаки мали перешкоджати нападам татар на українські і російські міста, «чтоб татар войною не пропустити и в замыслах их помешку учинить». По-друге, на гарнізон покладалось завдання організувати збирання відомостей про внутрішнє становище Кримського ханства і ногайських орд, про їх задуми, а також про справи у Польщі, Туреччині і т. д.¹

В обов'язок російського гарнізону на Запоріжжі входила також оборона Січі від ворожих нападів, насамперед турецько-татарських військ. Царський уряд завжди підкреслював свою готовність захищати Запоріжжя. Так, у грамоті від 31 грудня 1663 р. царський уряд запевнив

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 135.

запоріжців, що «от них, поданных наших, никогда отступны не будем и... против неприятеля будем стоять»¹.

Прибувши на Січ, царський гарнізон відразу ж включився у бойові дії з Запоріжжя, брав активну участь у виступах українських козаків проти татарських орд. Через три роки, на початку травня 1666 р., начальник гарнізону Григорій Косагов втік із Січі в зв'язку з народними рухами на Запоріжжі, що, як і на всій Україні, набрали характеру антистаршинських і антивоєводських виступів. Разом з ним з Січі в Переволочну вийшли рештки гарнізонного полку з артилерією і припасами.

Проте царський уряд одразу ж укомплектував новий полк під начальством Сафонова і відправив його на Січ, одночасно організувавши спеціальне слідство серед солдатів в справі втечі Косагова та його полку².

Новий полк на чолі з Петром Сафоновим прибув на Січ улітку 1666 р. і застав ще там напружену обстановку³. Царський гарнізон був зустрінутий недоброзичливо. Козаки висловлювали протест проти прибуття нового воєводи і солдатів. Коли у лютому 1667 р. ротмістр Іван Сілін привів на Запоріжжя як поповнення гарнізону загін з 100 списників і рейтарів, його не відразу пустили в Січ⁴. На раді козаки йому заявили, що краще було б, коли «изволил бы де в. г. прислать к нам пороху, да свинцу, да запасу, да сукон на кафтаны, да соболи и сукна на шапки, а ратные де люди нам не надобны, нас де и самих много»⁵. Сафонова позбавили права вільно виходити з Січі.

У квітні 1667 р. грамотою з Малоросійського приказа гарнізону було наказано вийти з Січі⁶. На цей раз виведення царського гарнізону було наслідком укладення Андрусовського перемир'я, за яким Запорізька Січ мала бути підпорядкована не тільки Росії, а й Польщі.

Джерелом комплектування гарнізону на Запоріжжі були військові сили Белгородської лінії, а в деяких випадках полки Слобідської України. До складу гарнізону входили і донські козаки.

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 147.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 580, арк. 147—151.

³ Там же, арк. 510—511.

⁴ Там же, стовп. 600, арк. 350.

⁵ Там же.

⁶ Там же, стовп. 656, арк. 709—712.

Царський гарнізон на Запоріжжі поповнювався кілька разів. Проте фактична чисельність його не відповідає кількості, визначеній указом і грамотами.

Для першого полку, яким керував Григорій Косагов, командуючий військовими силами Белгородської засічної лінії Григорій Григорович Ромодановський згідно з царським указом виділив 500 чоловік¹.

У березні 1664 р. Косагов у своїй відписці царю доповідав, що гарнізон складається з 180 чоловік².

11 квітня 1664 р. на посилення полку Косагова у Белгороді були виділені 2 тис. «ратных, пеших и конных людей» на чолі з полуполковником Крестьянусом Гогольшиним, в тому числі списники, рейтари та інші солдати з 35 міст Белгородського полку. До складу цієї команди входили також козаки з багатьох міст Слобідської України³.

Вже після прибуття команди Гогольшина кількісний склад гарнізонного полку визначався так: «начальных людей», списників і рейтарів було 157 чоловік, «солдатского строю начальных людей» і солдатів — 252 чоловік, слобідських козаків — 741 чоловік.

У 1665 р. на Запоріжжя відправили 2 тис. солдатів Белгородського полку і 500 українських слобідських козаків⁴. Командувати окремим полком у складі гарнізону був призначений Хитрово.

Уже згадуваний полк на чолі з Сафоновим спочатку складався з 300 рейтарів і 100 драгунів Белгородського полку та 100 козаків Рибінського полку. У лютому 1667 р. як доповнення у цей полк прибуло 100 списників і рейтарів⁵.

У царських гарнізонах дезертирство і втечі солдатів були в той час поширеним явищем. Це пояснюється тяжким матеріальним становищем російських військ на Україні. Велика відстань від баз утруднювала постачання. До цього слід додати неминучі зловживання і сваволю на-

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 535, арк. 67—136; стовп. 527, арк. 354, 392.

² Акты ЮЗР, т. V, стор. 155.

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 580, арк. 510.

⁴ Там же, арк. 511.

⁵ Там же, стовп. 600, арк. 350—351.

чальників-воевод та ін., чому особливо сприяв випуск мідних грошей.

Намагаючись припинити втечі солдатів і піднести дисципліну, російський уряд вживав найрішучіших заходів аж до покарання на смерть через повішення.

На Запоріжжі втечі солдатів царського гарнізону викликалися насамперед труднощами і тягарем служби тут. Навіть добиратись на Січ було дуже небезпечно. Визнаючи, що «запорожская посылка место дальнее», «опасное», воевода Репнін видав солдатам і козакам, які відправлялись у червні 1666 р. на Запоріжжя, «в дорогу» по півфунта пороху і свинцю, «чтоб им до Запорог в приход неприятельских людей пройти было б бесстрашно»¹.

З багатьох донесень командирів видно, що солдати і козаки починали тікати вже тоді, коли дізнавались, що їх збираються послати на службу на Запоріжжя.

Сам Косагов намагався пояснити втечі солдатів з полку насамперед небезпеками бойової служби на Запоріжжі. У листопаді 1663 р. він, направляючи довгий список втікачів, писав, що вони пішли, злякавшись чуток про передбачуваний наступ татар і польських військ на Січ. Враховуючи небезпечні умови перебування на Запоріжжі, царські власті намагались організувати службу на Січі «с переменою»².

Втечам сприяла і та обставина, що територія Белгородського і Слобідського полків була в сусідстві з Запоріжжям. Солдати і слобідські козаки власне тікали додому. Втечі солдатів царського гарнізону на Запоріжжі відбувались під час походів, особливо тоді, коли на заклик лівобережного гетьмана гарнізон йшов на з'єднання з лівобережними козацькими силами для боротьби проти польсько-шляхетських військ і зрадницької частини української старшини. Наблизившись до своїх домів, солдати і козаки гарнізонного полку, особливо у розпал сільськогосподарських робіт, тікали цілими групами. Прохання Косагова до Ромодановського у серпні 1664 р., грізні царські укази про розшук і вислання втікачів не дали ніяких результатів, хоч і було точно відомо, що

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 580, арк. 511.

² Там же.

частина солдатів запорізького гарнізону повернулась на свої старі місця у Белгородський полк¹.

Важливо відзначити, що тікали переважно більш заможні солдати гарнізону, які мали власні господарства. «А которые, государь, были конные и нескудные люди,— писав Косагов зимою 1664 р.,— и те все сбежали и живут в домах своих»². 180 чоловік залишилось, і всі вони були «бедны, наги, босы и пеши»³.

Неукомплектованість гарнізону, систематичні втечі солдатів впливали насамперед на характер та інтенсивність його бойових дій. Багато разів Косагов скаржився на те, що він не може «чинить промыслу над неприятелем» через «малолюдство». Так, коли гарнізонний полк разом з запорізькими і лівобережними козаками стояв у Каневі, він через нечисленність не мав змоги відбивати часті напади польських і татарських військ.

Оскільки в першу чергу втікали більш заможні солдати і козаки, отже, люди, забезпечені кіньми, то, як доносив одного разу Косагов, решта гарнізону «за бесконством» не могла навіть виступити в похід.

Зажожені козаки і солдати, потрапивши на службу на Запоріжжя, тікали звідти або під час походів або з самої Січі, іноді навіть одразу після прийому їх командиром гарнізону за списком. Але ще до цього вони намагались ухилитися від служби, уникнути зарахування в список або послати замість себе наймитів, що було дуже поширене в гарнізонному полку на Запоріжжі. Багатому козацтву у цьому потурали воеводи і козаці полковники. Косагов повідомляв у серпні 1664 р. під час походу, що воеводи і полковники, порушуючи царський указ, не висилають йому поповнення, а коли і вишлють, «то наймитов, и овчаров, и малых робят, братью и детей козачьих, а сами, государь, казаки живут в домах своих, на твою, в. г., службу не идут»⁴. У всіх козаків Сумського полку виявились «клячи худы», серед прибулих «много наймитов и робята малые есть». «А казаков прямих,— писав далі Косагов,— на твою в. г. службу не высылают»⁵. Іншого разу Косагов знову скаржився: «В моем полку

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 141.

² Там же, стор. 154.

³ Там же, стор. 155.

⁴ Там же, стор. 158.

⁵ Там же, стор. 165.

самих казаков немного, все наймиты, овчары да из винниц работники и малых робят много, а сами казаки живут в домах своих»¹.

«Солдацкий наймит» Грицько, якого воевода Волконський посилав влітку 1667 р. у Кишеньку «для проведывания вестей», розповідав, що раніш він був «в наймитах за солдата в Сечи в полку Косагова»².

Таким чином, запорізький гарнізон складався переважно з солдатської і козацької бідноти.

Гарнізонний полк на Запоріжжі мав забезпечуватися російським урядом. Ще з Москви Косагов віз з собою гроші, щоб закупити продовольство для свого майбутнього полку. Постачання гарнізону, особливо продовольством і кормом для коней, було зв'язане з великими труднощами. Зробити закупки на Січі було неможливо, оскільки порушення торгових відносин в результаті посилення татарських вторгнень і війни з Польщею викликало великі хлібні утруднення на Запоріжжі. Звичайно хліб для гарнізону купували у містах Слобідської та Лівобережної України. Транспортування хліба також являло чималі труднощі. Треба було мати велику кількість підвід і провідників.

У січні 1666 р. Ромодановський повідомляв, що згідно з царським указом на перевезення продовольства для солдатів запорізького гарнізону виділено у Белгороді і Белгородському повіті підводи, супроводжувати які має 1134 підводчики і провідники³.

Козацька старшина неохоче надавала підводи для перевезення провіанту на Січ. Щоб начальник гарнізону міг одержати від полкової або сотенної старшини підводи, потрібний був спеціальний царський указ. Але на листування з Москвою витрачалось багато часу. Закуплені припаси довгі місяці лежали в амбарах міст Слобідської України.

Направляючись на Запоріжжя, Косагов закупив в Охтирці для свого полку запас хліба, але підвід добитись не зміг. Це змусило його купити човни «дорогою ценою» і відправити припаси Дніпром⁴. Привезені бо-

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 158.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 572, арк. 399.

³ Там же, стовп. 656, арк. 713.

⁴ Акты ЮЗР, т. V, стор. 137.

рошно і пшоно дуже скоро були використані, і Косагов знову послав рейтара і донського козака купувати хліб «в черкасские городаы до Ахтырского»¹.

Російський гарнізон на Запоріжжі забезпечувався провіантом також за рахунок податного збору з міського населення. У березні 1665 р. збір хлібних запасів для гарнізону проводився у містах, «которые к малороссийским городам податны»².

Начальник гарнізону просив виділити для хлібного жалування по четі на чоловіка. Оскільки номінально гарнізон тоді складався з 2500 чоловік, було заготовлено 2500 четей хліба, який влітку 1665 р. відправили човнами на Запоріжжя³.

Під час бойових дій гарнізону на Лівобережній Україні проти польсько-шляхетських та ординських сил забезпечувати його мав гетьман Брюховецький⁴.

Жалування солдатом запорізького гарнізону видавалось грошима, у формі «мучного» або «хлебного корма», а також сукном на одяг. Видавали по чотири аршини сукна на чоловіка. Розміри хлібного або грошового жалування залежали від наявності «казны» або «корма» і строку, на який вони видавались. У квітні 1664 р. списники і рейтари полку Гогольшина, направлені на поповнення гарнізону в Запоріжжі, одержали по вісім рублів і чотири аршини сукна «на кафтаны»⁵.

У червні 1664 р. на Січ прислали 786 рублів 16 алтинів і 4 деньги для видачі жалування. З цих грошей Косагов мав роздати солдатам гарнізону по два рублі на чоловіка, «Начальным людям», тобто командному складові, він мав видати «мучной корм» на три місяці.

Крім грошей, наступного місяця на Січ прислали «200 партищ сукон» («131 партищ анбургских, 69 партищ летчины»). Солдатам гарнізону роздали «по партищу человеку, по четыре аршина партище»⁶.

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 163.

² Там же, стор. 137, 138.

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 546, арк. 435—438, 454, 461.

⁴ С. М. Соловьев, История России в царствование Алексея Михайловича, т. II, стор. 163.

⁵ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 535, арк. 86; стовп. 527, арк. 392.

⁶ Акты ЮЗР, т. V, стор. 157.

Наприкінці літа 1664 р. Косагов повідомляв у Малоросійський приказ про видачу жалування — до 50 рублів мідних грошей на чоловіка¹.

У 1665 р. на Січ для гарнізону було послано 1500 четвертей (четвериків) житнього борошна і 500 четвертей круп.

У червні 1666 р. 500 драгунів, рейтарів і слобідських козаків, які відправлялись на Запоріжжя, одержали по рублю жалування на дорогу².

Жалування, в тому числі продовольство, тривалий час не видавалось. Відома колективна чолобитна офіцерів і солдатів гарнізону, в якій вони скаржаться, що багато місяців не одержують жалування. «Начальные люди» і солдати не одержали «месячных кормов» з 1 червня 1663 р. по 20 березня 1664 р., донські козаки — з 1 березня 1663 р. по 20 березня 1664 р., не видали жалування і рейтарам³.

Спорядженням і боеприпасами гарнізон на Запоріжжі також забезпечувався російським урядом. Певний запас видавався у Белгороді, звідки укомплектований полк виступав на Січ. Так, Петру Сафонову в 1666 р. були видані «в запас» бочка пороху вагою 16 пудів, вісім пудів свинцю, а також чотири прапори «з золотом», що і раніше становили регалії гарнізону⁴. Наступного року Сафонову прислали 83 пуди пороху, 10,5 пуда свинцю, два пуди пшоту⁵.

У цьому ж 1667 р. з Белгорода доставили на Січ дві полкові мідні гармати, дві бочки пороху, 59 ядер та свинець⁶.

Російський гарнізон на Запоріжжі розташувався компактно, в одному місці. Вже у листопаді 1663 р. Косагов згадує «русский городок»⁷.

Доповідаючи про пожежу на Січі, що сталася 22 листопада 1666 р., Сафонов повідомляв, що разом з частиною куренів згорів і острог, де містилися солдати гарні-

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 160.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 580, арк. 511.

³ Акты ЮЗР, т. V, стор. 15 (зв).

⁴ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 580, арк. 511.

⁵ Там же, стовп. 600, арк. 890.

⁶ Там же.

⁷ Акты ЮЗР, т. V, стор. 140.

зону, зберігалися продовольство та боеприпаси. Пожежа сталася вночі, і тому ледве врятувалися; в огні загинули всі запаси гарнізону — «казна, мягкая рухлядь, сукна, хлебные запасы, порох и свинец... Только знамена из огня унесли, одно целое, а трех остатки небольшие»¹.

До гарнізону входили не тільки російські солдати. Складову частину його завжди становили українські слобідські козаки. Командний склад гарнізону на Запоріжжі представляли начальник гарнізону і група офіцерів, підпорядкованих йому, так звані «начальные люди», серед яких були не тільки росіяни, а й іноземні офіцери, що служили в Росії².

Перший командир гарнізону Григорій Косагов прийшов на Запоріжжя, вже маючи досвід боротьби з татарами. На Україні він жив з 1657 р. На початку 60-х років Косагов очолював загани російських, донських, яїцьких і слобідських козаків, які обороняли Зміїв, Харків, Чугуїв, Цареборисов і Торські солеварні від нападів ногайських орд і самі робили успішні походи на татарські улуси³. На посаді командира гарнізону він перебував з 1663 по 1666 р. Згодом, у 80-х роках, напередодні кримських походів, Косагов уже в чині генерал-поручика знов призначається командиром полку, який відправлявся на Запорізьку Січ⁴. Він безперечно був здібним військовим керівником. Діяльність Косагова по боротьбі з татарами, в тому числі як начальника російського гарнізону на Запоріжжі, заслуговує на позитивну оцінку. Він належав до феодалного класу, цілком поділяв його погляди і захищав його інтереси. Як царський офіцер, Косагов брав участь у придушенні повстання Степана Разіна⁵.

Поведінка начальника російського гарнізону на Запоріжжі регламентувалась царськими властями. Йому вмінялось в обов'язок діяти у згоді з кошовим отаманом і спільно з запорізькою старшиною та козаками — «с

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 697, арк. 615—616.

² Акты ЮЗР, т. V, стор. 152.

³ Акты МГ, т. III, стор. 38, 112, 113, 258.

⁴ «Дополнение к актам историческим», СПб., т. IX, 1875, стор. 116, 118.

⁵ «Дополнение к актам историческим», СПб., т. VI, 1857, стор. 64—65.

Войском Запорожским быти в совете и в соединении заодно»¹. Взаємини командира гарнізону з кошовим отаманом можна простежити на відносинах Григорія Косагова з Іваном Сіркою. Їх діяльність відзначається цілковитим взаєморозумінням.

Відписки командира гарнізону свідчать про те, що допит полонених, а також опит росіян і українців, які вийшли з татарської і турецької неволі, він робив переважно разом з кошовим отаманом².

Сірко повідомляв про все Косагова і передавав йому особливо важливі листи, що надходили до запорізької старшини і особисто до кошового отамана. Інформацію начальника гарнізону Сірко доставляв систематично, оскільки відомості стікались до нього звідусіль — від запорізьких козаків, які знаходились на промислах на Лівобережній і Правобережній Україні, на Дону, по сусідству з Кримом і т. д.

Одержані відомості командир гарнізону пересилав у Малоросійський приказ у вигляді відписок і «расспросных речей». Такі «расспросные речи» в самому приказі знімалися і з посланців, які прибували туди. Звичайно посланцями були солдати гарнізонного полку, безпосередні учасники боїв, або люди, які вийшли з татарського полону; доставлялись в Москву і татари і турки, захоплені під час боїв або в результаті спеціальних експедицій, що їх організували запорізькі козаки і солдати гарнізону для здобуття язиків³.

Російський гарнізонний полк на Запоріжжі і низове військо провели ряд походів у Крим і ногайські улуси, про що докладно буде сказано далі. Але тут відзначимо, що відмітною рисою цих походів була погодженість дій і взаємна підтримка солдатів гарнізону і запоріжців. Переважна більшість виступів відбулась під керівництвом Сірка і Косагова, з їх ініціативи, і закінчилась перемогою об'єднаних сил гарнізонного полку і запорізьких козаків.

Спільні походи російського гарнізону і запоріжців завдавали втрат татарським ордам і перешкоджали виконанню агресивних задумів кримського хана, який, боячись за свої володіння, змушений був у ряді випадків

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 135.

² Там же, стор. 139, 140.

³ Там же, стор. 155, 157 та ін.

відмовлялись від нападів на Україну і виступів на допомогу польсько-шляхетським військам.

Свої бойові дії проти орд гарнізон і запорізькі козаки до певної міри узгоджували з боротьбою донського козацтва проти татар. Цього від них вимагав і російський уряд. Уже в згаданому «Наказі», в якому викладлась програма діяльності російського гарнізону на Запоріжжі, начальникові гарнізону пропонувалось «ссылаться» з воеводою на Дону Яковом Хитрово і діяти спільно проти татар, «смотря по тамошнему делу»¹. 1 січня 1664 р. Косагов відповідно до царського указу послав чотирьох донців на чолі з Трохимом Ветчинкіним на Дон з проханням надіслати поповнення для гарнізону². Очевидно, з метою відрізнити донських козаків гарнізону від донців, які жили на Запоріжжі з власного бажання, перші в документах називаються «донские кормовые казаки»³.

В об'єднаних виступах російського гарнізону і запорізьких козаків брали участь калмики. У відписках Косагова в Москву не раз зустрічаються прохання про надіслання калмиків на допомогу. Іноді Косагов звертався безпосередньо до калмиків, закликаючи їх прибути на Січ для спільних походів проти татар⁴.

Таким чином, незважаючи на труднощі, недостатню забезпеченість, неповну укомплектованість, іноді навіть малочисельність гарнізону, полк відіграв значну роль у спільній боротьбі російського та українського народів проти татарської агресії у 60-х роках XVII ст.

Саме малоїмуща верства гарнізону — «бедные» солдати і слобідські та донські козаки, які залишались під час масової втечі більш заможної частини гарнізону, героїчно билась з татарськими ордами у спільних походах російського гарнізону і запорізьких козаків.

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 135.

² Там же, стор. 153.

³ Там же, стор. 154.

⁴ Там же, стор. 155—156.

Розділ другий

УЧАСТЬ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА В БОРОТЬБІ ПРОТИ АГРЕСІЇ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА В ПЕРІОД ПІСЛЯ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ ДО АНДРУСОВСЬКОГО ПЕРЕМИР'Я

1. СПІЛЬНІ ВИСТУПИ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ І ДОНСЬКОГО ВІЙСЬКА ПРОТИ СОЮЗНИКА ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ— КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (1654—1657 рр.)

У січні 1654 р. в українському місті Переяславі відбулась велика історична подія. Представники козацьких полків, міщани, селяни, духовенство, які зібралися сюди на заклик Богдана Хмельницького, проголосили возз'єднання України з Росією.

Об'єднання двох братніх народів у єдиній державі відіграло винятково важливу роль у їх дальшій долі. Значно швидше почали розвиватися продуктивні сили України, звільнені від пут тяжкого польсько-шляхетського гніту. Україна здобула могутнього захисника від іноземних агресорів, зокрема турецько-татарських, які на протязі кількох століть загрожували самому існуванню українського народу.

Переважна більшість українського населення з ентузіазмом зустріла рішення Переяславської ради. Возз'єднання України з Росією відповідало найжиттєвішим інтересам і прагненням українських народних мас. Воно відповідало також економічним і політичним інтересам основної частини пануючого класу України — козацької старшини, яка, ставши при владі в результаті визвольної війни і вигнання польських панів, могла здійснювати з допомогою російського царизму своє панування над народними масами, закріпачуючи селян і рядових козаків і відновлюючи велике феодальне землеволодіння. Українських і російських феодалів об'єднували спільні інтереси і в галузі зовнішньої політики. Зростаюча могутність Російської держави була однією з умов, яка давала мож-

ливість вести боротьбу за визволення всіх українських земель від іноземного панування.

Возз'єднання України з Росією зробило вплив на міжнародні відносини. Рішення Переяславської ради дістали великий відгук у Стамбулі, Бахчисараї і Варшаві. Ворожі Росії агресивні держави — шляхетська Польща, султанська Туреччина і Кримське ханство справедливо вбачали в цій знаменній події реальну загрозу своїм загарбницьким планам щодо України. Їх також лякало посилення Росії. Зараз же після Переяславської ради ці держави виступили проти возз'єднання України з Росією.

Ще не припинились урочистий дзвін і привітальні залпи у містах і селах України, що приймали присягу на вірність союзу з російським народом, а в сусідніх країнах уже плелися інтриги, готувалися сили для збройного виступу.

Уряд військово-феодальної Турецької імперії, який завжди зазіхав на родючі українські землі, докладав великих зусиль, щоб зірвати возз'єднання України з Росією. Одержання у Стамбулі офіційного повідомлення царя Олексія Михайловича про возз'єднання України з Росією викликало посилення ворожих дій Оттоманської Порти проти Росії і України. В зв'язку з затяжною війною проти Венеції внутрішнє становище Туреччини ускладнилося і султанський уряд не мав змоги послати свої сили на Україну. Наступ здійснював кримський хан, який дістав від султанського уряду офіційний дозвіл напасти на українські і російські землі. Туреччина пішла на загострення дипломатичних відносин з Росією. З 1654 по 1660 р. обмін представниками між цими країнами був припинений. Султан уклав союз з ворожою щодо Росії Швецією і підтримував її під час російсько-шведської війни 1656—1658 рр.¹

Туреччина намагалась зробити дипломатичний тиск на гетьманський уряд, добиваючись відриву України від Росії і підкорення собі українських земель. Ще в ході визвольної війни султан кілька разів прислав до Хмельницького послів з пропозицією перейти у підданство до Порти. Після Переяславської ради Туреччина знову від-

¹ Н. А. Смирнов, Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII—XVIII вв., у зб. статей «Воссоединение Украины с Россией», М., 1954, стор. 363.

правила кілька посольств на Україну, в тому числі і спеціальне посольство на Запоріжжя, з вимогою відійти від Росії і з загрозою виступити об'єднаними силами татар, угорців, черкесів та ін.¹

Народи, які перебували під ігою Турецької імперії, вітали возз'єднання України з Росією, бо воно вселяло в них надію на визволення від іноземного гніту. Вони чекали наступу на султанські володіння російських і козацьких військ, маючи намір об'єднатися з останніми і підняти повстання проти турецької деспотії. Александрійський архімандрит Варфоломей повідомляв: «А гречане де о том бога молят... и того ожидают: как государевы ратные люди Дунай реку перейдут или Хмельницкий черкасы выступит, и они де тотчас на турков сами восстанут и над ними учнут промышлять собча»².

Особливо великий страх, озлоблення і ненависть возз'єднання України з Росією викликало у кримських феодалів, які ще у 1648 р. замишляли використати тимчасовий військовий союз з українським військом для цілковитого підкорення України і перетворення її у васала Кримського ханства.

Прихильник шляхетської Польщі ханський візир Сефер-казі-ага, який став провідником агресивної політики Кримського ханства проти України, літом 1655 р. заявив російським посланникам у Криму Дмитрові Жеребцову і Семену Тітову, що Богдан Хмельницький нібито обіцяв бути «у вічному підданстві» Криму і що козаки віроломно порушили присягу³.

Такі заяви завжди зустрічали енергійну відсіч з боку російських представників. Так, російські послы Ладигенський і Хотунський на подібні декларації наближеного до хана Маметші-Гірея відповіли у 1654 р., що «украинцы — люди вольные», а цар актом возз'єднання захищав «христианскую веру»⁴.

Таким чином, Переяславська рада зірвала плани татарських феодалів щодо підкорення України.

¹ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Крымские дела, кн. 37, арк. 99—100.

² Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 380.

³ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Крымские дела, кн. 37, арк. 79(зв.) — 97.

⁴ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Крымские дела, стовп. 17, арк. 15.

Мурзи і насамперед хан Іслам-Гірей добре розуміли небезпеку для своїх агресивних прагнень від об'єднання умілих козацьких військ з могутніми збройними силами Росії. Саму звістку про Переяславську раду хан сприйняв з надзвичайною злобою. Після перших же слів спеціального посла гетьманського уряду Савченка хан почав кидатися по кімнати з якоюсь люттю. Підскочивши до посла, Іслам-Гірей безладно викрикував обвинувачення про «невдячність» козаків, а потім з нестримною злістю вдарив Савченка по обличчю. З великою гідністю посол відповів, що татари, будучи тимчасовими союзниками українського війська у війні 1648—1654 рр., замість того, щоб подати допомогу, грабували українські міста і села, а сам хан «забагател» на Україні. Хан навіть хотів стратити Савченка¹.

Про хана Мухамед-Гірея, який вступив літом 1654 р. на престол замість померлого Іслам-Гірея, сучасники — турецькі історики Веджігі і Фундуклу писали: «З росіянами і козаками він безперестанно воював з власних міркувань, що впливали з прагнення його розірвати зв'язок козацької вольниці з Московською державою, яка посилалась, і підкорити її (Україну.— О. А.) власній гегемонії»².

Двом козакам, які за розпорядженням Богдана Хмельницького супроводжували російських послів у Крим літом 1654 р., хан заявив, що гетьман збожеволів, піддавшись під владу Росії. Козаки відповіли, що Богдан Хмельницький «в целом уме», що Україна ніколи не піде на розрив з Російською державою³.

Татарські правителі вирішили почати переговори з гетьманським урядом. Богдан Хмельницький охоче пішов назустріч цьому побажання ханських властей. Російський уряд підтримав дії українського гетьмана, бо був заінтересований в спокої на південних кордонах. Богдан Хмельницький хотів добитися продовження козацько-татарської угоди, щоб таким чином знову запобігти мож-

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Крымские дела, стовп. 17, арк. 133.

² Подається за кн.: Смирнов В. Д., «Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в.», СПб., 1887, стор. 569.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Крымские дела, стовп. 17, арк. 14.

ливості польсько-татарського союзу. Вже згадуване перше українське посольство в Крим було направлене саме з цією метою¹. Проте переговори ні до чого не привели. Хан висував обов'язковою умовою розрив з Росією і спільний похід козацьких військ і татарських орд на Російську державу.

Гетьманський уряд завжди відповідав рішучою відмовою на подібні домагання хана. Ще в лютому 1654 р. російські послы в Криму Ладиженський і Огарков повідомляли в Москву про відмову Богдана Хмельницького йти разом з ордами хана на російські землі. Український гетьман заявив, що він готовий подати допомогу татарам в поході на будь-яку іншу державу, крім Російської². У жовтні 1654 р. хан Мухамед-Гірей знову добивався (через посольство, очолюване Іваном Толмачом), щоб гетьманський уряд пішов на розрив з Росією. Але і на цей раз він дістав категоричну відмову³.

У листопаді того ж року ханські послы Тохтамиш та ін., які повернулися з України в Крим, доповідали, що на всі пропозиції йти разом на Росію козаки «отказали впрям»⁴.

На початку 1656 р. російські посланники Андрій Акіфів і Григорій Жданов зустрілися в Криму з гінцями Богдана Хмельницького, направленими туди у справі про звільнення захоплених татарами у полон українців. Українські гінці розповідали російським послам, що ханський уряд знову домагався розриву України з Росією, загрожуючи війною в разі відмови. Гінці заявили ханові, що козаки готові вступити в боротьбу з Кримським ханством⁵. Рішуча відсіч гетьманського уряду і Богдана Хмельницького була виразом волі народних мас України, в тому числі рядового козацтва.

Навесні 1656 р. у Чигирині відбулась спеціальна рада, на якій серед інших питань обговорювались і нагостійні вимоги хана. Один з учасників ради розповідав:

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Крымские дела, стовп 3, арк. 1—2.

² Там же, стовп. 17, арк. 18.

³ Там же, стовп. 3, арк. 2.

⁴ Там же, стовп. 17, арк. 12.

⁵ Там же, кн. 39, арк. 140, 236—239; кн. 40, арк. 39 (зв.) — 41, 352—354 (зв.), 359—364, 537—539.

«В Чигирине был всех черкасских городов полковником и сотником и черкасом съезд». На раді Богдан Хмельницький повідомив, що татарські мурзи пропонують перейти під протекцію Кримського ханства, де козаки, як вони обіцяли, «учнут носить платье цветное и ходит в сафьяных сапогах и ездит учнут на добрых конех... и черкаские де полковники и сотники и все запорожские черкасы против того гетману черкаскому говорили: хотя де они учнут ходить в лаптях и в онучах, а хотят де они все служить великому государю московскому»¹.

Ханські власті перекручено змальовували переговори з гетьманськими представниками, доводячи російським посланникам, що гетьманський уряд начебто дав згоду на підданство України ханові. Метою провокацій хана було прагнення дискредитувати козаків перед царським урядом і загострити відносини України з Росією. Ці провокації не мали успіху². Адже Богдан Хмельницький вів переговори з Кримським ханством за згодою російського уряду.

Щодо Російської держави ханський уряд проводив відкрито ворожу політику. Офіційно такий напрям зовнішньої політики Кримського ханства сформулював у дипломатичних документах, зокрема в грамотах до російського царя Олексія Михайловича, хан Мухамед-Гірей³. За прямою вказівкою султанської Туреччини ханські орди посилили свої напади на російські і українські землі. Одночасно Кримське ханство поспішило приєднатися до ворожих Росії та України союзів. Насамперед кримський хан уклав угоду з шляхетською Польщею.

Польські магнати хотіли будь-якою ціною повернути собі втрачені в результаті визвольної війни і Переяславської ради величезні латифундії на сході і відновити своє панування над народними масами України. Ці магнати відігравали тоді вирішальну роль у зовнішній політиці Речі Посполитої, настійливо спрямовуючи її на війну з Росією. Уже в січні 1654 р. правлячі кола шляхет-

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Московский стол, стовп. 282, арк. 358—359.

² ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Крымские дела, кн. 40, арк. 402—403; 533—534, стовп. 11, арк. 105, 251—253 (зв.), 490—492.

³ Смирнов В. Д., Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в., стор. 563—567.

ської Польщі порвали дипломатичні відносини з Російською державою і відкрито почали готуватися до воєнного виступу.

Шукаючи союзників, уряд Речі Посполитої звернувся до Кримського ханства. Хан вороже ставився не тільки до Росії, а й до Польщі. Проте він завжди намагався використати суперечності між цими двома державами. Через те він охоче дав згоду на спільний з шляхетською Польщею виступ проти Росії. Була досягнута угода про вторгнення об'єднаних польсько-татарських сил на Україну.

Мухамед-Гірей відразу ж після вступу на ханський престол підписав союзний договір з Польщею. Річ Посполита затвердила на сеймі цей договір ще раніш — 9 червня 1654 р.¹

Після підписання договору Польщі з Кримським ханством польсько-шляхетські війська, які ще в березні 1654 р. зазнали поразки при спробі окупувати Поділля, літом 1654 р. відновили свій наступ на Україну, розраховуючи на воєнну підтримку хана.

Кримський хан з усіма своїми численними ордами (за визначенням Богдана Хмельницького «с войском крымским, Великим и Малым ногаем») вторгся на Україну і об'єднався з окупаційними польсько-шляхетськими військами на початку січня 1655 р.

Народ чинив героїчний опір інтервентам. На захист України з Росії були направлені значні військові сили, очолювані В. Б. Шереметєвим.

Відбувся ряд кровопролитних боїв біля Умані, Брацлава, Ахматова та ін. Обидві сторони зазнали величезних втрат. За свідченням турецького історика Наїма козаки втратили половину свого війська, а татари дві третини².

Переможцем у запеклих битвах виходило об'єднане російсько-козацьке військо. У результаті зимової кампанії 1654—1655 р. просування польсько-татарських військ в глибоку Україну було зупинене. Проте татари відступили з великою кількістю полонених. Турецький історик Наїма,

¹ О. А. Савиц, Андрусівське перемир'я 1667 року, «Наукові записки Інституту історії і археології України», кн. II, 1946, стор. 132.

² Казем-Бек Александр, Сравнительные извлечения из разных писателей, относящихся к истории 7 планет, «Журнал министерства народного просвещения», 1835, ч. VI, июнь, стор. 351.

пояснюючи неуспіх хана «жорстокою зимою», вказує, що татари захопили 5 тис. чоловік¹. Польсько-шляхетські війська не наважились залишитись на Україні без орд і також відступили.

Літом 1655 р. Богдан Хмельницький і В. Бутурлін повели військо для визволення західноукраїнських земель. Успішному розвитку цієї кампанії сприяла боротьба проти Кримського ханства запорізького козацтва та його співбратів — донських козаків.

Запорізьке низове військо було включене гетьманом у стратегічні плани російсько-українського командування з самого початку воєнних дій. На запоріжців покладалось завдання створювати загрозу тилам союзника польської шляхти — кримського хана. Своїми нападами на володіння останнього запорізьке козацтво мало завдавати ударів по тилах татарських військ і цим самим прикувати в Криму частину ординських сил, а часом всі кримські і ногайські орди для захисту володінь хана. Як писав Богдан Хмельницький 21 березня 1655 р. до Шереметева, «тогда б татарове своих городов оберегали, а не к ляхам на помощь шли»².

Низове Запорізьке Військо повинно було діяти спільно з Донським Військом, на яке покладалось таке саме завдання. У листі від 10 липня 1654 р. український гетьман писав царю: «Послали есмя указ на Запорожье, чтоб ...промысел над Крымом чинили. И тебя в. г. просим: поведи войску в. ц. в. Донскому и иным астраханским и казанским войскам, чтоб совокупясь с войски вашего царского величества запорожскими, таков же промысел над Крымом чинили»³. Ця пропозиція гетьмана знайшла цілковиту підтримку з боку царського уряду.

Таким чином, царський і гетьманський уряди прагнули використати давні історичні зв'язки запорізького і донського козацтва у війні проти шляхетської Польщі та її союзника — Кримського ханства.

У відповідь на лист Богдана Хмельницького від 12 липня 1654 р., в якому він повідомляв про возз'єднання України з Росією, донські козаки писали про своє цілковите схвалення рішень Переяславської ради: «От сердец

¹ Казем-Бек Александр, назв. твір, стор. 351.

² Акты ЮЗР, т. XIV, стор. 566.

³ Там же, стор. 58.

своих душами обрадовалися от стара и до мала... за то мы вас любя похваляем гораздно». Далі у листі донців говориться про спільність походження і давню дружбу двох народів і підкреслюється, що ця дружба нерозривна, «наипаче прежнего дружелюбства, аки едиородная братия навеки»¹.

Коли кримський хан відкрито виступив проти Росії і оформив свій союз з шляхетською Польщею, на Дон з Москви надійшли дві грамоти з царським наказом донським козакам допомагати гетьману України.

Богдан Хмельницький з свого боку повідомив Донське Військо, що кримський хан з королем польським «сложась заодно» на Україну «рать подвизают» і «зло мыслят»². До листа гетьман додав адресовану йому грамоту, в якій цар обіцяв Хмельницькому допомогу донців.

Як листа Богдана Хмельницького, так і царську грамоту на Дону прочитали на військовому кругу, де прийняли сприятливе для України рішення. Донці заявили Богдану Хмельницькому, що вони царський указ виконують особливо охоче, бо доведеться проти спільних ворогів виступити із запорізькими козаками, з якими їх зв'язують давні узи бойового братерства («с Войском Запорожским с друзьями своими, аки что едиородными братьями») ³.

Донське Військо послало до Богдана Хмельницького своїх посланців Герасима Іванова і Василя Нікітіна, через яких гетьман міг негайно передавати відомості про просування татарських орд. Донські козаки обіцяли бути готовими на перший сигнал «иттить на Крым... морем стругами, а конная — степью»⁴.

На початку літа 1655 р. Донське Військо разом з Запорізькою Січчю організували великий похід проти Кримського ханства. У червні тритисячне похідне військо, в якому запорізькі козаки становили одну третину, відправилося з Дону на море. Ватажком походу був отаман Павло Чесночихін. Запоріжців очолював Семен Вергун. Похідне військо розмістилось на 43 стругах. Тільки два

¹ Акты ЮЗР, т. XIV, стор. 57—58.

² Там же, стор. 58.

³ Там же, стор. 59.

⁴ Там же.

судна, за визначенням гінців, були «меншими» — їх екіпажі склалися з 50 чоловік, усі інші струги були «большими» (по 80 чоловік) або «середніми» (по 70 чоловік).

Флотилія пришвартувалася недалеко від Судака («Судочек» — сказано в документі), між Кафою і Балаклагою («Булыкль»).

Судак був взятий штурмом і спалений. Так само вчинили з усіма навколишніми селами. Потім козаки підступили до Кафи — центру торгівлі невольниками.

У цей час була одержана звістка, що до Кафи з Константинополя наближається турецький морський транспорт з шести кораблів, навантажених хлібом та іншими товарами. Козаки атакували транспорт. Після короткого бою два кораблі, один навантажений пшеницею, а другий іншими товарами, були захоплені.

Успішно розвивалися бої за Кафу. Гарнізон цього міста не витримав нищівних ударів козаків. Донці і запоріжці зайняли укріплення, зруйнували їх разом з жителями спорудами. Козаки повернулися на Дон, не зазнавши ніяких втрат¹.

Крім цього спільного походу, донські козаки згідно з домовленістю з Богданом Хмельницьким влітку 1655 р. організували самостійно велику морську експедицію. Одержавши достовірні відомості про те, що готується похід численних військ кримського хана в двох напрямках — на Україну для з'єднання з польським королем і на південно-російські міста, — донські козаки, очолювані отаманом Павлом Федоровим, «слышечи такие вести... не замешкав» 6 липня вийшли в Азовське море на 34 стругах (в кількості 2030 чоловік). Після відплиття другої флотилії у Нижньому Черкаському городку залишилося всього 700 донців².

Донські козаки поставили перед собою завдання «кримському хану і царевичем, и крымской рате в том подьеме и в походе их помешку учинить». Насамперед вони обложили Тамань і після кількох днів облоги 15 липня зайняли місто.

Після цього донці влаштувалися на Таманській косі і стали напроти Керчі, де вони перебували понад два мі-

¹ «Донские дела», кн. V, стор. 27, 28—29.

² Там же, стор. 53.

сяці — до 14 вересня 1655 р. Прагнучи перешкодити походу ханських військ і прикувати сили ворога, козаки переправлялись з Азовського моря у Чорне, напали на укріплені пункти півострова, руйнували їх і палили, а також відбивали атаки татарських загонів.

Одночасно з виконанням свого головного завдання донці визволяли невільників. Вони переправили на батьківщину 130 полонених українців¹.

В результаті цих двох експедицій основна мета була досягнута. Бойові дії запорізьких і донських козаків біля Кримського півострова, а також чутки про підготовку нападу калмиків на Крим налякали хана і він відклав свій похід на Україну для допомоги польському королю. Про це свідчать численні факти. Донський отаман Павло Федоров і козаки його станиці розповідали в Москві, що за свідченням захоплених язиків татарські військові сили «не пошли де затем, что вести были в Крыму, что калмыки хотя и приходят на крымские улусы войною, да и для того, что их они, донские казаки, воевали около их мест»².

Польсько-шляхетське військо, позбавлене допомоги своїх союзників — татарських орд, а також зважаючи на небезпеку шведського наступу на Річ Посполиту, не могло чинити значний опір просуванню російських сил і козацьких полків, які протягом серпня—вересня 1655 р. визволили все Поділля та Східну Галичину і підійшли до Львова.

Загроза нового вторгнення 30-тисячної ханської орди, яка на осінь, коли для неї зменшилась небезпека походів запоріжців і донців, знову активізувала свої дії, примусила козацькі війська повернутися на Подніпров'я для оборони України.

У зв'язку з польсько-російськими переговорами і укладенням потім Віленської угоди були припинені воєнні дії російських військ. У царському уряді в цей час переважало боярське угруповання, яке першочерговим завданням вважало боротьбу за узбережжя Балтійського моря. Головним противником у цій боротьбі була Швеція, поси-

¹ «Историческое описание земли Войска Донского», т. II, стор. 330—331; «Донские дела», кн. V, стор. 46, 47, 53.

² «Донские дела», кн. V, стор. 53.

лення якої, в зв'язку з її перемогами в Польщі і захопленням Східної Прибалтики, загрожувало Російській державі втратою володінь і виникненням другого фронту. Уклавши через те перемир'я з Польщею, Росія почала війну проти Швеції.

Гетьманський уряд продовжував війну з Польщею, пославши свої війська на допомогу угорському князю Ракоці — противникові Польщі і союзникові Швеції. Проте ця війна була непопулярною серед козацтва. Окремі козацькі частини відмовлялись виступати на допомогу військам Ракоці без указу царя. Ці настрої знаходили відгук і на Запорізькій Січі. Рядові запоріжці обвинувачували старшину і в тому, що вона багатіє за рахунок селянства і козаків, які живуть надзвичайно бідно. Виступ низів Запоріжжя, очевидно, набрав значних розмірів, бо гетьманський уряд змушений був послати для придушення повстання велике військо з артилерією¹.

Кримський хан, вірний союзницьким зобов'язанням щодо Польщі, направив свої орди проти військ Ракоці, а також продовжував вторгнення на Україну. Тому виступи Запорізької Січі спільно з Донським Військом проти Кримського ханства і після Віленської угоди мали важливе значення для боротьби українського народу проти агресорів.

На літо 1656 р. боротьба проти хана активізується. Гетьманський уряд знову організує спільний похід запоріжців і донців з метою не допустити виходу кримської орди на допомогу Польщі².

У другій половині червня 1656 р. на Дону було сформоване тринадцяте похідне військо з донців і запоріжців. До нього включили і торгових людей, які прибули сюди з південноросійських прикордонних «українних» міст. Командирами загону на військовому колу були призначені військовий отаман Наум Васильєв і знатний старшина Павло Федоров (він же Чесночихін). З Черкаська похідне військо пішло на Азов і обложило цю фортецю. Похід був дуже невдалим для козаків. Гарнізон Азова пустив в дію піхотні частини (яничар) і кавалерію (крим-

¹ К. І. Стецюк, Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст., К., 1960, стор. 125.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Московский стол, стовп. 262, арк. 290.

ських татар). Після жорстокого бою козацьке військо зазнало тяжкої поразки. Багато козаків потрапило в полон, ще більше було знищено. Нема відомостей про безпосередніх учасників цієї козацької експедиції. Розповідь козака Івана Кондратьєва і московського посланника Севастьяна Протасьєва, які перебували тоді на Дону, про те, що під Азовом загинуло півтори тисячі чоловік, а 900 козаків і торгових людей було захоплено в полон, не можна вважати точною. В Азові усіх полонених знищили. Нез'ясована доля отамана похідного війська Павла Федорова, який також потрапив у полон. Протасьєв заявляє, що Павла Федорова повезли в Константинополь¹. Надісланий же російськими послами в Москву з Криму товмач Тихін Алтобаєв стверджував, що отамана стратили ще в Азові, а голову його привезли в Крим і звідти відправили в Константинополь². Оскільки дані про похід козаків на Азов влітку 1656 р. дуже неясні і дещо суперечливі (Кондратьєв, наприклад, вважає, що загін складався з 2600 чоловік, а Протасьєв вказує, що до нього входило понад 3000 чоловік), немає можливості відтворити справжню його картину і визначити причини його трагічного кінця.

У 1657 р. готувався великий напад татарських орд на Україну. На початок червня вони перейшли Дніпро і стали біля Очакова, чекаючи сигналу до вторгнення. Для відсічі ордам коло Чигирини були сконцентровані значні козацькі частини під командуванням наказного гетьмана Григорія Лесницького. Російські воеводи і козацькі полковники організували спільну сторожову службу і привели у бойову готовність підлеглі їм команди російських солдатів і козаків³. Готувались до походу запорізькі і донські козаки. Були чутки нібито російські сили і козацькі війська збираються наступати на Крим.

У Кримському ханстві полонені готувалися підняти повстання в разі наступу на Крим російських військ, що викликало велику тривогу серед татарських феода-

¹ «Донские дела», кн. V, стор. 127—128.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Московский стол, стовп. 282, арк. 265, 271, 290; «Историческое описание земли Войска Донского», т. II, стор. 382.

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Московский стол, стовп. 282, арк. 139—140.

лів¹. Після нападу донських козаків на Кафу і Керч мурзи закували полонених в кайдани і на ніч закованих кидали в ями².

Підготовлюваний спільний похід запоріжців і донців мав на меті захопити язиків. У серпні на Січ прибуло триста донців на чолі з отаманом Михайлом Самаріновим (Лук'яновим). Об'єднавшись з запоріжцями, донські козаки ходили з Січі «под крымские улусы». Але захопити язиків козакам не вдалось. Донці, в тому числі і отаман Михайло Лук'янов, повернулись на Дон, залишилось тільки 20 чоловік «для добычи», як пояснював донський козак Григорій Савельєв. Тричі ходили запорізькі козаки з Січі під Очаків, Перекоп і «под иные места». Кожного разу в експедиціях брали участь і донці, які залишилися на Запоріжжі³. Запоріжці і донці добились воєнних успіхів, не зазнавши втрат. Як свідчив у Посольському приказі корсунський осавул Юрій Миневський, «были под Очаковым и под Перекопью, и над татарами поиск учинили и под Перекопью посады пожгли и поворотились назад здоровы»⁴.

Восени 1657 р. організується ще два спільних виступи донців і запоріжців з Січі. Під час першого походу вони захопили п'ять турецьких кораблів⁵. З організацією другого виступу зв'язане повторне прибуття на Запоріжжя донського отамана Михайла Самарінова (Лук'янова). У Посольському приказі отаман розповів, що після 1 жовтня він з 60 донськими козаками пішов за дорученням Донського Війська у Кримський степ «под улусы добиться языков». Біля урочища «Білий Колодязь» донці зустрілися з трьома запоріжцями, які втекли з Криму з татарського полону. Колишні полонені повідомили, що з Криму вийшов двотисячний загін татар на чолі з калгасалтаном. Татари зупинилися біля Молочних Вод «для обереганья от приходу их, донских козаков, и запорожских черкас». Донці, «послыша крымских людей, поворотились назад и поехали в Запороги к черкасам прове-

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Крымские дела, кн. 40, арк. 414—415; стовп. 11, арк. 113—114.

² Там же, кн. 40, арк. 423 (зв.); стовп. 11, арк. 122—123.

³ Акты ЮЗР, т. IV, стор. 80—81.

⁴ Там же, стор. 52.

⁵ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Крымские дела, стовп. 12, арк. 1.

дать, пойдут ли они, черкасы, с ними, донскими казаки, под Крым. И как они де в Запороги приехали, и запорожские черкасы для их приезда тотчас поднялись под крымские улусы. И пошло с ними запорожских черкас конных с полторы тысячи да в судах с 4000. И шли подле Днепра два днища до Ислам-городка».

Під час переправи перед Іслам-Керменем один козак з Запорізького Війська зрадив і перебіг до татар. Ця обставина зруйнувала всі плани. Була втрачена можливість несподіваного нападу. Крім того, на допомогу калзі-салтану міг прийти гарнізон турецької фортеці, який мав кріпосну артилерію.

Козацьке військо повернулося на Запорізьку Січ. Донці знаходилися там ще два тижні¹.

Хоч воєнні дії Запорізької Січі не набрали в 1657 р. великих масштабів, вони все ж до певної міри сприяли успіхові російських і козацьких військ, які відігнали від України 60-тисячну татарську орду.

27 липня 1657 р. помер Богдан Хмельницький. Після його смерті політична обстановка на Україні значно ускладнюється. Це намагається використати у своїх загарбницьких цілях кримський хан, який активно втручається у внутрішнє життя України.

**2. БОРТЬБА ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ
З ТАТАРСЬКИМИ ОРДАМИ — СОЮЗНИКАМИ
УКРАЇНСЬКИХ ФЕОДАЛІВ ПРОПОЛЬСЬКОЇ ОРІЕНТАЦІЇ
(1657—1659 рр.).**

Кінець 50-х років XVII ст. характеризується надзвичайно складним переплетінням класової боротьби і політичних конфліктів на Україні.

Ще в ході визвольної війни серед української старшини і шляхти намітилось угруповання пропольської орієнтації з найбільш реакційних кіл українських феодалів, які домагались примирення з шляхетською Польщею, вважаючи, що тільки з допомогою Речі Посполитої на Україні можливо цілком відновити велике землеволодіння і феодально-кріпосницькі відносини. Ці українські феодали погоджувались залишитись у рамках польської державності за умови, коли їх зрівняють в правах і при-

¹ «Донские дела», кн. V, стор. 251—252.

вілеях з польськими магнатами і шляхтою. Пропольські тенденції серед частини козацької старшини посилилися, коли розгорілась боротьба за гетьманську владу і претенденти на булаву ладні були спертися на будь-яку зовнішню силу.

Невдоволення серед українських феодалів викликала політика царського уряду на Україні. Загалом підтримуючи класові домагання козацької старшини та інших українських феодалів, він вже тоді почав обмежувати автономію України, прагнучи закріпити там свою владу, для чого ввів в українських містах воевод і гарнізони.

Не бажаючи поступитися своїми економічними і політичними позиціями, деякі українські феодали намагались ліквідувати результати воз'єднання України з Росією і відновити польсько-шляхетську владу. Для здійснення своїх планів розриву з Росією і насильницького підпорядкування українського народу Речі Посполитій вони шукали воєнної допомоги у кримського хана, широко використовуючи татарські орди, які несли населенню розорення, спустошення, незлічені лиха.

Але ці прагнення певних кіл українських феодалів зустріли найрішучішу відсіч з боку народних мас і переважаної частини козацької старшини. Вирішальну роль у боротьбі проти зрадницької політики українських феодалів пропольської орієнтації та їх союзника — ханських орд відіграла Запорізька Січ.

Боротьба проти антинародної зовнішньої політики українських феодалів пропольської орієнтації, які підтримували іноземну агресію, була нерозривно зв'язана з антифеодальними рухами народних мас. Українське селянство, рядове козацтво, низи міщанства боролись проти наступу на свої життєві права української шляхти, козацької старшини і православних монастирів, які різко посилили феодально-кріпосницький гніт і намагались знищити соціальні завоювання визвольної війни 1648—1654 рр., в результаті якої було ліквідоване велике феодальне землеволодіння і тимчасово ослаблена кріпосницька система на Україні.

Боротьба запорізького козацтва проти турецько-татарської агресії набирає в цей час особливих форм. Ця боротьба проявляється не тільки в організації безпосередніх походів проти султанської Туреччини і Кримського ханства і в участі у бойових діях російських військ, а й у

виступах проти зрадницької політики старшинської верхівки. Навіть прями походи запоріжців проти Туреччини і особливо проти Кримського ханства, як правило, підпорядковуються у цей час завданню перешкодити виходу з Криму та з Ногайських кочовищ ханських сил на допомогу старшині пропольської орієнтації.

Шляхетсько-старшинське угруповання пропольської орієнтації зразу ж після смерті Богдана Хмельницького висунуло на гетьманство свого ставленика Івана Виговського, давнього таємного прибічника Речі Посполитої. Захопивши владу, Виговський поставив головним своїм завданням відторгнути Україну від Росії і підпорядкувати її шляхетській Польщі. Економічна політика Виговського була спрямована на посилення влади шляхетсько-старшинської і монастирської верхівки, на розширення її феодальних володінь. Він роздавав землі і маєтки своїм прихильникам — старшині і монастирям, обмежував у правах рядове козацтво і селянство, посилював закріпачення селян.

Виговського підтримувало вузьке коло шляхетсько-старшинської верхівки. Його політика була ворожа інтересам широких народних мас, які протягом багатьох років вели уперту, жорстоку боротьбу за визволення від польсько-шляхетського гніту, за возз'єднання України з Росією. Не користуючись підтримкою народу, Виговський міг орієнтуватися тільки на зовнішні інтервенціоністські сили. Але уряд Речі Посполитої, який розраховував використати Виговського для повернення собі українських земель, через складну внутрішню і зовнішню обстановку подав гетьману незначну воєнну допомогу. Тому своєю головною опорою старшина, очолювана Виговським, обрала наймане військо, що складалося з німців, сербів, волохів, а також військові сили кримського хана. Польський посол Беневський, який добре розбирався в ситуації, що створилась на Україні, писав до короля, що ні родові козаки, ні запоріжці не підтримують Виговського, що останній зможе утвердитися тільки за допомогою хана. Підтримку орди Виговський хоче використати, насамперед, для усунення своїх політичних противників з числа старшини, а також для подолання опору рядового козацтва і насильницького втягнення його у своє військо. Орда потрібна Виговському перш за все для захисту від козаків. «А заручившись допомогою татарського вій-

ська,—повідомляв далі Беневський,—він хотів би замінити недружелюбних до нього полковників і замислив одними тиранськими способами примусити козаків до підкорення, інакше не міг би він удержатися»¹.

Виговський був першим гетьманом, висунутим старшинським угрупованням, що у своїй антинародній боротьбі використало як головну, а іноді і єдину силу татарські орди.

Кримський хан дуже охоче укладав союзи з гетьманами, які йшли на розрив з Росією. Сучасник подій — автор літопису Самовидця писав, що до Виговського «орда з охотою пристала»². Виступаючи на їх боці, хан боровся проти Росії і сприяв ослабленню українських земель. Беручи участь у походах на Україну, він грабував і спустошував країну, захоплював велику здобич, багато полонених. Одночасно ханські власті прагнули використати українських феодалів для здійснення своїх далекосяжних планів перетворення України у васала Кримського ханства. По суті це була одна з форм агресії татарських феодалів проти Росії та України.

Українському народові дорого коштувала підтримка ханом зрадницьких угруповань козацької старшини. Прибувши на українську територію, татарські орди до відкриття воєнних дій, в ході боїв і особливо після закінчення кампанії захоплювали в полон українське населення, руйнували і знищували міста і села. Крім того, з народних мас насильно збирались ще «подарунки» і плата хану за «допомогу».

Отже, в міжособній політичній і класовій боротьбі на Україні кримський хан, переслідуючи загарбницькі цілі, завжди відігравав реакційну роль, незалежно від того, чи виступав він як союзник польської шляхти, чи воював він на боці угруповання Виговського або будь-якої іншої групи української старшини.

Угоди частини українських феодалів з кримським ханом мали вплив на взаємовідносини Росії і Польщі, а також на міжнародне становище, утруднюючи боротьбу проти турецької агресії в загальноєвропейських рамках. 6 лютого 1658 р. згадуваний Беневський доносив поль-

¹ «Памятники», т. III, стор. 282.

² «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам» (далі — «Летопись Самовидца»), К., 1878, стор. 47, 53.

ському королю про те, що укладення турецько-венеціанських трактатів залежить від переговорів Виговського з ханом. Він писав, «що венеціанці ведуть переговори про мир з турками, але турок утримується від остаточного рішення, поки його спершу не повідомлять про своє рішення козаки, через те, що коли досягнуть угоди з козаками, то з венеціанцями угоди укласти не буде»¹.

Ідучи на змову з ханськими ордами, старшина намагалась виправдати її посиленням на Богдана Хмельницького, на його тимчасову угоду з Кримським ханством. Але навіть сучасникам ясна була корінна відмінність цих угод, які проводились за різних умов і переслідували різну мету.

Основною військовою силою українського народу в період визвольної війни 1648—1654 рр. було народно-визвольне військо. Угода з кримським ханом у той час являла вимушений крок для забезпечення України від нападу з тилу. Татари, як правило, відігравали допоміжну роль у военных діях. Вони не раз зраджували українське військо, уклали сепаратні угоди з його ворогами. Богдан Хмельницький всіляко добивався не допускати грабежів і насильств татар. Коли ж не можна було уникнути дикого натиску орд, він попереджав українське населення про готований напад і вживав заходів до захисту, вів боротьбу з своїми вимушеними «союзниками».

Головною ж опорою зрадницьких угруповань були інтервенціоністські війська. Козацька старшина закликала татарських мурз для боротьби з власним народом. Соціальна боротьба перепліталась з національною зрадою. Гетьмани-зрадники разом з ханом вогнем і мечем знищували українські міста і села та їх жителів.

Зрадницькі угоди з Кримським ханством супроводжувалися рядом зобов'язань українських феодалів щодо хана і татарських феодалів. Одним з таких зобов'язань була обіцянка стримувати боротьбу України проти султанської Туреччини і Кримського ханства. Уклавши союз з кримським ханом, українські феодали намагались насамперед перешкодити морським і сухопутним походам Запорізької Січі.

Що стосується конкретних зобов'язань татар відносно своїх союзників, то вони ніколи не фіксувались якими-не-

¹ «Памятники», т. III, стор. 283.

будь договорами. Допомога не була певною, кількісний склад татарських загонів не зумовлювався спеціальними договірними статтями. В міру потреби гетьмани посилали нових і нових гінців з проханням про допомогу. Гетьмани і кримський хан не являли собою рівноправних союзників і партнерів, перші завжди були прохачами.

Татари виступали на боці українських феодалів великими масами — по кілька десятків тисяч чоловік, і тому їх участь мала стратегічне значення і могла вплинути на хід війни.

Сказане вище проявилось у повній мірі, коли ханські орди з'явилися на Україні на заклик Виговського.

Контакт з кримським ханом Виговський поспішив установити зразу ж після затвердження його на Чигиринській раді наприкінці серпня 1657 р. «гетманом на тот час».

Ще до повідомлення в Москву про смерть Богдана Хмельницького і про своє обрання Виговський 10 вересня 1657 р. пише листа до кримського хана, інформуючи правителя Криму про ці події і пропонуючи йому бути в «приятстві и присяжном братстві». Він також пропонував обмінятися посланниками для ведення переговорів про союз¹.

У цей же день Виговський написав листа до ханського візиря Сефер-казі-аги, висловивши готовність особисто приїхати в Крим до хана. Гетьман повідомляв, що вимога не пропускати на море козацькі війська охоче виконується. «Мы все,— писав він,— заказали есмя, чтоб никакая чайка на море не пошла»². Отже, вже тоді старшина пропольської орієнтації шукала шляхів для угоди і союзу з Кримським ханством.

Як показали дальші події, старшина намагалась старанно виконати свої зобов'язання. Але вона була безсила перешкодити походам запоріжців. Виговський та його прихильники вважали, що походи запоріжців проти татар утруднюють укладення союзу з Кримським ханством. Посланці з Запоріжжя повідомляли у Москві 6 листопада 1657 р., що «зело гневается Иван Выговский гетман и все полковники и старшина городовая на всю чернь Войска Запорожского, что zde из Запорожья ходячи во-

¹ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 180—181.

² Там же, стор. 185—186.

дою и полем под татарские города... знатные обиды тем поганцом-татарам чиним, и победы над ними одерживаем, а полоняников православных христиан освобождаем, чего старшие городовые не любят; что де за вашею дракою з крымским царем присяги учинить и помиритца не можем»¹.

Наприкінці вересня Виговський послав у Бахчисарай спеціальне посольство на чолі з Бутом. Чутки про переговори старшини з ханом почали поширюватися серед народу і викликали велике невдоволення. Своє ставлення до союзу з Кримським ханством рядові козаки і нижча старшина виявили на полкових радах, де прибічники Виговського намагались грубо демагогічними прийомами агітувати проти Росії, за союз з Польщею.

«Чернь», сотники і отамани категорично висловились за вірність Росії і заявили, що вони ханові не хочуть піддаватись².

Особливо рішуче проти переговорів старшини з кримським ханом виступила Запорізька Січ. Запоріжці ніколи не довіряли Виговському. Знаючи, що за походженням і родинними зв'язками він тяжіє до польської шляхти, Січ висловилась проти обрання Виговського гетьманом. «А нам, Войску Запорожскому и всей черни днепровой и городской, он, Иван Выговский, не люб... Выговского де они гетманом отнюдь не хотят и не верят ему ни в чем, потому что он не природный запорожский казак, а взят из польского войска на бою в языцах, был де он у поляков ротмистром»³.

Підозріння запоріжців підтвердились, коли вони перехопили згадуваного листа Виговського до хана від 10 вересня 1657 р. Запорізькі козаки розцінили намагання гетьмана зблизитись з ханом, як підготовку до зради. Донський козак Григорій Савельєв, який був у той час на Запоріжжі, розповідав згодом воеводі у Яблуніві і в Розрядному приказі у Москві: «И был де он в Запорогах по Введенъев день. И будучи де он в войске слышел от козаков и от черни, что гетман Иван Выговский хочет государю изменить и, соединясь с полским и шведцким короли и с крымским ханом, воевать государевы города; а

¹ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 185—186.

² «Памятники», т. III, стор. 281; Акты ЮЗР, т. XV, стор. 46, 63, 88, 89.

³ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 189, 192.

в той думі с ним миргородський полковник Грицько Лесницький; а то мненье на него, Івана, в войске потому, что он писал от себя листы к крымскому хану и те листы они переняли («посланников с листами поймали») ¹ и в войске чли и потому от него измены и чают». Далі Савельєв заявив, що за одностайним рішенням козаків з Січі були відправлені посланці в Москву з «воровскими изменными листы» Виговського «бити челом, что им в. г. укажет с ним, гетманом, учинить». Наприкінці Савельєв засвідчив, що запорізькі козаки вірні Росії ².

Польський посол Беневський в лютому 1658 р. писав до короля: «Запоріжці, у яких старший Барабашенко, хочуть служити царю; послів, яких Виговський послав до хана, перехопили і втопили, а своїх послів з листами Виговського хану послали в Москву, перестерігаючи московського царя, що Виговський чинить по-зрадницьки по відношенню до нього і використовує проти нього орду» ³.

Довідавшись про відправку з Січі посольства в Москву, гетьман наказав створити на шляхах застави з метою перехопити посланців. Він почав репресії проти запоріжців, встановив блокаду Січі. Як повідомляв Григорій Савельєв, «гетман же де Выговский не велит пропускать к Запорожскому Войску пороху и свинцу и запасов и по всем городом и по рекам поставили крепкие сторожи» ⁴.

Сам гетьман у розмові з царським гінцем Рагозіним заявив, що він припинить зносини Запоріжжя із зовнішнім світом і запоріжцям «будет есть нечего». Він написав багатьом впливовим особам у Москву, вимагаючи, щоб послали Запорізької Січі були затримані і покарані.

Однак посольство з Січі, поборовши всі перешкоди, в листопаді 1657 р. прибуло у Москву, де його доброзичливо прийняв російський уряд. Тут уважно вислухали інформацію запоріжців про політичне становище на Україні, виявили інтерес до їх думки відносно виборів гетьмана. Царський уряд прийняв до відома повідомлення січових посланців про зв'язки з кримським ханом Виговського, копії листів якого були привезені.

¹ У дужках наводяться доповнення до розповіді — «расспросных речей» Савельєва у воеводи, взяті з тексту його розповіді у Розрядному приказі.

² Акты ЮЗР, т. IV, стор. 80—81.

³ «Памятники», т. III, стор. 281.

⁴ Акты ЮЗР, т. IV, стор. 80.

Але посольство не добилось від російського уряду вжиття рішучих заходів проти Виговського та його оточення. Царські власті вважали, що українське питання тісно зв'язане з питанням взаємовідносин Росії з Річчю Посполитою, Швецією, Австрією та іншими сусідніми державами і покладали великі надії на здійснення свого проекту російсько-польсько-литовської унії. Царський уряд уперто прагнув зберегти мирні взаємовідносини з Польщею і дуже обережно поводив себе на Україні. Бажаючи завоювати якнайбільше прихильників у керівних сферах Речі Посполитої, він довгий час не наважувався відкрито виступити проти зрадницької старшини пропольської орієнтації.

Крім того, зрадницькі плани Виговського відірвати Україну від Росії не відразу були розкриті царським урядом. Добиваючись угоди з Кримським ханством, гетьман водночас намагався зобразити хана як союзника самої Речі Посполитої, а себе як активного борця проти татарського наступу¹.

Тим часом діяльність Виговського, його посилене листування з Кримським ханством викликали дедалі більші побоювання у запоріжців. Зростаюче невдоволення Січі зрадницькими діями старшинського угруповання вилось у збройний виступ запорізьких козаків. Очолив повстання на Запоріжжі кошовий отаман Барабаш.

Про запорізьку раду, на якій ухвалили розпочати похід проти зрадницького угруповання старшини, знищити Виговського та його найближчого прибічника миргородського полковника Григорія Лесницького, розповідали 1 грудня 1657 р. донські козаки, які перебували на Запоріжжі на чолі з Михайлом Лук'яновим в зв'язку з організацією спільного походу проти Туреччини. Вони свідчили, що в той час у Січі було 5000 запоріжців². Донці заявили, що коли вони «были в Запорожье, у черкас, и при них де был у кошевого гетмана и у черни круг, а им де, Михаилу с товарищи, лучилось быть блиско кругу [и слышетъ о чем у них тот круг был]»³.

На раді було повідомлено про те, що Виговський надіслав листа до колишнього кошового Богдана з прохан-

¹ Акты ЮЗР, т. IV, стор. 6, 37—38, 49, 52, 67, 73.

² «Донские дела», кн. V, стор. 254.

³ Там же, стор. 253.

ням передати його в турецьку фортецю Іслам-Кермень для дальшої пересилки у Крим. Учасники ради у своїх досить бурхливих висловлюваннях («учали кричать») кваліфікували зносини старшини з кримським ханом як намагання укласти з ним союз («хотят с ним быть е дружбе»). «И по тому,— розповідали далі донці,— чаю от [них], него Ивана да от Миргородцкого полковника Грицка измены и им ни в чем не верят... а гетманом де Выговского иметь отнюдь не хотят». На раді «приговорили... за тое досаду, что Выговской с крымцами дружитца, итти из Запорожья (Войском) на Ивана Выговского войною, чтоб ево извествь... и Миргородцкого полковника извествь, потому что он Грицко Выговскому друг»¹.

Учасники ради висловили одноставну думку, що Выговський, надзвичайно непопулярний на Україні, підтримки не дістане («а за него де, Ивана Выговского, в городе никто не вступитца»)². Вони запропонували донцям разом з ними взяти участь у виступі проти старшини, яка замишляла союз з кримським ханом. Але Михайло Лук'янов та його товариші не вважали за можливе самостійно зважитися на це і повернулися на Дон³.

Січ звернулась у козацькі полки з закликом приєднатися до повстання.

Рішення про виступ Січі проти зрадницької старшини свідчить про те, що запорізьке козацтво правильно вважало союз правлячої феодальної верхівки з ханом за тих політичних умов зрадою. Хоч на Січі тоді ще не було відомо про наміри частини українських феодалів перейти під владу ненависної українському народові шляхетської Польщі, але запоріжці розгадали їх бажання спертися на інтервенціоністські сили кримського хана для боротьби з Росією. Героїчні борці проти татарської агресії — запоріжці висловлювались проти приходу союзників зрадницької частини української старшини — ханських орд на українську територію для грабежу і насильств.

Запорізьке козацтво не тільки було ініціатором народного руху; під час самого повстання воно становило найбільш ударну, стійку, досвідчену у військовому відношен-

¹ «Донские дела», кн. V, стор. 253.

² Там же.

³ Там же, стор. 254.

ні силу. Проте запорізьке козацтво не являло собою однорідну масу з єдиними цілями і прагненнями. Соціальне розшарування, що завжди існувало серед запоріжців, досить виразно проявлялося і в період повстання проти старшинського угруповання Виговського. Найбідніша частина Січі — малозаможні і незаможні козаки являли собою радикальні, непримиренні елементи, які вимагали рішучих і енергійних дій проти тих, хто йшов на угоду з кримським ханом. Багаті козаки і деякі вищі кошові старшини проявляли більшу поміркованість.

Панівна верхівка Січі висловлювалася часто проти активних політичних виступів широких запорізьких мас, бо вона боялася соціальних рухів, які виникали в таких випадках паралельно і вістря яких спрямовувалося проти старшини. На згадуваній раді чути було і голоси поміркованих¹.

Кошовий отаман Яків Барабаш у листі до Виговського від 14 листопада 1657 р. писав, що на Запоріжжі «всякие бунты всчиняют» саме незаможні козаки, а «мы сверстные козаки, зимочаки (тобто багаті козаки і старшина. — О. А.), которые имеем жен и детей и маестности в городех, не помышляем на всякую свою волю»². Лист керівника руху на Запоріжжі до гетьмана мав явно дипломатичні цілі. Бажаючи виграти час і встановити зв'язок з невдоволеними елементами на Подніпров'ї, Барабаш намагався зняти з Запоріжжя обвинувачення «в бунтах» і добитися ліквідації блокади Січі. Він зазначав, що виступ мали намір здійснити незаможні елементи, з якими старшина і багаті козаки «того всякого умыслу не имеют» і які вже частково покарані («увязаны»). Барабаш навіть обіцяв подати «ропись» призвідників. У листі висловлюються покірливість Запоріжжя «законному» гетьману, хоч рамки підлегливості визначаються так: «либо от татар борониться, либо против ляхов ити»³.

Отже, у листі Барабаша є цілком виразна тенденція зняти з правлячих кіл Січі обвинувачення у підготовці повстання, ініціаторами якого він хоче виставити найбідніше, «свавільне» запорізьке козацтво. Проте заява Бара-

¹ «Донские дела», кн. V, стор. 253.

² Акты ЮЗР, т. IV, стор. 60.

³ Там же.

баша про соціальні групи на Запоріжжі цілком відповідає дійсності.

Оцінку соціального характеру виступу Запоріжжя в цей час дають і інші свідчення сучасників, які підкреслюють загострення конфлікту між запорізькими низами і старшиною. У середині листопада 1657 р. в м. Бужині сотник Лук'ян Іванов і отаман Влас Іванов розповідали російському послу стряпчому Дмитру Рагозіну про те, що «в Запорогах де многия голяки востали и худыя людишка полковников и сотников и есаулов не слушают и говорят де: мы их побьем и животы их поберем»¹. Аналогічні відомості одержав російський посол від бужинського міщанина Оврама Скорини. «В Запорогах,— говорив Скорина,— козаки шетаютца, и бунтуют, и не слушают начальных людей, и без гетманского ведома послали к в. г. посланцев»².

Після початку повстання на Січі піднявся і Полтавський полк на чолі з своїм полковником Мартином Пушкарем. Це не випадково. Здавна у Запоріжжя існували дуже тісні економічні і торгові зв'язки з південною частиною Лівобережжя, особливо з Полтавським полком. Запорізька старшина мала в цьому полку земельні володіння. Запоріжжя і Полтавський полк були близькими сусідами і межували з татарськими володіннями. Південне населення повинно було існувати «со всяким обереженьем, а особливо в полку Полтавском». Через те жителі Полтавського полку брали найбільш активну участь в обороні від татарських нападів; полтавські козаки часто ходили разом з запоріжцями в походи проти Туреччини і Криму.

Мартин Пушкар, активний учасник визвольної війни 1648—1654 рр., соратник Богдана Хмельницького, був визначною фігурою серед козацької старшини. Він представляв інтереси найбільш прогресивних її кіл — прихильників єднання з Росією, а також середнього козацтва і заможного міщанства, яке активно виступило проти розриву союзу з російським народом.

Полтавський полк, а ще більше Запоріжжя стали пунктами, де концентрувалися повстанські сили. Виговський писав Лесницькому 23 квітня 1658 р., що «многие

¹ Акты ЮЗР, т. IV, стор. 64.

² Там же.

де своеволники ныне собираютца на Запорожье..., вышедши на Запорожье жены и дети в домах оставили»¹.

Рішучий виступ запоріжців, їх вихід на Середню Наддніпрянщину супроводився зміною січових властей, в першу чергу кошового отамана. Виговський писав царю весною 1658 р., що «своеволники в Запорогах прежнего кошевого атамана Пашка оставили и выбрали иного, и собираются многие гултяи и мыслят приходит на Чигирин»². Очевидно, Пашко (Гомон Павло) був ставлеником більш поміркованих кіл запоріжців. Зберігся лист Пашка до Виговського, що свідчить про досить лояльне ставлення кошового отамана до гетьмана, який став на шлях зради³.

Після перших відомостей про повстання на Запоріжжі старшинське угруповання, що було при владі, намагалось придушити його. Ми вже згадували про намагання Виговського перерізати всі шляхи на Запоріжжя і голодом задушити повстання. Головною умовою зняття блокади гетьман висунув вимогу видати ватажка повстання — кошового отамана Барабаша. Російський посол Рагозін записав у своєму статейному списку, що при ньому до Виговського приїжджали послы з Січі, які «гетману били челом, чтоб гетман к ним велел пропускать торговых людей с запасы. И гетман сказал тем запорожским козакам: как де мне пришлете Барбошенка, и я де на вас не пошлю козаков и торговых людей с запасы пропускать велю»⁴.

Виговський укомплектував з козаків Ніжинського, Прилуцького, Чернігівського та Іркліївського полків спеціальний загін і послав його проти Запорізької Січі. Російському послові гетьман спочатку говорив, що «посылает он полк в Запороги для береженья от татар»⁵. А через деякий час він уже просто пояснив це як захід проти нових рухів на Запоріжжі, «чтоб такой сваволи распространитца не дали», «упережаячи мы однак дальшой сваволи»⁶.

¹ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 214—215.

² Там же, стор. 214.

³ «Памятники», т. III, стор. 278—279.

⁴ Акты ЮЗР, т. IV, стор. 68.

⁵ Там же, стор. 67.

⁶ Там же, стор. 73.

Справжні наміри Виговського проти Січі розкрив у своїх повідомленнях царському уряду Мартин Пушкар. Він твердив, що Виговський «замысел имеет Запорожье извоевать»¹. Саме тому гетьман послав козаків «и от поля и от Запорожья полки поставил». Пушкар доповідав, що гетьман наказав старшині нещадно розправлятися з козаками, які йтимуть на Запоріжжя: «расстреливать и рубить, поймавши велел». Полковник підкреслив, що Виговський приховав від рядових козаків справжню мету концентрації війська коло Запоріжжя: «черни правды не сказывая, имяновал караулы»². Гетьман дуже добре знав про спільність і нерозривність інтересів рядового городового козацтва і запоріжців, він розумів, що не знайде в нього підтримки для боротьби проти Січі.

Уже згадуваний Оврам Скорина говорив російському послу Рагозину про ворожі наміри гетьмана щодо Січі: «Хочет де итти в Запороги на них и хочет высечь»³. Про це саме писав польський посол Беневський королю: «Виговський з кількома полками відправився було проти запоріжців, бажаючи їх знищити»⁴.

Миргородський полковник Степан Довгаль, теж противник Виговського, у листі до царя від 11 березня 1658 р. пояснював репресивні заходи гетьмана щодо Запоріжжя тиском Кримського ханства, яке на протязі кількох століть зазнає ударів від Січі і тому завжди прагне підкорити її своїй владі або знищити. «Иван Выговской,— писав Довгаль,— Войско Запорожское, которое было на Запорожье, голодом морит, не пустил запаса в Запороги; и то все Иван Выговской чинит по воли хана крымского, хотя Войско из Запорожья с коша выкоренить, которого от несколько сот лет никаков неверный неприятель от основания выкоренить не мог Войска Запорожского с коша»⁵.

На жаль, нема документів, які б підтвердили заяву Довгалья про вимогу хана до Виговського «вкоренить» Запоріжжя. Але наявність таких вимог під час переговорів інших гетьманів, які йшли на угоду з Кримським ханством, дозволяє вважати цю заяву правдивою.

¹ Акты ЮЗР, т. XV, стор. 68.

² Там же, стор. 92.

³ Акты ЮЗР, т. IV, стор. 64.

⁴ «Памятники», т. III, стор. 282.

⁵ Акты ЮЗР, т. XV, стор. 84.

Лист Довгаля цікавий і як свідчення того, що сучасники добре розуміли тяжкі наслідки зрадницьких угод з кримським ханом для всієї країни і особливо для Запорізької Січі.

Спроби старшини припинити розвиток повстання були марними. Безперешкодно вийшов із Січі один, а потім і другий повстанські загони під проводом Барабаша. Він вивіз з собою і частину артилерії — «три пушки невеличких»¹. Запоріжці з'єдналися з Полтавським полком та іншими повстанцями. Мартин Пушкар, привівши в готовність своїх козаків, організував також піхотний полк (так званих дейнек) із селян, робітних людей, батраків і пастухів, які масами тікали на Полтавщину для участі у повстанні. «За короткий час сюди зібралось понад 20 тисяч селян, які почали повстання проти феодалної верхівки і гетьмана Виговського»². Участь названих груп населення визначала антифеодальний характер повстання. У рух включились жителі міст і сіл України, насамперед Гадяча, Зінькова, Ромен, Миргорода, Лохвиці. Окремі загони повсталих очолювали запоріжці Іван Донець, Михайло Стринжа та Іван Іскра. Повстанці напали на володіння світських і духовних феодалів, відмовлялися виконувати феодалні повинності.

Почавши боротьбу проти повстанців, Виговський одразу переконався, що він не може розраховувати на підтримку в середині країни. Гетьман направив проти них два лівобережних полки — Прилуцький і Ніжинський. Але козаки цих полків не дійшли навіть до місця свого призначення — Полтави. Вони «возмутились» проти старшини, вирішили не піднімати зброї проти повсталих і розійшлися.

Після другої невдалої спроби раптово напасти на Полтаву і захопити керівників повстання Виговський, який на початку 1658 р. посилав два посольства в Крим, весною цього року остаточно завершує переговори з кримським ханом. Останній направляє на Україну 40-ти-

¹ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 223.

² Е. И. Стецюк, Борьба украинского народа против предательской политики шляхетско-старшинской верхушки (1657—1658 гг.), «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР», 1954, № 13, стор. 46.

сячний загін татар на чолі з Карач-беєм¹. Уся орда зупинилась в Цибульнику.

Згадувані донські козаки підтвердили факт посилки старшиною посольства в Крим з проханням про допомогу. У відповідь на це прохання, розповідали донці, хан послав свого сина нурадина-салтана для мобілізації ногайців; 20-тисячна ногайська орда піднялася в похід на допомогу українським феодалам. «Иные де Татарове многия: озовцы, Нагайцы, Кебордынцы, Таманцы пошли по Нагайской стороне в Русь на розные статьи под его государевы украинныя города войною»².

Літописець Самовидець, який був свідком переговорів татарських мурз і козацької старшини, описує зустріч Виговського і Карач-бея та їх таємні переговори. Виговський і Карач-бей з'їхалися біля річки Арклій. Вони залишилися на самоті «на особном месцу» і, не сходячи з коней, дві години «мали розмову... потемну — от усея полковников и постановили против кого тую войну малы поднести». Оскільки пункти угоди суперечили найбільш життєвим інтересам населення України, Виговський тримав їх у таємниці навіть від своїх наближених, «бо и полковники не знали о том, же бы он мал от ц. в. оторваться». Після цих попередніх секретних переговорів Виговський з полковниками та іншою старшиною прибули до намету Карач-бея, де в присутності мурз «учинили згуду с ордою: присягу выконали на братерство» з татарськими мурзами. На честь угоди був улаштований банкет, а також стріляли з гармат. Карач-бей з мурзами повернулися в Цибульник. З ними поїхали старшину Роман Ракушка³ і Левко Бут, в присутності яких Карач-бей і мурзи з свого боку прийняли присягу⁴.

Так зрадницька старшина зробила чорну справу, спрямовану на розорення і загибель України.

У листі до царя про угоду з Карач-беєм Виговський запевняє, що мета союзу — одержання допомоги для бо-

¹ «Летопись Самовидца», стор. 53—54; Акты ЮЗР, т. VII, стор. 234.

² «Донские дела», кн. V, стор. 338.

³ М. Н. Петровський та ряд інших істориків вважають, що Роман Ракушка-Романовський був автором літопису, що відомий під назвою «Летопись Самовидца».

⁴ «Летопись Самовидца», стор. 54.

ротьби проти Польщі і для придушення повстання народних мас, очолюваних Пушкарем¹.

Вступ татарської орди на Україну прискорив розвиток подій, чисельна перевага орди визначила їх сумний кінець, криваву розв'язку. 4 травня татари, наймане військо і козаки, очолювані Виговським, виступили з Чигирини і рушили на Полтаву. Звістка про вторгнення татарської орди на Україну викликала велике занепокоєння українського населення. Скрізь, де передбачалось проходження цього страшного війська, мобілізувались сили для відсічі спустошливому натиску ворога. Частина населення втекла.

Повідомляючи про наближення орди, хорольський сотник «вторицею и десятикратно» благав миргородського полковника надіслати йому будь-яку допомогу. Хоролу загрожувала безпосередня небезпека, оскільки він «крайной город от того гвалту». Сотник сповіщав, що він вжив можливих заходів: «Товарыство под хоругвь збил и собрав всех, которые приналежны до нашего города и до нашей годности». Але для відсічі таким величезним силам цього надто мало. Якщо не буде надіслана негайна допомога, Хорол не протримається і жителі змушені будуть тікати в полкове місто. Частина населення з міста вже втекла, «ведая лихо».

У другому листі хорольський сотник Федір і отаман Андехімченко повідомляли миргородського полковника, що Виговський з своїм військом переправився через Дніпро і чекає татар, які форсують річку біля Сокирної і Максимівки. Цей ще більш розпачливий лист вони закінчували благанням про допомогу: «Просим вашу милость с плачем: бороните нас, бо уже неприятели близко к нам приходят»².

Вторгнення татар на Україну викликало велику тривогу і серед керівників повстання. Барабаш і Пушкар роблять спробу мирними засобами спинити просування ворожих сил на Полтаву і витіснити татар з України. 11 травня 1658 р. вони відправили гетьманові послання. «Ведомо нам учинилось,— писали вони,— что ты, подняв орду, хочешь огнем и мечем искоренять города украинские». Під тиском російського посла Алфім'єва, Бара-

¹ «Летопись Самовидца», стор. 54.

² Акты ЮЗР, т. IV, стор. 114—115.

баш і Пушкар пропонували Виговському примирення і погоджувалися підкоритися йому, визнати його гетьманом. «Тільки — просили і вимагали голова запорізького козацтва і полтавський полковник — будь милостивий і відішли орду назад у Крим, а царських і задніпровських міст їй не віддавай і в полон християн не вели брати»¹. Але ця спроба керівників повстання запобігти спустошливому маршу татарських орд по містах і селах України не мала успіху. Вороже військо підійшло до Полтави.

Бої біля Полтави докладно описані в історичній літературі. Треба тільки відзначити непримиримість і мужність запоріжців, які брали тут участь в усіх запеклих боях. Так, запоріжці і городові козаки, що приєдналися до них, чинили опір примиренню сторін і не випустили з міста Пушкаря, який збирався їхати у ворожий табір².

Запоріжці були головною ударною силою 20-тисячного загону, який у ніч на 1 липня напав на гетьманський обоз і вдерся у ворожий табір. Командували цим загonom Пушкар, Барабаш і Довгаль. Повстанці оволоділи становищем, витіснили з табору вороже військо, захопили артилерію, військове і гетьманське майно. Але Виговський «на коня впавши, до орды прибеж, и знайшовши орду в поготовности, зараз з ордою дал своим помочи»³. Ворог дістав велику перевагу. На світанку військо Виговського і татарські орди витіснили запоріжців та інших повстанців з табору і, не допустивши їх до міста, майже цілком знищили. Загинув і Пушкар.

Виговський урочисто обіцяв жителям Полтави не мститися їм. Але як тільки відчинилися міські ворота, татарські мурзи почали безчинства, різню і грабежі. Місто було наполовину спалене. Татари захоплювали в полон жителів, частина населення втекла. Дехто з козаків, які врятувалися, втік у полк Ромодановського.

Кікін, один з численних гінців, яких царський уряд посилав на Україну, намагаючись запобігти виникненню там збройного конфлікту, хоч і додержувався інструкції і відкрито не виступав на захист тієї чи іншої сторони, таємно намагався попередити Пушкаря про готований

¹ С. М. Соловьев, История России в царствование Алексея Михайловича, т. II, стор. 32.

² «Синбирский сборник», стор. 14.

³ «Летопись Самовидца», стор. 54—55.

напад на Полтаву. Під час кривавої розправи з повстанцями він звертався до совісті Виговського, просив Карачбея звільнити полонених полтавців. Кікін навіть сам іздив у Полтаву і брав участь у спробах жителів витіснити з міста орду¹.

Такого ж варварського нападу і захоплення в результаті штурму чи облоги з боку військ Виговського і татарських орд зазнала уся Полтавщина і ряд інших районів. Лубни, Глухів, Гадяч, Сорочинці, Миргород, Обухів, Багачка, Веприк та інші міста були спалені.

Жителі міст чинили відчайдушний опір численному ворогові. Повстанці, хоч і зазнали поразки, не склали зброї і продовжували боротьбу.

Восени 1658 р. після підписання частиною старшини Гадяцького трактату, який перекреслював багато років тяжкої боротьби і перемог українського народу за свою свободу і незалежність і за воз'єднання України з Росією і знову віддавав країну в рабство до польської шляхти, рух народних мас проти зрадницької діяльності старшинської верхівки відроджується з новою силою.

Угода з польською шляхтою, якою Виговський і найближче його оточення намагалися забезпечити свої інтереси, викликала обурення не тільки народних мас, а й переважної більшості козацької старшини — прихильників єднання України з Росією.

На чолі повстання стають визначні полководці — легендарний Іван Богун і славний кошовий Запорізької Січі Іван Дмитрович Сірко, який користувався великою популярністю на Запоріжжі і був відомий за його межами. У цьому повстанні він вперше виступає на загальноукраїнську арену.

Гадяцький трактат з усією ясністю показав царському уряду, що частина старшини вела зрадницьку політику по відношенню до Росії. На цей час визначилась і міжнародна обстановка: керівні шляхетські кола відкрито відмовились обрати царя на польський престол і відверто стали на шлях продовження війни з Росією. Все це викликало відповідні дії російського уряду.

24 вересня 1658 р. царський уряд направив на Україну, зокрема в Полтавський полк, грамоту, в якій Вигов-

¹ С. М. Солов'єв, История России в царствование Алексея Михайловича, т. II, стор. 33.

ський називався зрадником. Російські війська під керівництвом Ромодановського одержали розпорядження вступити на Україну і, підтримавши народне повстання, розпочати військові дії проти зрадницької частини старшини.

Українські феодали з свого боку активізували військові дії проти Росії, знову використовуючи як основну силу татарську орду. Гадяцький договір сприяв закріпленню їх союзу з Кримським ханством. Про необхідність угоди з ханом говорить спеціальний пункт (17) договору. «Гетьману не шукати інших іноземних протекцій, крім польської, він може бути у дружбі з ханом кримським, але не повинен визнавати над собою влади государя московського»¹. А сейм направив на Україну спеціальне послання про укріплення союзу з ордою з метою використання її у майбутній війні з Росією².

Спираючись на татарські частини, старшина, після невеликого походу на Київ, повела наступ на російські міста в напрямку Белгорода³.

Загони татар і козацьких полків, підпорядкованих гетьману, напали на слободи Недригайлів і Вільшану. Вільшану вони зруйнували, розграбували. Багато людей було захоплено в полон. Біля Недригайлів татарини накинулись на тих, хто працював у полі, і порубали їх, а потім напали на місто. Населення міста і гарнізон дали відсіч татарській орді, билися з нею всю ніч⁴.

Особливо сильний і тривалий натиск татарських орд і сил Виговського довелося витримати місту Кам'янському, підданому облозі з 18 серпня по жовтень 1658 р.

У жовтні 1658 р. Виговський зняв облогу Кам'янського і повернувся з усім своїм військом на Україну. До цього гетьмана до певної міри змусили дії його союзників— татар. Частина татарських орд, що залишилася на Україні, чекаючи повернення основних ханських сил, розбрелася по містах і селах, грабувала їх, захоплювала в не-

¹ С. М. Солов'єв, *История России в царствование Алексея Михайловича*, т. II, стор. 38.

² И. Б. Греков, *Из истории совместной борьбы Украины и России за осуществление решений Переяславской рады (1657—1659)*, у зб. статей «Воссоединение Украины с Россией», М., 1954, стор. 344.

³ *Акты ЮЗР*, т. VII, стор. 251.

⁴ *Акты МГ*, т. II, стор. 620.

волю населення і гнала його у Крим. У гетьманському таборі почалися нарікання козаків, обурених тим, що орда безчинствує в їх рідних місцях, а вони повинні в цей час брати участь у війні, якій не співчують. Почалися втечі козаків одиночками і великими групами. Старшина, полковники також ремствували проти гетьмана. Внаслідок цього Виговський поспішно відступив в межі України і 17 жовтня повернувся в Чигирин. Звідси він направив емісарів у правобережні полки з вимогою прислати бойове поповнення. Але агенти Виговського не дістали ніякої підтримки на полкових радах. Полковники повідомляли гетьмана, що на козаків розраховувати не можна, що єдина надія на татар¹.

Рядові козаки не раз висловлювали своє обурення війною, яку старшина розпочала проти Росії. Старшині пропольської орієнтації доводилось робити великий тиск на козаків своїх полків, щоб примусити їх виступати проти царських і козацьких військ. Вона загрозувала: «Кто в полки не пойдет, у того жен и детей поберут и отдадут татарам». Козаки заявляли: «Війну цю розпочали старші, і якби царські ратні люди де-небудь старших наших обложили, то ми б їх, усіх перев'язавши, ц. в. видали; а тепер ми їх слухаємо мимоволі, боячись всякого розорення і смертного вбивства»².

Усі спроби війська зрадницького угруповання старшини в період січень—лютий 1659 р. відновити воєнні дії без підтримки татар зазнали невдачі. Виговський змушений був зняти облогу Зінькова, де засіли запоріжці, які на протязі місяця безстрашно відбивали атаки ворожих сил.

Готуючи навесні 1659 р. новий виступ, старшина насамперед постаралася викликати на Україну свою головну опору — татарське військо. Для цього вона нетерпляче посилала один за одним прохальні листи до хана.

Один з таких благальних листів донські козаки відібрали під час бою з татарським загоном на Самарі і повідомили його зміст в Москву³. А 15 квітня 1659 р. прибулий на Дон, у Черкаськ, запорізький козак, який втік

¹ М. Костомаров, Собрание соч., кн. I, т. II, СПб., 1903, стор. 370.

² С. Соловьев, Гетман Иван Выговский, «Отечественные записки», СПб., 1859, № 11-12, стор. 60.

³ «Донские дела», кн. V, стор. 487.

з полону «с крымские стороны из-за Молочних вод, из нагайских урамбетевых улусов», розповів, що на допомогу Виговському відправились великі сили ногайських і кримських татар. Слідом за ними збиралися виступити «со всею крымскою ратью» хан, калга і нарудин¹.

До приходу основних ханських сил татари і військо Виговського на чолі з Скоробагатенком і Немиричем, хоч і налічували близько 30 тис. чоловік, зазнали невдачі в боях під Лохвицею та ін. І тільки коли прийшли головні війська татар і створилась велика чисельна перевага сил Виговського, він зміг добитися перемоги.

Турецький історик сучасник подій Наїма повідомляє, що хан з численним військом виступив з Криму в місяці ромадзани (у травні) 1659 р., а 10 червня татарські орди переправились через прикордонну річку Орель на Україну².

24 червня 1659 р. хан Мухамед-Гірей прибув з 30-тисячним військом на Крупич-поле, де татари і війська Виговського урочисто присягли одні одним. Цікаво, що тексти присяги коронний обозний Андрій Потоцький, який перебував з військом на Україні, спеціально направив королю. Як уже зазначалось, польсько-шляхетський уряд схвалив і підтримав союз українських феодалів з кримським ханом. Більше того, нерідко королівські власті вели самостійно переговори з ханом, закликаючи орди на Україну, а іноді навіть виявляли готовність домовитися з татарськими мурзами за спиною Виговського, ціною інтересів цього зрадника³.

Командування царських військ, насамперед Трубецької, діючи нерішуче і повільно, допустило об'єднання сил Виговського з ордами хана, і це мало тяжкі наслідки. Як відомо, затяжна двомісячна марна облога Конотопа закінчилася страшною поразкою російсько-українського війська. Після битви особливо проявилась нещадно жорстока, хижацька політика кримського хана на Україні. Про варварську розправу татар з полоненими на полі бою, де полягла майже вся кіннота війська Трубецького, розповідають не тільки російські та українські, а й турецькі і татарські джерела, які не можна запідозрити в бажанні показати дії татар у поганому світлі. Розбіж-

¹ «Донские дела», кн. V, стор. 456—457.

² Казем-Бек Александр, назв. твір, стор. 354.

³ «Памятники», т. III, стор. 361.

ності в російських та українських джерелах, з одного боку, і турецьких і татарських, з другого, стосуються тільки кількості полонених. Якщо в перших говориться про 5 тис. чоловік, то другі називають 20 і навіть 30 тис., що, безперечно, є великим перебільшенням. Відомості турецьких і татарських істориків про кількісний склад війська, особливо російського та українського, не можна вважати історично достовірними. Ханські і султанські вояначальники, намагаючись звеличити свої перемоги, свідомо перебільшували кількісний склад російсько-українських військ, повідомляли, як правило, фантастичні цифри втрат останніх на полі бою.

Зате в змалюванні самих подій джерела однотайні. Так, турецький історик Наїма писав, що багаті полонені пропонували за себе викуп, але хан і мурзи, переборюючи свою звичайну жадобу до грошей і користоловство, вирішили «полонених усіх перерізати, не думаючи про багатство». Це варварство навіть для того часу Наїма пояснює тим, що татарські керівники, не довіряючи своїм союзникам — українським феодалам і прагнучи запобігти можливій угоді останніх з противником, хотіли знищенням полонених ще більше загострити взаємовідносини старшинського оточення Виговського з командуванням російсько-українських військ. Наїма цілком відверто говорить і про те, що татарам не вигідно було возз'єднання України з Росією, що хан був заінтересований в поглибленні внутрішньої боротьби, в створенні міжусобиць на Україні. Турецький історик пише, що «далекоглядні і досвідчені татари» висловили такі міркування: «Ми повинні докласти всіх старань, щоб укріпити ворожнечу між росіянами і козаками і цілком закрити їм шлях до перемир'я»¹.

Крім того, страх татарських мурз перед можливістю оточення «у володінні ворогів немилосердних», далеко від своєї території («на віддалі цілого місяця») посилювався ще і загрозою повстання полонених у похідному таборі. Через те і «було дано наказ,— розповідає Наїма,— приступити до кровопролиття. Перед наметом ханським відрубали голови всім визначним полоненим, після чого і кожний воїн окремо піддав мечу полонених, що дісталися йому»².

¹ Казем-Бек Александр, назв. твір, стор. 357.

² Там же, стор. 358.

С. М. Соловйов твердить, хоч і без посилання на джерело, що ця різанина була вчинена з благословіння Виговського: «Так домовилися між собою союзники — хан кримський і гетьман Війська Запорізького Іван Виговський»¹.

Після різанини під Конотопом татарські орди на чолі з ханом і прихильники Виговського, розповідає Наїма, направились для захоплення фортець. З зайняттям кожного міста хан карав на смерть начальників фортеці та козаків гарнізону і призначав нових начальників з числа близької до Виговського старшини. Так хан вчинив і в Ромнах. Коли татарські орди хмарою насунули на місто, жителі цієї фортеці, бачачи марність опору, здались гетьману. Призначеного російським царем начальника фортеці разом з 500 чоловіками, які були у нього під командою, привели до хана. Хоч Виговський поклявся не завдавати шкоди жителям, у тому числі і козакам, а в разі добровільної здачі безперешкодно випустити російський гарнізон з міста, усіх захоплених покарали на смерть².

А потім хан, як він звичайно робив після боїв, перш ніж повернутися в Крим, організував грабїж російських і українських прикордонних областей, «знищив їх вогнем і мечем». Дуже яскраву розповідь про це ми знаходимо у того ж Наїма. Сам хан зупинився у маленькому містечку, обравши його місцем для свого коша. Звідси, як з центру, він направив у різних напрямках кінні татарські загони для грабежу. Вони, «не зустрічаючи ніде ворожих укріплень,— захоплюється Наїма,— безстрашно і без побоювань розсипались по всіх сторонах володінь, грабували і розоряли селища, квітучі міста і великі області навколо. 15 днів вони грабували і палили все, що потрапляло до них і, нарешті, з незліченною здобиччю повернулися до хана»³.

Літописець Самовидець запевняє, що ці татарські грабежі здійснювались за безпосереднім розпорядженням Виговського. «А гетман Выговский, з войском з ор-

¹ С. М. Соловьёв, История России в царствование Алексея Михайловича, т. II, стор. 60.

² Казем-Бек Александр, назв. твір, стор. 358—359; С. М. Соловьёв, История России в царствование Алексея Михайловича, т. II, стор. 60.

³ Казем-Бек Александр, назв. твір, стор. 359.

дами от Путивля отступивши, под Гадячое потягнул, и там ставши, орду с козаками выслал в землю московскую за для здобичи и ижбы пустошили»¹.

Просування очолюваних ханом татарських орд і військових сил Виговського було затримане під Гадячем. Близько трьох тижнів вони безуспішно облягали місто. А потім змушені були відійти від нього.

Піднялась нова, третя за час правління Виговського, хвиля народного протесту. Гетьман з підпорядкованими йому козацькими полками і найманцями відступив до Чигирина. Хан з своїми ордами відійшов у степ.

Поспішна втеча татарських орд і нестримний відступ прибічників Виговського з Лівобережжя були значною мірою і наслідком активних дій запорізьких козаків, які відіграли велику роль у народній боротьбі 1659 р.

Виступи Запорізької Січі проти старшинської групи, очолюваної Виговським, увесь час поєднувались з цілеспрямованою, систематичною і наполегливою боротьбою проти татарських агресорів. Географічне розташування Січі давало можливість запорізьким козакам активно діяти в тилу союзника ворожих сил — татар. Походи запоріжців у Крим і ногайські кочовища в період воєнних дій, коли татари перебували на Україні, примушували кримського хана дрібнити сили, виділяти частину своїх військ для боротьби з запорізькими козаками, прискорити повернення своїх орд у Крим. Отже, Січ відтягувала ворожі сили з головного театру воєнних дій.

Цілеспрямованість дій Запорізької Січі зумовлювалась тим, що запоріжцями керував тоді визначний військовий діяч, безстрашний Іван Сірко.

В описуваний період російський уряд, закликаючи Запорізьку Січ розгортати боротьбу проти Кримського ханства, прагнув добитися цим розриву союзницьких відносин хана і зрадницької козацької старшини, бо тільки в союзі з татарськими ордами Виговський та його прихильники являли загрозу для Росії і України.

Пропозицію запоріжцям виступити проти зрадницького угруповання старшини і розгорнути боротьбу проти його союзників — татарських агресорів наказний гетьман Іван Безпалий направив на Січ ще 4 червня 1659 р. в період облоги Конотопа. Спеціальний посланець Чо-

¹ «Летопись Самовидца», стор. 58.

ботков Онисько повів листи «паном, товариству и братье нашей милой, кашевому гетману, обозному, судьям, ясаулом, полковником, сотником, атаманом куренным и всей черни Войска е. ц. пр. в. на Запорогах, в сечах, по лугам и на полях обретающимся». Іван Безпалый просив запорізьких козаків, щоб вони «татар, бусурман, как могоучи, по преправом громили, а к нам (тобто в табір об'єднаних російських та українських військ.—О. А.) вскоре из Запорожья с нашими посланцы выходили за Днепр... Вторицею вас и по десятикратне просим, к нам выходите из Запорожья»¹.

Одержавши листа Безпалого, Сірко відразу ж після виходу хана з головними силами з Криму організував похід запоріжців на татарські володіння. 4 серпня 1659 р. коронний обозний повідомляв короля: «Скориставшись уходом хана на війну, Сірко відразу завоював багато улусів і з цією здобиччю повернувся на Запоріжжя»².

Більш докладно цей похід запоріжців описаний в російських джерелах. Об'єктом походу Сірко обрав «Белый город» (Аккерман). Напад був також зроблений на ногайські улуси, що кочували поблизу «Самарника». Запорізький загін «улусы многие повоевал». У полон захопили двох мурз «со всеми людми и с животы». Усі полонені і невільники, яких татари тримали у себе, були визволені і відпущені по домах. Після розгрому ногайських улусів Сірко повів загін на Київ для подання допомоги російському гарнізону³.

Коронний гетьман Андрій Потоцький писав, що гетьман змушений був направити Чигиринський полк проти запорізьких козаків. Російське джерело підтверджує відомості Потоцького, відзначаючи, що Виговський, бажаючи перехопити запоріжців на чолі з Сірком, направив проти них загін якогось полковника Тимоша. Керовані Сірком запорізькі козаки розбили Тимоша «со всем войском» і пішли назад на Запоріжжя. Про це розповідали у Посольському приказі послі Івана Безпалого⁴.

Одночасно з виступом запоріжців у похід проти крим-

¹ Акты ЮЗР, т. XV, стор. 386, 389.

² «Памятники», т. III, стор. 361.

³ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 297.

⁴ Там же.

ського хана відправились донські козаки. Їх дії, як і виступи запорожців, координувались російським урядом, і мали на меті перешкодити наступу ханських орд на Україну.

Літом 1659 р. російський уряд відправив грамоту на Дон, в якій донським козакам пропонувалось виступити проти Криму, оскільки хан уклав союзницький договір із зрадником Виговським¹.

Донські козаки випередили царський наказ. У Донському Війську давно було відомо про зрадницьку політику Виговського. На Дон надходили відомості про переговори українських феодалів з кримським ханом, про їх союз з татарськими агресорами, про підготовку хана до виступу на Україну для допомоги старшині². Донцям навіть вдалося захопити листа Виговського до хана з благанням про допомогу³.

На початку 1659 р. невільник-запорожець, який втік з ногайських улусів, а також захоплені язички повідомили відносно просування кримських і ногайських татар на Україну. Цю звістку донці переслали в Москву. Одночасно донці організували засаду на річці Самарі, перерізавши шлях тритисячному загонові татар на чолі з Каябеєм, що йшов на з'єднання з Виговським⁴. А в перших числах червня Донське Військо спорядило двотисячну морську експедицію на 30 великих стругах. На чолі експедиції стояв отаман Корній Яковлев. Спочатку донці напали на Крим. Як і розраховували козаки, вони не зустріли серйозного опору, оскільки все ханське військо пішло на Україну.

Уся прибережна смуга між Кафою і Балаклавою була вщент спустошена. У полон до козаків потрапило 2 тис. чоловік. Під Кафою, Балаклавою і Керчю донці просунулися в глиб півострова на 50 верст. Козаки спалили темрюцькі і таманські улуси, знищили живу силу ворога, визволили понад 150 російських невільників. Потім донська флотилія вийшла до берегів Анатолії і діяла поблизу Синопа, Костянтинового острова і міста Кандри, що лежало на віддалі всього доби шляху від Константино-

¹ «Донские дела», кн. V, стор. 503.

² Там же, стор. 490.

³ Там же, стор. 487—488.

⁴ Там же.

доля. Козаки повернулися на Дон з великими трофеями¹. Безсумнівно, цей похід справив велике враження на кримського хана, примусив його відчувати, що відправка війська в Росію або на Україну веде до розорення його власних володінь, залишених без захисту.

Після поразки під Конотопом командуючі російськими силами Трубецької і козацькими полками Безпалій, відступивши з своїми військами до Путивля, знову відправили на Січ послів з пропозицією діяти проти татарських орд. У відповідь на це з Січі зразу ж вийшов загін запорізьких козаків, очолюваний Сіркком і Юрієм Хмельницьким, який виступав як претендент на гетьманство.

Запоріжці напали на ногайські володіння, в повній мірі використавши відсутність кримського хана та його орд. Козаки розгромили чотири ногайських улуси і захопили велику здобич і багато полонених². На вимогу Виговського і хана відпустити полонених татар Юрій Хмельницький зажадав звільнення російських та українських полонених і загрожував походом на володіння хана в разі нападу татар «на государевы города».

Активні дії запоріжців у тилу татар викликали тривогу хана. Він поспішив на захист Криму. В дорозі орди спалювали беззахисні села навколо прикордонних російських міст.

Запорізькі козаки не допустили, щоб татарські орди з величезною здобиччю і полоненими безперешкодно відійшли в Крим і ногайські степи. Вони завдавали відчутних втрат ханським силам, влаштуваючи їм засідки на переправах і шляхах. Завдяки запоріжцям багато полонених ще на рідній землі було визволено.

Намагаючись убезпечити своїх союзників — татар від атак запоріжців і донців («опасаясь запорожан и донских казаков»), Виговський виділив 1 тис. козаків на чолі з білоцерківським полковником Іваном Кравченком, які мали провести ханські орди за Вовчі Води³.

¹ «Историческое описание земли Войска Донского», т. II, стор. 336; «Донские дела», кн. V, стор. 490, 561.

² А. Барсуков, Род Шереметьевых, кн. 5, СПб., 1888, стор. 189.

³ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 298.

Але це не завадило запоріжцям перерізати шляхи татарським ордам, відбивати у них полонених¹.

Коли основна маса ханських військ відступила в Крим, старшина пропольської орієнтації з 25 тисячами татар, які залишились, вже не мала кількісної переваги і не могла розраховувати на будь-який серйозний військовий успіх. Незважаючи на нечуваний терор, козаки тікали з табору Виговського додому, в табір «гетьмана на тот час» Івана Безпалого, а найбільше на Запоріжжя. Священик Максим Филімонович ще в червні, в ході боїв під Конотопом писав Трубецькому, що з Виговським «казаки отнюдь не хотят итти, только в Запороги... уходят»². Почався також перехід старшини разом з підлеглими їй козацькими полками в російсько-козацький табір. З табору Виговського тікали ще недавно найбільш завзяті його прихильники. Старшина розчарувалась у Виговському, втратила віру в Гадяцький договір, прийнятий сеймом у Варшаві в дуже урізаному вигляді. Навіть для феодалів пропольської орієнтації було ясно, що Річ Посполита ніколи не поступиться своїми економічними і політичними інтересами на Україні.

Андрій Потоцький писав королю на початку серпня 1659 р., що він боїться відводити військо від Білої Церкви, бо її відразу займе Шереметев, оскільки на його бік перейде Білоцерківський полк, «дуже схильний до цього, оскільки московські симпатії ще сильно засіли в його голові»³.

Марно Виговський докладав зусиль, щоб уникнути повного краху своїх планів; він гарячково умовляв татарських мурз залишитися на Україні, благав короля подати допомогу, всілякими хитрощами намагався затримати старшину.

Останньою його відчайдушною спробою знайти вихід з важкого становища були переговори з султанською Туреччиною, під ноги якої він готовий був кинути Україну. Звістка про ці переговори викликала посилення народного руху. Проти Виговського єдиним фронтом виступає кілька лівобережних і правобережних полків. Прихильники гетьмана радили йому сховатися у володіннях

¹ Акты ЮЗР, т. XV, стор. 385.

² Там же, стор. 376.

³ «Памятники», т. III, стор. 363.

свого союзника — кримського хана. Виговський склав перед козацькою радою гетьманські клейноди і втік у польський табір.

Але і після свого цілковитого політичного краху Виговський ще намагався вдержатися на арені українського суспільного життя за допомогою колишніх союзників — татар. Уже від імені Речі Посполитої він шле гінців у Крим до хана і впливових мурз, закликаючи їх негайно виступити проти Російської держави.

Гетьманом України був вдруге проголошений син Богдана Хмельницького — Юрій Хмельницький, якого підтримували значна частина старшини і козацькі маси. В оточенні Юрія Хмельницького перебувало чимало козацької старшини, в тому числі і доблесний Іван Сірко, який був виразником інтересів Запорізької Січі.

Збереглися дуже скупі дані про життя та діяльність Сірка в попередні роки. Проте відомо, що вже в кінці 50-х — на початку 60-х років XVII ст. він користувався серед українського козацтва великою популярністю і впливом, за ним уже тоді закріпилася слава безстрашного мужнього воїна і видатного військового керівника. Сірко був відомий як непримиренний ворог польської шляхти і турецько-татарських агресорів. Його перебування в таборі Юрія Хмельницького відіграло важливу роль у посиленні цього табору, в залученні туди нових сил козацтва і старшини. У своєму донесенні королю від 7 жовтня 1659 р. Андрій Потоцький зазначає, що прихильники Виговського не могли встояти, «маючи в тій стороні Сірка і військо дніпровське¹ проти себе»².

Козацька маса і певні кола старшин хотіли бачити в особі Юрія Хмельницького продовжувача політичної програми великого гетьмана Богдана Хмельницького. Сам Юрій не раз декларував вірність заповітам батька, який перед смертю в присутності старшини звернувся до сина з закликом бути завжди відданим союзу з Росією і добиватися повного визволення від гніту польської шляхти. До кінця 50-х років Юрій Хмельницький, незважаючи на неодноразові енергійні спроби старшини пропольської орієнтації штовхнути його на угоду з шляхетською Польщею, виступав проти Речі Посполитої.

¹ Мається на увазі низове Запорізьке Військо.

² «Памятники», т. III, стор. 377.

Одночасно Юрій Хмельницький намагався заручитися підтримкою Січі, обіцяючи додержуватись політичних принципів свого батька. Вже згадуваний козак Гнат Стасик переказував зміст листів Юрія Хмельницького до запоріжців: «Пишет к ним Юрьи Хмельницкой, что де отец ево, гетман Богдан Хмельницкой, был у в. г. в вечном подданстве, а измены де к в. г. от отца ево никакие не бывало, и он де Юрьи потому ж хочет быть у в. г. в вечном подданстве»¹.

Проте з перших днів гетьманства Юрія Хмельницького розгорілась боротьба різних угруповань української старшини, що намагалась прийти до влади. Кожне угруповання прагнуло підпорядкувати своєму впливу молодого гетьмана і використати його ім'я для утвердження свого панування.

Юрій Хмельницький не мав ні здібностей, ні твердої волі і характеру. Він був маріонеткою в руках українських феодалів, які вели між собою боротьбу і за спиною яких стояли агресивні щодо України держави: шляхетська Польща, султанська Туреччина і Кримське ханство. Уряди цих держав також хотіли прикрити ім'ям сина Богдана Хмельницького свою експансію.

Вступивши на гетьманство, Юрій Хмельницький разом з старшиною підписав з царським урядом Переяславські статті, які обмежували автономію України, в тому числі зносили гетьманського уряду з іноземними державами. У статті 10-ій, яка повторювала пункт статей Богдана Хмельницького, говорилося: «А с крымским ханом, кроме мира, никакой ссылки не иметь; а мир иметь с ним по указу в. г. е. ц. в. для того, чтоб на жителей Войска Запорожского татарове из Крыма войною не приходили и их не разоряли и в полон не имали, и гулякиб из Крыма или ногайские изневесь их же черкас не разоряли и в полон не имали»².

Внесення у трактат цієї статті царські власті пояснювали необхідністю запобігти повторенню сумного прецеденту з Виговським. Адже його самостійні зносили з ханом, що закінчились закликком орд на Україну нібито для боротьби з «свавільниками», мали тяжкі наслідки

¹ Акты ЮЗР, т. XV, стор. 385.

² «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, стор. 53; Акты ЮЗР, т. V, стор. 4.

для українського народу. Як бачимо, російський уряд надавав великого значення українсько-кримським відносинам, поставивши собі за мету обмежити їх до мінімуму, підкорити своєму абсолютному контролю.

Обов'язковими у тексті присяги кожного нового гетьмана були такі слова: «К польському королю... и к крымскому хану и к иным государям не приставать и ни на какия их ляцкия и бусурманские прелести не прельщатся»¹.

Таку присягу прийняли гетьман Юрій Хмельницький, старшина і козаки.

Царський уряд планував уже в наступному, 1660 р. провести ряд оборонно-наступальних дій проти Туреччини і Криму, широко залучивши для цього збройні сили українського народу. Велике місце у планах відводилося козацтву: донському і українському, насамперед запорізькому. Передбачались посилення спільних походів запоріжців і донців, а також активізація сторожової і прикордонної служби з метою створити бар'єр проти турецько-татарського натиску на південні землі Російської держави.

Проте відновлення війни Річчю Посполитою в 1660 р. і окупація Польщею Правобережної України відтягнули здійснення намічених планів Російського уряду на кілька років.

**3. РОЛЬ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА
У БОРОТБИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ
ПРОТИ НАСТУПУ
ПОЛЬСЬКО-ТАТАРСЬКИХ ВІЙСЬК
НА УКРАЇНУ
(1660—1664 рр.)**

У березні 1660 р. Річ Посполита, порушивши Віленське перемир'я з Росією, знову почала воєнні дії на Україні. Польські війська на чолі з Станіславом Потоцьким вторглися на Поділля. Щоб мати можливість зосередити всі сили на боротьбі проти Росії, Польща ще в січні того року уклала мир з Швецією.

Внаслідок цього Росія змушена була тимчасово відмовитись від боротьби за життєво необхідне їй Балтій-

¹ «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, стор. 64.

ське узбережжя і почати мирні переговори з Швецією, що закінчились літом 1661 р. Кардиським договором про «вічний мир».

Союзником Речі Посполитої у війні проти Росії знову виступив кримський хан. Як і раніше, його хижацькі плани були тісно зв'язані з Україною, і тому він охоче відгукнувся на пропозиції короля про спільний напад на Росію та українські землі. Весною 1660 р. був офіційно оформлений договір. Хан пообіцяв надіслати нурадин-салтана з 80-тисячним військом. Дії ханських сил на Україні, куди вони прибули як союзники польських військ, мали такий самий грабіжницький характер, як і тоді, коли вони виступали на боці старшинського угруповання Виговського. Проте тепер хан та його війська були не тільки партнерами Речі Посполитої, а й підпорядковані їй. Польське командування визначало пункти зосередження, дислокацію, напрям ударів татарських військ і т. д.

Нурадин-салтан доносив з-під Очакова весною 1660 р. коронному гетьману про своє прибуття туди «з військом кримським, білогородським і ногайським» і просив якнайшвидше надіслати посланця з вказівкою, куди вони повинні йти. «Тоді,— зазначав нурадин-салтан,— виконуючи ваш наказ, ми підемо прямо і з'єднаємось, де треба»¹.

Відправивши на Україну татарські орди, хан і султан побоювались нападу на свої володіння запорізьких козаків. Тому султан розмістив значні сили у прикордонних районах. Полонені татари та інші очевидці розповідали, що для оборони Криму і турецьких фортець від запорізьких козаків було послано військо на чолі з сілістрійським пашою, який привів морем 40 каторг «под Янкермень город». Інший паша з великим військом направився в гирло Дніпра, «чтоб де Днепром казаки стругами не пришли на море»².

Татарські сили, які вийшли з Криму у квітні 1660 р., і турецькі війська, які приєдналися до них, простояли п'ять місяців в районі Очакова і Білгорода (Аккермана), що викликало нарікання хана проти польського командування. Від цього татарсько-турецького війська від-

¹ «Памятники», т. IV, стор. 6—7.

² Акты МГ, т. III, стор. 102—103.

окремлювались загони різного кількісного складу і вчиняли грабіжницькі напади на українські міста і особливо на беззахисні села з метою захопити полонених («для полону»). Такі напади робились з дозволу командування татарсько-турецького війська, а також самочинно («собою... без отпуску»). На початку червня на Україну вступили нові орди кримських і ногайських татар. Вони стали кошем у Кобилові, а звідти почали відправляти загони під Білики і Полтаву. Головним об'єктом нападів цієї групи була Слобідська Україна.

Ромодановський укомплектував гарнізони в слобідськоукраїнських містах¹, але він не мав тоді змоги дати рішучу відсіч ворогові, бо Белгородський полк був нечисленним; крім того, не було помічників — «товарищей», як заявив сам Ромодановський².

Наступальну боротьбу проти татарських військ, що нападали з боку Білгорода і Очакова, організував Іван Сірко, який був у той час кальницьким полковником. Так, коли в останній тиждень травня 1660 р. татарські сили напали на околиці Кам'янки та ін., він одразу ж повів проти них загін, укомплектований з солдатів і козаків уманського гарнізону. Як повідомив Сірко, 3 червня його загін за річкою Бутом в урочищі Начертанье наздогнав татарський чамбул, який повільно просувався з великою здобиччю — українськими полоненими чоловіками, жінками і дітьми. Бій був короткий. 300 татар полягло на місці, 20 — потрапило в полон, а жалюгідні рештки розбитого загону розбіглись. Всіх, кого татари ввели в неволю, російські солдати та українські козаки визволили. Награбовану худобу також було відбито. Сім татар Сірко надіслав уманському полковнику Ханенку, а двох — кнівському воєводі Шереметеву, який відправив їх у Москву.

«Распросные речи» цих двох полонених татар дають можливість перевірити інформацію Івана Сірка, який завжди точно повідомляв навіть про кількісний склад ворожих сил. Полонені Азамат Кулакай і Мустафа розповіли, що в їх загоні було 390 чоловік і що Сірко з козаками та ратними російськими людьми «и полон де

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 414, арк. 506—509.

² Там же, арк. 335.

и стада у них отбил, и многих де татар посека, и живых де татар взял с 16 человек»¹. Як бачимо, листи і донесення Сірка становлять першорядне історичне джерело.

Запорізькі козаки провели ще ряд боїв з татарами. Про один з таких боїв розповідав донський козак, який повернувся з татарського полону. Він був у неволі саме в тих улусах, які кочували по Кальміусу. У першій половині червня 1660 р. значні сили запорізьких козаків та російських солдатів з гарматами напали на ці улуси і захопили в полон багато татар. Решта татар «ушли под Крым и стали за Бердами», звідки і втік цей донський козак»².

Очоловані Сірком загони козаків виступали проти татарських агресорів не тільки з волості, а й з самої Січі, оскільки він, навіть будучи кальницьким полковником, не переривав зв'язків з Запоріжжям. Про один з таких виступів розповідав у Посольському приказі в 1660 р. очевидець—ігумен Терехтемирівського монастиря Юсаф. Ранньою весною з Січі у різні напрямки одночасно вийшли два загони запоріжців. Один загін спустився вниз по Дніпру до того місця, де ряд турецьких фортець перерізав річку. Другий загін, яким особисто керував Іван Сірко, рушив у район Очакова, де зосереджувались татарські і турецькі сили, готові виступити на допомогу польському війську. Обидва загони завдали одночасного удару: перший по фортеці Іслам-Кермень, другий — на очаківський посад. Запоріжці благополучно повернулись на Січ і привели з собою багато полонених³.

Загін, очолюваний Сірком, являв собою начебто спеціальне формування, що складалось не з кадрових запоріжців, а з «охотников», як називає тогочасний документ його воїнів. Можна припустити, що цей загін був зібраний Сірком на волості з козаків і частково селян спеціально для боротьби проти татар і турків. Добровільний принцип вербування і визначив назву. Цей загін тривалий час перебував на Запоріжжі і був досить численним. Посли Юрія Хмельницького — Григорій Подониченко з товаришами, доповідаючи в Москві про становище на Україні, говорили: «А с кошевым в Запоро-

¹ Акты МГ, т. III, стор. 102.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 414, арк. 416—422.

³ Акты ЮЗР, т. V, стор. 26.

гах казаков с 10 000, да с Серком охотников с 5 000»¹. Таким чином, «охотники» Сірка становили понад одну третину наявного тоді запорізького козацтва, що значно посилювало воєнну могутність Січі.

В умовах загрози татарського і польського наступу невідкладним завданням гетьманського управління і російського командування стає зміцнення Січі як аванпосту боротьби проти агресорів. 7 липня 1660 р. на спільній військовій раді командування російських і козацьких військ, проведеній під Васильковом на Кодачку Шереметевим перед відправкою в похід, українські полки були розподілені по бойових ділянках. На Січ були направлені Канівський і Черкаський полки, щоб не допустити нападу татар на Запоріжжя².

Основні російські сили, що перебували на Україні, разом з частиною козацьких військ повели під керівництвом Шереметева наступ через Волинь на Галичину, маючи на меті відвернути увагу польських військ від білоруського фронту. Козацькі полки, очолювані Юрієм Хмельницьким, йшли південною дорогою. На них покладался обов'язок захисту від татар. На Запоріжжі Сірко комплектував загін, який мав виступити на допомогу військам Шереметева.

Російські війська і козацькі полки були відрізані один від одного великими польсько-татарськими силами, а потім заблоковані ними. До того ж у козацькому таборі перевагу одержали старшини, які підтримували агресивні дії Речі Посполитої. Ці старшини і польський агент Беневський цілком підпорядкували своєму впливові Юрія Хмельницького, який розгубився у складній обстановці. Під їх тиском український гетьман пішов на угоду з польською шляхтою і 18 жовтня 1660 р. уклав Слободисенський трактат, за яким Україна відривалась від Росії і знову віддавалась під владу Речі Посполитої.

Польська армія здобула перемогу над російськими військами під Чудновом ціною великих втрат. Цього не можна сказати про союзників Речі Посполитої — татарські орди. Як завжди, ханські війська, незважаючи на величезну чисельну перевагу над противником, додер-

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 28.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 414, арк. 449.

жувались стратегічного принципу: ніколи не приймати на себе головного удару і не брати безпосередньої участі в основній битві, не виступати тут як вирішальна протидіюча сила. Ханські орди не проявляли великої стійкості при сильному на них натиску. Вони намагались використати кожний влучний момент у ході битви для грабежу і збагачення¹.

Польсько-шляхетське командування всупереч договору видало нурадин-салтану російське військо, яке капітулювало. Після того як російські солдати й офіцери здали зброю, польська варта, що охороняла російський табір, відступила і пустила ханське військо. Польське командування віддалік спокійно спостерігало різню і грабіж, що їх вчинили татари в російському обозі. Ніякі благання про пощаду на них не впливали. Всіх, хто чинив опір, знищували, а решту рядами погнали в полон, у рабство. Керівника російського війська Шереметєва польські воєначальники віддали нурадину, який відправив його в Крим. Шереметєв пробув у неволі 20 років.

Татари не задовольнились величезною кількістю полонених. Відразу ж після закінчення Чуднівської битви татарські загони розсіялись по Україні, спалювали і руйнували все, захоплювали у полон мирних жителів. Разом з ордою рухалась залишена на Україні частина польського війська на чолі з Любомирським. Коронний гетьман з основними своїми силами пішов у Польщу.

У цей час через Правобережжя проїжджав царський посол Феоктист Сухотін. Як свідок татарських грабежів, він розповідав потім, що українське населення ховалось в містах і укріплених містечках, рятуючись за кріпосними стінами, витримуючи справжню облогу. «Да заднепрские черкасы в Белой Церкви, и в Умани, и в Корсуне, и по иным местечкам от татар и от поляков заперлися и к себе... не пускают»². Населення чинило опір ворогові і у відкритому полі, але він був сильний своєю чисельністю. «А некоторых... городов или местечек черкасы, казаки и мещане выйдут на поле, и их татаровя грабят и в полон емлют»³. Сухотін передав царю благання українського населення про надсилку ратних людей для захисту від ханських орд і польських жовнірів.

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 41—42.

² «Памятники», т. IV, стор. 73.

³ Там же.

Татари безкарно грабували і спустошували правобережні землі всю осінь і зиму 1660 р. Грабежі тривали і протягом наступного року. Хан, мурзи і салтани намагались навіть встановити певну систему грабежу. Захоплений конотопськими козаками в полон у лютому 1661 р. Єсингельдей повідомив, що він прийшов на Україну у складі півторатисячного загону ногайців на запрошення салтана, який очолював 10-тисячну орду кримських татар. Був укладений договір про принцип поділу полонених: «А призвал де их салтан, учиня с ними договор, что воевать ему, салтану, заодно твои в. г. черкаские города, и который в уездах полон возьмут, и тот де полон весь им, ногайским татаром, а которые черкаские города возьмут, и тот полон ему, салтану»¹.

Польські власті не перешкоджали спустошливим діям своїх союзників — татар на Україні. Навпаки, польські жовніри брали активну участь у грабежах і насильствах ханських орд в українських містах і селах. Сучасники згодом говорили, що «поляки... в минулу зиму і в минуле літо разом з ордами зовсім спустошили і розграбували всю Україну»². Польсько-шляхетський уряд навіть сприяв грабежам татар, узаконюючи їх дії у своїх трактатах і постановах. У шостому пункті Слободищенського трактату спеціально застерігаються інтереси кримського хана. Гетьманські власті мали гарантувати безпеку володінь Кримського ханства і свободу пересування татарських орд по Україні³.

Таким чином, Юрій Хмельницький і старшина пропольської орієнтації, крім того, що вони передали Україну у цілковиту залежність від Речі Посполитої, брали на себе ще зобов'язання не перешкоджати безчинствам татарських орд.

Обстановка, що склалась на Україні після поразки російсько-козацьких військ під Чудновом, здалася кримському хану дуже зручною для здійснення своїх загарбницьких планів. Ханський уряд, який давно виношував думку про перетворення України у васальну державу, підпорядковану Кримському ханству, намагався добити-

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 446, арк. 225.

² «Памятники», т. IV, стор. 102.

³ Там же, стор. 23.

ся цього дипломатичним шляхом і вступив у контакт з козацькою старшиною¹.

Прагнучи підпорядкувати собі Україну і відокремити її від Росії і Польщі, хан вів переговори з старшиною таємно, через нібито приватну особу — перекопського Карач-бея.

Проте польським правлячим колам стало відомо про демарші ханського уряду. Зокрема, офіційне повідомлення про це передав королю Юрій Хмельницький через свого посла Лісницького. Польський уряд вжив контрзаходів, головним з яких було навмисне загострення суперечностей між козацькою старшиною і кримськими та ногайськими мурзами.

Хоч наміри татарських феодалів знаходили сприятливий відгук в середовищі невеликої частини української старшини, проте і вона, обурена розоренням її маєтностей татарськими чамбулами, відмовилась від угоди з ханом.

З другого боку, хан був роздратований триваючою боротьбою запорізького козацтва проти орд. Особливу лютю хана викликав напад великого загону запоріжців на орду, яка на чолі з нурадином-салтаном поверталась із здобиччю і полоненими після Чуднівської битви. Це був загін, який виступив з Січі на допомогу Шереметеву, але не встиг з'єднатися з російсько-козацькими військами. Запорізькі козаки вступили у боротьбу з татарськими чамбулами, що грабували Україну. В результаті розгрому орди нурадина запоріжці відбили багато полонених і 16 000 коней. Спочатку хан наказав усім кримським ордам виступити проти козаків, але потім обмежився посилкою на Дніпро значних військових сил під керівництвом Ширин-бея².

Угода між українськими і татарськими феодалами у 1660—1661 рр. не була укладена і тому, що кримський хан, заінтересований у єдиному фронті з Польщею проти Росії, утримався від розриву польсько-татарського союзу.

¹ Питання про загарбницькі плани хана щодо України в 1660—1666 рр. дуже детально досліджено на підставі документальних матеріалів польських архівів Збігневим Вуйціком у статті: «Rywalczyzna polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660/1662», «Przegląd Historyczny», XLV, 1954, а також у монографії «Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza», Warszawa, 1959.

² Н. Костомаров, Собрание соч., кн. V, т. XII, СПб., 1905, стор. 134; Zbigniew Wójcik, назв. стаття, стор. 631.

Українські феодали повинні були підтримувати цей союз, внаслідок чого їх маєтності розорювались. Це викликало невдоволення старшини. Серед тих, хто підписав Слободищенський трактат, були не тільки особи пропольської орієнтації. Певна частина у таборі Юрія Хмельницького хотіла збереження єдності України з Росією. Оточена ворожим військом, ця частина старшини змушена була визнати панування Речі Посполитої. Проте відразу ж після Чуднівської битви дехто з неї намагався встановити контакт з царським урядом.

Що торкається козацької маси, то вона не прийняла Слободищенський трактат і висловила свій протест масовою втечею з табору Юрія Хмельницького. Через тиждень після капітуляції у таборі замість 40 тис. залишилось 20 тис. козаків¹.

Царський уряд ішов назустріч прагненням козаків і старшини відновити возз'єднання України з Росією. Після того як Юрій Хмельницький надіслав посольство до лівобережних російських воевод, цар відправив гінця до гетьмана. Але польсько-шляхетські власті дізнались про переговори і перешкодили їх завершенню.

Правобережна старшина, що готова була будь-якими засобами захищати свої земельні і майнові інтереси, намагається позбутися орди дуже дорогою для українських народних мас ціною. Щоб врятувати свої володіння від татар, українські феодали Правобережжя вирішили віддати на поталу орди населення Лівобережжя. Вони направляють своїх союзників грабувати Лівобережну Україну. Інспіровані старшиною ханські орди не тільки беруть участь у походах польських військ на Лівобережжя для завоювання цієї частини України, але також роблять туди спеціальні походи для грабежу і захоплення полонених.

За час свого гетьманства Юрій Хмельницький перетворився в слухняне знаряддя польських і українських феодалів пропольської орієнтації. Навіть сучасники говорили, що він «сам де не волен в себе, владеют им и всем войском, при нем будучем, Носач да Грицко Миргородцкой, да Грицко Гуляницкой»². Юрій Хмельницький за особистими переконаннями був противником заклятих

¹ Zbigniew Wojcik, назв. стаття, стор. 612.

² Акты ЮЗР, т. VII, стор. 332—333.

ворогів України — турецько-татарських агресорів і навіть в недавньому минулому виступав проти них, беручи безпосередню участь у боротьбі з Кримським ханством. Згодом цей гетьман разом з союзником Речі Посполитої — кримським ханом та його ордами вторгався з Правобережної України на Лівобережну.

На початку літа 1661 р. хан з великими силами вступив на Правобережну Україну¹. Орда зупинилась поблизу Тарговиці і розпустила свої загони між Уманню, Корсунем, Білою Церквою, Чигирином. Ці загони, як повідомляв Юрій Хмельницький короля 16 серпня 1661 р., «почали робити нестерпні спустошення, коли не тільки коней і худобу і все майно, але бере в полон і самих людей, зустрічаючи їх по полях в роботі»². Того ж дня Юрій Хмельницький в листі до коронного канцлера Миколи Пращмовського пише, що Україна стоїть перед загрозою «обернутися в руїни» від дій союзників Речі Посполитої.

У листах до короля і польських панів Юрій Хмельницький просить прискорити відправку польсько-шляхетського війська на Україну, що змусить татар перейти на лівий берег Дніпра. Юрію Хмельницькому, як і всій старшині, добре був відомий спустошливий і грабіжницький характер воєнної діяльності татар. Мова йшла не тільки про знищення політичних противників і про боротьбу з ворожими військами. Пропонуючи спрямувати орду на Лівобережжя, старшина ставила під удар все населення Лівобережної України.

Ці злочинні плани Юрій Хмельницький від імені старшини літом 1661 р. кілька разів висував перед польським урядом. Пізніше він вже сам намагається досягти угоди з ханом про перехід татарських орд на лівий берег. Гетьман визнав, що особисто писав до хана і просив, «щоб він пішов на Задніпров'я з ордами проти воєра, не розпускаючи загонів тут між містами»³. Лівобережний козак Іван Семенов, який в той час був у Чигирині, пізніше заявляв, що гетьман двічі посилав до хана. Згодом Юрій Хмельницький сам з деким з старшини поїхав у кіш під Ставище і 7 жовтня 1661 р. досяг угоди

¹ «Памятники», т. IV, стор. 115.

² Там же, стор. 119.

³ Там же, стор. 115—116.

з Мухамед-Гіреєм. Цієї угоди Юрій Хмельницький добився ціною зради життєвих інтересів населення Лівобережної України. Хан зобов'язався не зачіпати правобережних полків. Мухамед-Гірей погоджувався з тим, щоб його орда «діставала припаси за Києвом і в Задніпров'ї». В угоді навіть передбачався відхід татарських орд у Крим після закінчення кампанії і звичайних грабежів, що їх вони вчинять під час повернення саме на лівому березі Дніпра. «Обіцяємо і те,— зазначалось ханом і мурзами у сьомому пункті угоди,— що коли б ми відступили в Крим, то цією стороною ні ми з великими ордами і ніхто інший з меншими проходити не буде, а підемо по Задніпров'ю, коло Полтави. А коли б інші наші загони виступили за нами, ми запевняємо, що вони тим шляхом ходити не будуть, а тільки по Задніпров'ю»¹.

Наступного дня Юрій Хмельницький доносить королю і коронному канцлеру, що він йде з ханом за Дніпро і просить не затримувати з надсилкою польських військ². Відправлені у Варшаву посли везли копію угоди з Мухамед-Гіреєм і пробачення перед королем за самовільну угоду з ханом³.

Наступ на Лівобережну Україну Юрій Хмельницький і хан здійснили з боку Черкас, перейшовши 21 жовтня 1661 р. Дніпро. Татарські орди і козацькі частини стали коло Переяслава. Населення Лівобережжя знову піднялось на боротьбу проти зрадницької старшини та ханських загонів, які намагались збройною силою відновити польсько-шляхетське панування на Україні. За допомогою російських ратних людей переяславські козаки і міщани відстояли своє місто. Зазнавши невдачі під Переяславом, хан і Юрій Хмельницький спрямували свої сили на північ. Їх спроби оволодіти укріпленими містами були безуспішними. Особливо великої поразки вони зазнали під Ніжином⁴.

Керівництво воєнними операціями об'єднаного війська здійснював хан, а Юрій Хмельницький цілком перебував під його впливом. Це у великій мірі визначило тактичні особливості маршу. Не заняття фортець, у чому

¹ «Памятники», т. IV, стор. 125—126.

² Там же, стор. 130.

³ Там же, стор. 123.

⁴ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 328—329, 332—333.

ханські сили ніколи не проявляли великого уміння, а захоплення майна і полонених вважали головною метою походу татарські військові керівники. Для цього татарські орди, а з ними і полки Юрія Хмельницького проводили бокові рейди і переходи, що не були зумовлені военними вимогами. Останньою обставиною Юрій Хмельницький пояснював королю невдачу свого осіннього походу. Ще в листопаді 1661 р. він писав, що «в кількох фортецях стоїть озброєний ворог, якого не можуть подужати наші сили, ослаблені частими ординськими переходами»¹. Просування цих сил по Лівобережжю супроводжувалось грабежами. Татарські орди настільки заглибились на північ, що навіть перейшли російський кордон і в січні 1662 р. вдерлись на територію Севського, Карачевського і Путивльського повітів, але були відкинуті російськими військами під командуванням воевод Г. Ф. Бутурліна і Лобанова-Ростовського².

На весну 1662 р. основні ворожі сили відкотились з Лівобережної України.

Таким чином, наступ орди і військових сил Юрія Хмельницького та пропольського старшинського угруповання на Лівобережжя був відбитий. Козацькі полки і російські війська дістали підтримку лівобережного населення, що, як і весь український народ, не прийняло Слободищенської угоди.

На Правобережній Україні зростав рух народного протесту проти влади Речі Посполитої та її посіпаки — гетьмана Юрія Хмельницького. Народ виступав за возз'єднання з Лівобережною Україною у рамках Російської держави. Цей рух згодом (весною 1663 р.) переріс у повстання.

Отже, боротьба проти реставрації польсько-шляхетського панування на Україні і проти пограбування її союзником Речі Посполитої — татарською ордою становила один з головних напрямів українського суспільно-політичного життя першої половини 60-х років XVII ст. Активна роль у цій боротьбі належить Запорізькій Січі.

Січ засудила зраду Юрія Хмельницького і старшини, що його оточувала, і залишилась на позиціях єднання з

¹ «Памятники», т. IV, стор. 137.

² С. М. Соловьев, История России в царствование Алексея Михайловича, т. II, стор. 126.

Росією. Донський отаман Дмитро Афанасьєв і козаки його станиці у «расспросных речах» говорили в Москві 16 квітня 1661 р.: «В Запорожье черкасы з заднепрски-ми черкасы не в соединенье, а служат и добра хотят в. г.»¹. Січ і далі залишалась одним з пунктів, де зосереджувались невдоволені плануванням польської шляхти, противники зрадницької політики старшинської верхівки, борці проти турецько-татарської агресії.

На лютневій раді на Правобережній Україні уманський, корсунський, білоцерківський та інші полковники доповідали, що «лутчие черкасы, покиня жен своих и детей, многие пошли в Запороги, а по весне, вышед из Запорог, чинить им промысл над поляки и над изменники черкасы»².

У ці роки особливо зріс авторитет Івана Сірка на Запоріжжі і на всій Україні. Він незмінно дотримується російської орієнтації. «А Серко ныне в Запорожье и в. г. служит верно»,— свідчили в Москві на початку травня 1661 р. посланці Якіма Сомка. Іван Сірко надіслав до Юрія Хмельницького гінця з листом, в якому засуджував зраду гетьмана і підкреслював свою вірність союзу з Росією.

Відомим є лист Юрія Хмельницького до Івана Сірка від 20 липня 1661 р., в якому гетьман намагався залучити його на бік Речі Посполитої, а також силкувався виправдати свою угоду з татарськими мурзами³.

Хоч Іван Сірко в той час не займав посади кошового отамана, проте він користувався не меншим за нього авторитетом, був його головним порадником.

Сірко висувається у перші ряди керівників боротьби запорізького козацтва проти татарських агресорів. Він організує об'єднані походи запорізького і городового козацтва, які виступали і із Січі і із волості. Цікавою щодо цього є розповідь посланців Якіма Сомка у Москві. Вони повідомили, що Сірко повів козаків з Тарговиць на Буг, на Андреев острів, і «там стоит с войском своим для татарського приходу». Далі вони розповіли: «А Садцкой атаман стоит в Запорогах, в Сече, с болшим войском

¹ «Донские дела», кн. V, стор. 851.

² Акты ЮЗР, т. VII, стор. 320.

³ Там же, стор. 336.

Запорожским, и с Сериком они сходятца для порядку о всяких войсковых делех»¹.

Літом 1662 р. Юрій Хмельницький знову організував вторгнення на Лівобережну Україну. Під його загальним командуванням перебували об'єднані польські, татарські і козацькі війська. Останні становили полки, старшина яких дотримувалась пропольської орієнтації і змушувала козаків виступати на боці Юрія Хмельницького².

Як і минулого разу, гетьман—ставленик Польщі опинився на поводі у ханських мурз. Тактичні дії об'єднаного війська знову мали в собі явні сліди татарського впливу. Військо зосередилось поблизу Переяслава. Понад місяць тривала облога міста. В атаках і штурмах дуже яскраво проглядала одна мета — захопити полонених, майно і худобу.

Від цього війська відокремлювались великі загони, які вчиняли напади на міста, містечка і села, грабували і захоплювали людей в полон. Так, 26 червня були перебиті жителі Носівки; 27 червня ворожий загін підходив до Чернігова; 2 липня польсько-козацько-татарський загін прийшов під Кобижчу і захопив худобу³. Небезпека загрожувала Ніжину. У липні татари пограбували околиці Козельця та ін.

Під тиском козацьких і російських сил війська, керовані Юрієм Хмельницьким, відступили з-під Переяслава і 16 липня 1662 р. були розгромлені поблизу Канева. Сам гетьман ледве врятувався.

Татарські орди не брали участі у битві під Каневом, ухилившись від вирішального бою. Не допомогли ні подарунки, ні гроші Юрія Хмельницького, який загалом витратив на це, як він сам згодом твердив, близько мільйона злотих⁴. Відмова численного татарського війська брати участь у боях наперед визначила цілковитий розгром сил Юрія Хмельницького. Численна орда на чолі з двома салтанами — Селім-Гіреєм і Махмет-Гіреєм виступила разом з польськими коропами і рештками козацьких частин тільки наприкінці бою, погнавшись за загоном лід командуванням Приклонського, направленим Ромодановським для переслідування ворога на пра-

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 57.

² Там же, стор. 123.

³ Там же.

⁴ «Памятники», т. IV, стор. 215—216.

вому березі. В результаті величезної переваги ворожих сил російсько-козацький загін зазнав поразки під Криловом і Бужинном¹.

Татари, загальна кількість яких досягала 60 000 чоловік, самовільно розташувались у містах і селах Правобережжя. Вони вчиняли нальоти на будинки жителів і постоялі двори, грабували і убивали людей. Перебування татар на Україні, як завжди, перетворилось в тяжке лихо для українського населення².

Вважаючи, що основні російські війська розбито, мурзи вимагали нового походу на Лівобережжя «для остаточного розгрому значно ослабленого ворога», але найбільше для грабежу і наживи.

Юрій Хмельницький разом з своїм генеральним писарем Павлом Тетерею кілька разів їздив до хана в його кіш і умовляв його почекаати з походом до прибуття обіцяних польських військ³.

Гетьман намагався не тільки затримати похід орди, він хотів будь-що вдержати її на Україні, бо популярність Юрія Хмельницького до того впала, що він тримався на гетьманстві тільки силою татарської зброї⁴.

13 вересня 1662 р. доносили королю, що хан «дуже нудьгує, не маючи насолоди від звичних грабежів»⁵. Хан погрожував своїм союзникам, що пройде в ордами спустошливим маршем по Правобережній Україні⁶.

Намагаючись задобрити свого союзника, задовольнити його зажерливість і забезпечити свої володіння на Правобережній Україні, старшина з своїми полками відправляється разом з татарами спеціально для захоплення полонених «за Київ, у ті місця, де Десна з'єднується з Дніпром»⁷. Таким чином, українські феодали використали козаків правобережних полків для допомоги ханові у захопленні в неволю населення Лівобережної України.

Проте старшина не досягла головної мети, яка полягала в тому, щоб затримкою орд на Україні забезпечити собі за їх допомогою захист від населення Правобережжя,

¹ «Памятники», т. IV, стор. 191.

² Там же, стор. 216, 221.

³ Там же, стор. 206, 207, 210, 213, 219—221.

⁴ Там же, стор. 207.

⁵ Там же, стор. 213—214.

⁶ Там же, стор. 225.

⁷ Там же.

яке обурювалось зрадницькою політикою, союзом з ханом. Салтани, захопивши полонених, повели своє військо в Крим.

Юрій Хмельницький зовсім розгубився і хотів звільнитись від гетьманства, що стало для нього обтяжливим. Гетьманові вже відмовлялись коритися навіть козаки тих полків, що були йому підпорядковані.

Пізніше в Юрія Хмельницького виникла думка втекти куди завгодно, навіть до хана. Про це гетьман писав з Чигирина 5 серпня 1662 р. до короля: «Я так стиснутий з усіх боків за божим розсудом, що не можу ні відбити ворога, з причини недоброзичності своїх, ні пробратися у країни польські, сподіваючись на милостиву прихильність в. к. м. І тому, якщо мені доведеться для врятування свого життя звернутися у Крим, то я припадаю до ніг в. в. к. м. п. м. м., сподіваючись за клопотанням в. к. м. знайти у е. м. хана Кримського цілковиту безпеку»¹. На початку 1663 р. він справді відмовляється від гетьманства і постригається в монахи.

Гетьманом Правобережжя стає агент польських панів Павло Тетеря.

Піднятий за допомогою польської зброї на високу посаду глави гетьманського правління Правобережної України, Павло Тетеря викликав загальне обурення народних мас, всієї України. З перших же кроків свого гетьманства він відкрито проводив політику утвердження і зміцнення польсько-шляхетського панування на Правобережній Україні і поширення його на Лівобережжя.

На Правобережжі не припинялись народні рухи проти польсько-шляхетського гніту. Народ виступав також проти польсько-шляхетського ставленика Тетері, боровся за возз'єднання з Лівобережною Україною у складі Російської держави. У березні 1663 р. спалахнуло повстання, яким керував полковник Іван Попович.

Тетеря знав про нетривкість свого становища. Тому вже з перших днів свого правління гетьман шукає підтримки у польських військових сил. У «Памятниках Киевской археографической комиссии» (т. IV) опубліковано ряд листів Тетері до польського короля та його інструкції своїм послам до королівського уряду (з січня 1663 р.), в яких він просить, благає, нарешті вима-

¹ «Памятники», т. IV, стор. 187—188.

гає негайно надіслати польські війська на Україну, «принаймні 10 000»¹.

Другою силою, на яку спирався Тетеря, були татарські орди. Насамперед він обмінявся присягою з салтаном в зв'язку із зміною гетьманського правління². Таким чином, цей ставленик польських панів клятвенно обіцяв бути відданим їх союзникові — кримському ханові.

Тетеря боявся навіть на короткий час залишитись без підтримки ззовні в країні, вороже настроєній щодо його хазяїв і до нього самого. За допомогою підкупу («більших издержек») гетьман добивається від салтана, який повертався в Крим, залишення татарських частин на Україні. 22 січня 1663 р. Тетеря пише королю, що салтан на його прохання залишив стільки війська, скільки треба для захисту³.

Цей «захист» гетьмана-зрадника одразу ж обернувся тяжким горем для народних мас Правобережжя. Сам Тетеря вже в середині лютого 1663 р. скаржився королю: «Залишена в Україні єдино для допомоги... орда безчинствує і чинить зухвальства»⁴. Як завжди, від безчинств орди насамперед терпіли селянство і жителі міст. Татари відбирали майно, кидали людей у в'язниці, глушилися з жінок. «Ці злодіяння до такої міри жахливі, що багато людей з Війська Запорізького в озлобленні готові віддати перевагу рабству волоському і молдавському (яке, кажуть, не таке обтяжливе), ніж терпіти від орди і нести її іго, таке нестерпне і небувале»⁵, — з тривогою повідомляв Тетеря, який бачив, що злочини татарської орди ще більш озлобляють населення проти нього самого.

Татарські мурзи почували себе панами становища. Гетьман, по суті, опинився під владою орди. Мурзи навіть контролювали його листування з польським урядом і забороняли без дозволу хана посилати послів до короля. Тетеря сам вбачав у цьому один із проявів тенденції підпорядкувати Україну Кримському ханству. Ще до вступу на гетьманство, восени 1662 р., Тетеря повідомляв короля

¹ «Памятники», т. IV, стор. 265.

² Там же, стор. 279.

³ Там же, стор. 251.

⁴ Там же, стор. 259.

⁵ Там же, стор. 271.

про наявність таких тенденцій, попереджаючи, що вони становлять велику небезпеку для польського панування, оскільки серед козацької старшини досить сильна протатарська партія. У липні 1663 р. Тетеря писав до короля про одержання листа від татарського бея, який пропонував розірвати союз з Польщею і зберегти збройний союз з татарами¹.

Татарських феодалів не покидає думка про васальне підпорядкування України Кримському ханству. Вони ще більш активно, ніж Юрія Хмельницького, атакують Тетерю, намагаються перетягти його на свій бік, відірвати від Польщі і таким чином безкровно приєднати Правобережну Україну до ханства.

Павло Тетеря, тісно зв'язаний з польською шляхтою, не міг піти на розрив з Річчю Посполитою. Разом з тим він, незважаючи на принизливу залежність від орди, чіплявся за підтримку татарських мурз, яку готовий був оплатити будь-якою ціною, тим більше, що прибуття коронного війська відкладалось. У березні 1663 р. правобережна старшина на чолі з своїм гетьманом привселюдно оголосила, що вона «готова жертвувати всім своїм майном, щоб заплатити орді (за якою негайно посилають)... І разом з побратимами-татами віддати життя за гідність в. к. м. і за цілісність Республіки»². Насправді цілковитої одностайності відносно ставлення до татар не було навіть серед старшини пропольської орієнтації, про що змушений був визнати пізніше сам Тетеря, який 15 липня 1663 р. писав до короля: «Військова старшина, в розпорядженні якої перебуває решта згадуваної казни, зберігаючи її на інші свої громадські потреби, не хоче витратити її на орду, хоч одні вважають присутність татар на Україні потрібною, інші ж, більш зухвалі, зовсім некорисною»³.

Шляхтич Яцковський, направлений Тетерею наприкінці травня у Крим, передав ханові повторну просьбу гетьмана і частини старшини особисто «виступити для втихомирення України» на чолі основних татарських сил⁴. Ще раніше були відправлені послы у Білгородську орду. Діставши згоду татарських мурз виступити на Україну, геть-

¹ «Памятники», т. IV, стор. 359.

² Там же, стор. 291—292.

³ Там же, стор. 332, 345.

⁴ Там же, стор. 320.

ман вирядив назустріч їм полк, «щоб провести їх з улусами через важкі місця і убезпечити від людей своєвільних»¹, тобто від запоріжців, які завжди загрожували татарам.

Через місяць Тетеря визнавав, що за критичних для нього умов ворожого оточення («між своїми більше зрадників, ніж благонамірених і доброзичливих, більше прихильників до тієї сторони, про найменші речі вони сповіщають ворога і без мого відома уходять на Запоріжжя»), зростання народного руху («бо з цієї сторони Дніпра між нашим військом майже стільки ж дейнеків, скільки і по ту сторону Дніпра»), загрози наступу російського війська, а також нападів запоріжців і втрати найбільш близьких прихильників серед старшини («не довіряючи навіть найбільш вірним людям і найбільш близьким радникам») його врятувало «тільки особливе покровительство милості божої і почасти допомога орди»².

Про те, що Тетеря тримався лише силою татарської орди, свідчать не тільки його власні відверті заяви. Королівський комісар при гетьмані — Самуїл Векслович Венславський 7 липня 1663 р. писав до короля, що «татари — це охоронці здоров'я і управління Тетері».

Залишення татарами України мало б фатальні наслідки для гетьмана, він змушений був би незабаром піти слідом за ними. Тетеря «запобіг цьому випадку грошима»³. Гетьман також організував збір грошей з населення — «на стації татарам». Розміри податку були значними. Є відомості, що з однієї сотні брали не менше як півтори тисячі рублів⁴ — величезну для тих часів суму. Причому старшина і ці стації перетворила в джерело прибутку — під приводом зборів для орди брала гроші для себе⁵.

Тетеря широко використав татарську орду для придушення народних рухів. Крім того, татари, як звичайно, розсіювались загонами по Україні, паралізували трудову діяльність українського селянства, перешкоджаючи сільськогосподарським роботам.

У серпні 1663 р. військо Тетері на Росаві налічувало 10 тис. козаків і 6 тис. татар. Після захоплення невірних

¹ «Памятники», т. IV, стор. 315.

² Там же, стор. 320, 324, 327.

³ Там же, стор. 335.

⁴ Там же, стор. 305.

⁵ Там же.

ків одна тисяча татар пішла з ясиром в Крим, три тисячі залишились з Тетерею, а решта окремими загонами по 100 чоловік розійшлась по Україні. Ці зағони напали на Васильків, Мотовилівку та інші містечка коло Києва. Під Мотовилівкою, як повідомляв очевидець—житель Василькова, «немало в полон работячих коло ярины забрали, кони побрали, інших ранили»¹.

Але прагнення польської шляхти використати татар для утвердження свого панування на Україні, так само як зусилля Тетері вдержатися при владі з допомогою татарської зброї, підживались боротьбою запорізьких козаків проти агресорів.

Згадуваний вище Венцловський розповідав, що Тетері довелось робити великий тиск на татарські орди і за допомогою значних сум вдержувати їх, оскільки вони були налякані спільним нападом запоріжців і калмиків, які ворогували з Кримським ханством. Сам Тетеря писав до короля: «Я вичерпую всі свої сили... Роблю незліченні витрати для вдержання орди»². Але і гроші, взяті гетьманом з військової скарбниці, не вдержали татарського війська на Україні. Його ледве залишилось 4 тис. чоловік. Не прибули й війська під командуванням самого хана.

Все це було прямим наслідком великого походу запоріжців у Крим, організованого Січчю у квітні 1663 р. за прямою вказівкою російського уряду, який відводив чималу роль запорізькому козацтву в активній боротьбі проти союзника Речі Посполитої — кримського хана. Російський уряд поставив перед запоріжцями завдання відвернути від України татарські частини і не допустити виходу свіжих ханських орд з Криму на з'єднання з силами Речі Посполитої. Козакам було запропоновано об'єднатися з калмиками для цієї мети.

До урочища Цибульник поблизу міста Крилова з Січі був відправлений загін запорізьких козаків разом з 1 тис. калмиків, які прийшли з мурзою на Запоріжжя.

Недалеко від Цибульника калмики захопили язика, який повідомив, що в татарському таборі є кримчани і ногайці загальною кількістю понад 10 тис. чоловік. Як до-

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 539, арк. 195.

² «Памятники», т. IV, стор. 332.

носив кошовий отаман Сацко Туровець царю, ця орда була закликана Тетерею¹. Після короткої наради запоріжці й калмики «учинили договір» про тактичні принципи наступної операції. Вирішили напасти зненацька під покровом ночі («ночюю безвестно») з метою знищення всієї живої сили ворога («в добычу ни на какую не податца и языков не имать, чтоб всех побивать»).

Козацько-калмицький загін напав раптово на татарське військо, більшість якого була перебита. Калмики також знищили всіх полонених, за винятком салтана, який помер через три дні від ран. Учасник бою — запорожець Іван Савчин розповідав: «Из того де бою ни одного человека языка нет, для того калмыки всех побили, что договор учинен живых не имать, да и утекцов с того бою мало, разве кто в болотах оттопился»².

Саме така нещадність калмиків щодо полонених викликала панічний страх у татарських мурз і польської шляхти. Тетеря писав до короля: «І тепер ці калмики стали такі страшні, що татари бояться вдарить по них... бояться особливо тому, що тут зовсім немає надії на пощаду, звичайну між воюючими: як тільки калмик схопить людину, хоча б найзнатнішу, ні на одну хвилину не залишає її живою»³.

Близько 4 тис. українців і росіян було визволено запоріжцями від тяжкої неволі. Козаки також захопили листи від польського короля і Тетері до хана і близьких до нього осіб. Гетьман просив надіслати татарські частини на Україну, а король пропонував зосередити татарське військо у прикордонних з Росією місцях⁴.

Перемога запорізько-калмицького загону, як і попередні два виступи калмиків під Перекоп весною, змусили кримського хана змінити свої воєнні плани, відмовитись від передбачуваного походу в Молдавію і залишатись все літо в Криму. Кримські і ногайські татари з своїми кочовищами увійшли в центральну частину півострова і не наважувались кочувати на північ від Перекопа. Надзвичайно занепокоєний союзом запорожців з калмиками, хан тричі посилав на Січ, пропонуючи «с ним учинить

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 171.

² Там же, стор. 172.

³ «Памятники», т. IV, стор. 346.

⁴ Акты ЮЗР, т. V, стор. 167—168.

мир». Запоріжці відповідали відмовою, заявляючи, що без царського «повеления» вони не можуть укласти згоду. Вони пропонували ханові звертатися безпосередньо до царського уряду¹.

Вдалий похід запорізьких козаків сприяв розвитку народного руху на Україні і активізації боротьби з гетьманськими силами і татарами. В результаті поширення чуток про втечу татар «в Задніпров'ї у великій кількості збираються дейнеки і, підбурюючи московські війська, тягнуть їх проти нас»,— писав Тетеря до короля².

Посилились також втечі на Запоріжжя з правобережних міст і сіл для участі в боротьбі козацтва проти Криму³.

З метою зміцнення Січі і надання запорізьким козакам військової підтримки російський уряд відправив у 1663 р. на Запоріжжя спеціальний полк, на який було покладено обов'язки гарнізону.

Бойові дії російського полку почались ще в дорозі на Запорізьку Січ. Прихильник Тетері — генеральний осавул Петро Дорошенко, дізнавшись, що для зміцнення Січі направляється російський гарнізонний полк, послав татарський загін з метою «провідати про нього»⁴ і, очевидно, перешкодити йому вийти на Запоріжжя. 24 липня татари підійшли до Кишеньки, де з 20 липня перебував російський полк. Вони не рискнули увійти у містечко, а тільки захопили в полон населення навколишніх сіл, а також кишенських жителів, які працювали на полях, і відігнали у них стада. Коли стало відомо про напад татарського загону, полк спішно виступив з Кишеньки навздогін татарам. У двох верстах від Кишеньки російські ратні люди зав'язали з татарами бій, в результаті якого солдати відбили весь полон. Розбитий татарський загін переслідували («гнали») близько 20 верст аж до річки Орелі, при цьому татар «секли». Було захоплено трьох язиків, двох з них відправили в Москву.

Цей перший бойовий виступ гарнізонного полку дістав схвалення російського уряду. 21 серпня 1663 р. ко-

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 173.

² «Памятники», т. IV, стор. 315.

³ Там же, стор. 320—322.

⁴ С. М. Соловьев, История России в царствование Алексея Михайловича, т. II, стор. 151.

мандиру полку Косагову була послана похвальна царська грамота¹.

7 серпня 1663 р. гарнізонний полк прибув на Січ. У вересні того ж року об'єднані сили полку і загону запорізьких козаків на чолі з кошовим отаманом Сірком вирушили в похід проти татар за Дністер². Перший спільний виступ російського гарнізону і запорізьких козаків був успішний. Вони завдали великої шкоди володінням білгородських мурз.

Спільні дії запорізьких козаків і солдатів російського гарнізону на початку осені 1663 р. мали на меті перешкодити походу ханських орд на Україну. В цей час вже стало відомо про виступ польських військ на чолі з Яном Казіміром і просування їх через спустошену Правобережну Україну в напрямі до Дніпра. В широкому наступі шляхетської Польщі на Росію в 1663 р. похід на Лівобережну Україну був головним напрямом. Тут передбачалось зосередити основні сили: королівські, магнатські війська, татарські орди, козацькі військові частини, підпорядковані Тетері.

Об'єднання з татарськими ордами, які стояли напоготові, сконцентрувавшись на Цецорських полях, мало бути здійснене у Барі Яном Собеським, який очолював велику групу королівських військ. Спочатку до Собеського прибув передовий татарський загін Дедиш-аги, за ним татарська орда під командуванням двоох салтанів. У разі потреби сам хан «з усією кримською силою» готувався прийти на допомогу.

Затримати хана з військом — таке надзвичайно важливе завдання стояло перед запорізькими козаками і російським гарнізоном. Для здійснення його вони провели великий похід на Перекоп.

10 днів готувались до цього походу на Січі. 2 жовтня з Запоріжжя на південь відправилось військо з артилерією і обозом. Солдати російського гарнізону і запорізькі козаки перебували під об'єднаним командуванням начальника гарнізону Григорія Косагова і кошового отамана Івана Сірка.

11 жовтня російсько-запорізьке військо підійшло до Перекопа. Атака Перекопської фортеці почалась вночі.

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 136—137.

² Там же, стор. 143.

Об'єднане військо поділилось на два загони — піхотний і кавалерійський. Піхотинців очолював Іван Сірко. Кощовий отаман провів свій загін через Перекопський рів між Чорним морем і фортецею. Вступивши непомітно («безвестно») на територію Кримського півострова, козаки і солдати під командуванням Сірка несподівано для татар атакували з півдня Перекопське укріплення і увірвались в посад. Одночасно загін запорізької і російської кінноти, очолюваний Косаговым, наступав з півночі і увійшов в Крим через Перекопські ворота «с русской стороны».

Раптовість нападу і нічна темрява сприяли успіху атакуючих, які зайняли посад, а потім і «Каменный город Перекоп». Турецько-татарський гарнізон був знищений, багато татар потрапило в полон. Після цього запоріжці і російські солдати приступили до штурму «Малого каменного городка», де засіла турецька піхота — яничари. Російські солдати «высекли» двоє воріт, і штурмуюче військо готувалось увійти в «Малый каменный городок». Але в цей час розвиднілось і на допомогу обложеному підійшли 5 тис. турецьких яничар і татар. Запорізькі козаки і солдати відійшли до посаду, де розгорівся запеклий бій, який тривав майже до 12-ї години дня. П'ятитисячне турецько-татарське військо зазнало цілковитого розгрому. Війська Сірка і Косагова, зруйнувавши будівлі і укріплення «Большого каменного города», спалили його і «ополудни» вийшли з Криму на «русскую сторону», тобто на північ від Перекопа.

Загони татар і яничар під командуванням нурадин-салтана, які стояли на заставі, кинулись переслідувати запоріжців і російських солдатів. Сутічка відбулась тоді, коли останні були на марші. Запорізькі козаки і солдати пустили в хід не тільки ручну вогнепальну зброю («мелкие ружья»), а й артилерію («пушки»). Обидві сторони бились з великим завзяттям і тільки з настанням вечора бій закінчився поразкою турецько-татарського війська, яке зазнало значних втрат.

Незважаючи на це, окремі татаро-туерцькі загони не відмовились від дальшого переслідування і ще п'ять верст йшли за військами Косагова і Сірка. Запоріжці і російські солдати просувались на північ, відбиваючи напади переслідувачів артилерійським вогнем. 16 жовтня запоріжці і російські солдати повернулись на Січ без

матеріальних втрат — «с обозом и пушками в целости». Під час боїв коло «Каменного города» і на підступах до «Малого каменного городка» було вбито сім солдатів, поранено двох рейтарів, двох солдатів і одного донського козака. Один солдат і один рейтар пізніше померли від ран. Косагов був поранений в праву ногу з лука.

Захоплених полонених, в тому числі і начальника Та-ванської фортеці Умер-агу, який в той час перебував у Перекопі, до Січі не довели. На загальній раді об'єднаного війська було вирішено знищити всіх полонених, оскільки в Криму, і зокрема в Перекопі, лютувала епідемія — «моровое повітріє» і вони могли занести її на Запоріжжя. Про це Косагов повідомив у своїй відписці в Малоросійський приказ, а Сірко — в листі до лівобережного гетьмана Брюховецького¹.

Полонених допитали ще перед Перекопом. Умер-ага розповів, що у Крим приїжджали польські послы, які вели з ханом переговори про його виступ з усіма ордами на допомогу польсько-шляхетським військам, які вторглись на Україну. Послы запропонували, щоб усі ханські сили на початку зими вийшли з Криму і об'єднались з королівськими військами для захоплення української і російської території. Хан на це погодився².

Про змову кримського хана з польським королем повідомляли також постійні інформатори козаків — колишні невольники, які вирвались з татарського полону і прийшли на Січ. Ці повідомлення Косагов переслав у Москву. «Из Крыму выходцы полоняники, черкасы и руские ушедчи, в Запорожской Сече кошевому Ивану Серку и мне холопу моему в роспросе сказывали: ...по присылке Яна Казимира, короля полского, хан Крымской хочет итить к королю, а сшедшиися с ним хотят воевать твои в. г. малоросийские и руские города»³.

Король потребував допомоги величезних сил хана, бо в самому коронному війську під час походу відбувались заворушення через не виплату жалування. Частина коронного війська створила конфедерацію, до якої приєднались литовські війська. Її підтримали магнати Любомирський, Ліщинський та ін. Це дуже послабило королівські війська на Україні.

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 138—140.

² Там же, стор. 138.

³ Там же, стор. 148.

Просування польсько-шляхетських військ по українській землі викликало різке невдоволення, навіть відкритий протест населення. Польське командування і король насильством і демагогією намагались змусити населення України, в тому числі і Запоріжжя, подавати підтримку своїм військам¹.

Одночасно король докладав зусиль, щоб перетягти на свій бік Івана Сірка, популярність якого серед народу дедалі зростала. Король вдався до прямого підкупу. З Шаргорода він послав Сірку 300 золотих червінців і дорогоцінний подарунок.

Воевода Хлопов повідомляв царя з Гадяча, що Сірко не піддався ні на які підкупи і залишився вірним Росії.

Великих зусиль для підпорядкування собі Запоріжжя і підкупу його керівника Івана Сірка докладав правобережний гетьман Тетеря. В листах до запорізьких козаків Тетеря умовляв їх стати підданими короля, загрожував у противному разі татарською ордою.

Гетьман вдавався і до дезінформації Січі, запевняючи запорізьців, нібито має місце масова здача українських міст королівському війську і кримським силам.

На запорізькій раді після зачитання листів Тетері гомоси розділилися. Переважна частина козаків з обуренням відкинула всі пропозиції гетьмана. «Не хотели и слушать»,— повідомив Косагов у Москву. Але невелика група козаків спочатку підтримала послів Тетері. Певну роль у цьому відіграли його агенти, які проникли на Запоріжжя і вели там агітацію. Вони використали невдоволення, що наростало в народних масах проти царських воевод і феодально-старшинської політики лівобережного гетьмана Брюховецького. Це невдоволення відразу ж знайшло відображення на Січі, як найбільш чутливій частині України щодо суспільних настроїв.

Класова боротьба на Запоріжжі загострилась. Рядове козацтво виступило проти старшини і царських воевод. Косагов вважав своє становище до того отчайдушним, що навіть написав заповіт³.

¹ Акты МГ, т. III, стор. 546.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 539, арк. 155.

³ Акты ЮЗР, т. V, стор. 146—147.

Загроза наступу королівських сил на Січ посилила втечу солдатів з російського гарнізону, в якому ледве залишилось 200 чоловік.

Демагогічне використання королівським прислужником Тетерею класових суперечностей на Запоріжжі загрожувало Січі політичною кризою.

Але в цілому маса запоріжців стала на правильні позиції щодо польських інтервентів та їх союзників — Тетері і кримського хана. Саме в цей час, тобто восени 1663 р., населення Запоріжжя посилено зростало за рахунок втікачів від репресій королівських військ і старшини на чолі з Тетерею. Цей великий потік втікачів, що в основному складався з низів («черни»), справляв значний вплив на настрої маси запоріжців. Правобережний сотник Андрій Солеща розповідав: «И налогу де ляхи чинят большую и поборы емлют сверх стацей, да с ним же де королем пришло 3 хоругви конфедератов, и те де от короля отложились и учили за Днепром села грабят и животы, не в послушанье в самовольстве, где не приедут — тут грабеж большой; и от той де налоги вся чернь в Запороги к Серико идут, а в войско не идут»¹.

Заворуження на Запоріжжі закінчилися тим, що посланці правобережного гетьмана були затримані, його «прелестные письма» відправлені до лівобережного гетьмана Брюховецького, а з Січі послали спеціальних людей для перевірки відомостей відносно падіння українських міст².

Відомості про наміри хана і Тетері об'єднаними військами напасти на Січ і захопити її примусили запоріжців мобілізувати свої сили для боротьби з Кримським ханством.

Саме під час просування польських військ по Лівобережній Україні на початку грудня 1663 р. запоріжці разом з ратними людьми і донськими козаками з гарнізону організували новий похід на Крим. В поході взяли участь також і калмики, які прибули в той час на Січ.

6 грудня 1663 р. Сірко з Косаговим вивели з Січі невеликий загін, що складався з 90 запорізьких козаків, 30 російських солдатів, 60 донських козаків і 60 калмиків

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 539, арк. 99.

² Акты ЮЗР, т. V, стор. 142—143.

(останніх очолював калмицький мурза Еркет Артукай). Об'єднаний загін прибув під Перекоп і, не переходячи на кримську територію, діяв з північного боку укріплень в Кутах над Чорним морем. Козаки відбили у татар понад 100 російських і українських невільників.

Перекопський володар Карач-бей на чолі своєї орди і татар з перекопських сіл, загальною кількістю в 1 тис. чоловік, вийшов з Криму і напав на об'єднаний загін. Сір-ко і Косагов відвели свій загін до річки Колончак і, укріпившись там («устройства коньми кош»), вступили в бій з ворогом і розбили його. Козаки і калмики гнали рештки розбитого татарського загону до самого Перекопа. Карач-бей та його найближчі родичі були вбиті. Калмики нікого не давали брати в полон живими («в руках кололи»). Тільки одного полоненого Махмета захопив живим донський козак Лунка Белевцев.

На допиті Махмет розповів, що хан готувався у грудні («осмотра молодой месяц») іти на допомогу польському королю, від якого у Крим була «присылка беспрестанная, чтоб шол к нему со всею остаточною ордою, что есть в Крыму». Але вже попередні походи запорізьких козаків і солдатів російського гарнізону змусили хана змінити свій намір. Косагов писав тоді царю: «Ему многу помешку чинят из Запорожья черкасы и твои в. г. ратные люди и калмыки, за тем де, государь, итить ему из Крыму не мочно». Косагов робить припущення, що після розгрому карачбеївської орди хан «чаять к королю на помочь не пойдет»¹.

Припущення командира гарнізону на Запоріжжі цілком підтвердились. Хан у похід не пішов. Прибулі 15 січня 1664 р. на Січ з кримського полону жителі Козельська — Григорій Явриченко та ін. говорили, що ханські війська були готові до походу, коні нагодовані і продовольство та фураж заготовлені. Але козацько-російські походи під Перекоп змінили плани хана і він «на Русь в войну не пошол и нынешней зимы не пойдет». Втікач з татарського полону рейтар Іван Калугін також розповідав в Запоріжжі про зміну намірів хана².

28 січня 1664 р. на Січ повернулася очолювана Тимком Тарговицьким (Сулимою) команда, яка ходила за

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 148.

² Там же, стор. 149—150.

язиками. Вона привела білгородського татарина, який їхав у Крим з листом до хана від Яла-аги — білгородського мурзи. Цей полонений також підтвердив, що хан «к королю на поміч не поїдет, и орды... вновь не пошлет, боитца калмык и из Запорог войска»¹.

Даремно король увесь грудень 1663 р. чекав на зимових квартирах прибуття хана з усією ордою. Польське військо покинула навіть невелика частина татар, які перебували при ньому раніше. Салтан кілька разів висловлював свої претензії до короля. Так, він скаржився на те, що Тетеря викликав татар на Україну, а в цей час низове Запорізьке Військо нападає на Крим. Щоб задобрити салтана, король надіслав йому як подарунок 200 талерів. Один з салтанів і один з мурз, не одержавши від короля обіцяної плати, відокремились від польського війська і на чолі кількатисячного загону пішли в Крим.

Король викликав на допомогу полки Тетері, залишені раніш для охорони Правобережної України, а сам на чолі коронного війська наприкінці грудня 1663 р. виступив у похід з Остра.

Ціною великих втрат польсько-шляхетські війська зайняли Воронков, Борзну, Салтикову-Дівицю, Сосницю, Мену, Нові Млини, Короп, Кролевець. В січні 1664 р. вони застряли під Глуховом, який польське командування розглядало як ключові позиції для вступу на територію Російської держави.

Польське військо сильно ослаблялось тим, що в його тилу — на Правобережній Україні розгорялось повстання народних мас проти панування Речі Посполитої та її прибічника Тетері. Повстання палало протягом 1664—1665 рр. Селянство, козаки, міське населення, особливо його низи, становили основну його силу. Найбільш активною, ударною частиною повстанців були запоріжці. Душею повстання став Іван Сірко, який і цього разу поєднавав виступи проти шляхетської Польщі з боротьбою проти турецько-татарських агресорів.

8 січня 1664 р. Іван Сірко, здавши кошове отаманство Пилипчати, повів загони запоріжців до Дністра. Спочатку вони пішли у похід до Бендер (Тягин), де спалили навколишні турецькі селища. Звідти запоріжці повернули на північний схід з метою підняти повстання у сусід-

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 150.

ніх з Січчю полках — Брацлавському, Кальницькому, Уманському та ін. Обстановка для цього була надзвичайно сприятлива. Народні рухи на Правобережжі почались відразу ж після переправи через Дніпро коронних військ, а потім і сил Тетері.

План своїх дій Сірко погодив з лівобережним гетьманом Брюховецьким і російськими воеводами. Оскільки міста по Бугу «всем черкаским городам замок», треба було перешкодити утвердженню там польських військ. Крім того, у ці міста, оскільки вони були «в отдале» від воєнних дій, Тетеря та його полковники звели своє майно і сім'ї¹.

На допомогу запоріжцям Брюховецький послав козаків на чолі з полковником Семеном Височаном. Одна тільки поява запорізьких козаків з Іваном Сірком запалювала народні маси на боротьбу з іноземними гнобителями. З уст в уста передавались повідомлення про просування запоріжців. Трипільський сотник Семен Розтрига писав до воеводи Чаадаєва: «З повести людской дается чути же, якобы сам пан Иван Сирко певне зближает з войсками, о чем подаючи в. м. до ведомости»².

Ще до приходу запоріжців козаки і селяни самі створювали загони і винищували польську шляхту. Згадуваний трипільський сотник повідомляв, що услід за відступаючими королівськими військами, загонами Тетері і татарами Сірко направив частину запорізького війська з артилерією на чолі з наказним отаманом Тимком Тарговицьким, який «с немалым згроможенем з разных городов людей в тропы проступает, а города все те на Заднепру посточае, схиляючись знову на верное и вечное е. ц. пр. в.»³.

Вже 18 березня 1664 р. Іван Сірко доповів Косагову, що на території від Дністра до Дніпра владу Речі Посполитої ліквідовано. Керівник польських загонів на Правобережжі полковник Маховський відзначав, що «все Задніпров'я повстало в тилу у короля»⁴.

На лівому березі Дніпра головні сили війська шляхетської Польщі зазнавали поразки. 30 січня 1664 р. (ст.

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 539, арк. 154.

² Там же, арк. 40.

³ Там же, арк. 154.

⁴ Zbigniew Wójcik, назв. монографія, стор. 147.

ст.) король був змушений зняти облогу Глухова, захисники якого проявили надзвичайну стійкість і героїзм. Вирішальну допомогу обложеним подали лівобережні полки, очолювані Брюховецьким. У їх складі перебували запорізький загін, надісланий Сірком з Січі, а також російські війська. Ці об'єднані полки визволили ряд міст, раніш захоплених королівськими військами.

Так само безуспішною була облога Новгород-Сіверського у лютому 1664 р., що стала кінцем наступу Яна Казіміра на Лівобережну Україну. Позбавлені широкої підтримки союзників — татарських орд, польсько-шляхетські війська продемонстрували свою неспроможність у боротьбі з російськими військами, козацькими полками і народними масами. Похід польського короля закінчився цілковитим провалом, що сприяло піднесенню боротьби народних мас України проти Речі Посполитої.

Переслідуване силами Брюховецького і Ромодановського шляхетське військо поспішно відступало. Польські частини підстерігались загонами дейнеків, які знищували жовнірів, захоплювали обози. Шляхетському війську доводилось відбиватись з двох боків.

Відступивши за межі Лівобережної України, король частину польського війська під командуванням Чарнецького і Собеського залишив на Україні для придушення народних повстань на Правобережжі. Сірку стало відомо про каральні цілі польських військ, і він вирішив розгромити їх під час переправи на правий берег. Йому допомагало населення прибережних сіл, яке пострілами зустрічало жовнірів. У той час Сірко з запоріжцями став напроти того пункту, від якого Чарнецький готувався переправлятися з головними загонами. Але польський командуючий ввів в оману ватажка запоріжців. Розклавши саме тут багаття, Чарнецький переправив своє військо значно нижче, коло Ржищева, через кригу, яка вже рушила.

Помітивши свою помилку, Сірко з запоріжцями кинувся до Ржищева. В цей час йому доповіли, що татарські загони повертаються в Крим і гонять з собою українських полонених. Запоріжці не могли пропустити нагоду визволити своїх співвітчизників від тяжкої неволі, що загрожувала їм. Перерізавши татарам дорогу, запоріжці розбили їх і визволили кілька сот полонених.

Чарнецький вирішив залучити татар для здійснення свого карального рейду по повсталій Правобережній Україні. Він особисто їздив у Крим, але не застав хана, який за наказом турецького султана воював в Угорщині проти австрійських військ. Тоді Чарнецький відправився в Буджацьку орду і там домовився з салтанами Салам-Гіреєм і Салет-Гіреєм. З п'ятитисячною ордою ногайських татар вони відправились допомогти польському воєначальнику «приборкувати» український народ на Правобережжі. З Криму на Україну пішли і окремі татарські загони, найняті Чарнецьким¹.

Вступивши на Україну, ногайські татари ще до початку воєнних дій за своїм споконвічним звичаєм розбилися на окремі загони і стали захоплювати жителів сіл і міст в полон. Чарнецький постарався підпорядкувати спустошливий натиск ногайців своїм воєнним планам. Укомплектувавши своє військо з польських корогв, козацьких частин Тетері і татар, Чарнецький кинув його на міста і містечка Правобережної України.

Але він зустрів відчайдушний опір. Підтримку народним масам Правобережжя подавали лівобережні козаки, яких гетьман Брюховецький переправив через Дніпро наприкінці березня 1664 р. Пізніше на допомогу прийшли і російські війська, зокрема з Січі на Правобережжя прибув російський гарнізон Косагова.

Видатну роль у боротьбі проти польських окупантів і татарських агресорів відіграли запорізькі загони на чолі з Іваном Сірком, які являли собою маневрену бойову силу. За умов, коли окремі повсталі міста часто знаходилися на значній відстані одне від одного і потребували військової підтримки, велике значення мало те, що загонами запоріжців вливались в гарнізони і разом з населенням вели запеклі бої. Російське військо, яке перебувало в той час на Правобережжі в розпорядженні Брюховецького, було дуже нечисленним. З часом його кількість навіть зменшилась в зв'язку з посиленням втеч російських солдатів, викликаних погіршенням їх матеріального становища.

Становище ускладнювалось і тим, що соратники Чарнецького і Тетері — буджацькі татари окремими загона-

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 201—204.

ми розтікались по Правобережній Україні і навіть переправлялись на Лівобережжя¹.

Вони захопили переправи на Дніпрі. Кішкін, який привіз на Україну казну — царське жалування для запоріжців і російського гарнізону на Січі, застрів у Полтаві. Дізнавшись, що запоріжці і солдати гарнізону діють на Правобережжі, він хотів їхати до них, але 4 квітня 1664 р. Сірко і Косагов попередили його про те, що всі дороги зайняті. Пізніше запорізький отаман і російський гарнізонний начальник прибули у Полтаву і запропонували Кішкіну переїхати в Охтирку з казною і там перечекати до кінця воєнних дій².

4 квітня запорізькі козаки об'єдналися з полком Косагова у Крилові. Частина козаків Іван Сірко направив в Умань під керівництвом січовика — наказного отамана Сацка Туровця. Разом з російськими ратними людьми майора Свиніна з полку Косагова запоріжці укріпилися в Умані. Інша група козаків під керівництвом самого Івана Сірка діяла разом з ратними людьми, очолюваними Косаговим. Коло Чигирини, Бужина і під Смілою з 7 по 13 квітня відбувся ряд боїв.

Російські джерела повідомляють таке про результати цих боїв: «Ляхов и татар и черкас они побивали и в полон имали многих, а нашим ратным людем никакой потери не учинилось, и из Смелой отошли они к Каменке»³.

З Кам'янки загопи Косагова і Сірка перейшли на лівий берег, щоб об'єднатися з ратними людьми, направленими з Белгорода в запорізький гарнізонний полк, а також з калмиками, які прийшли на Україну для боротьби проти татар. До речі, гарнізонний полк дістав невелике поповнення: з 2 тис. солдатів командир групи Гогольшин привіз всього 160 чоловік. Решта розбіглась в дорозі⁴.

Після цього війська під керівництвом Косагова і Сірка наприкінці травня 1664 р. були знову направлені Брюховецьким проти сил Чарнецького в район Корсуня, що його польський начальник зробив своїм опорним пунктом. В 25 верстах від Корсуня вони повернули на-

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 210—211.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 539, арк. 27—28.

³ Акты ЮЗР, т. V, стор. 201.

⁴ Там же.

зустріч групі кримських татар з 850 чоловік, які за наказом хана мали доставити воюючим на Україні ордам одяг і коней, а також подати воєнну допомогу Чарнецькому. Запоріжці і ратні люди наздогнали татар в Капустиній долині, розбили їх, а рештки змусили повернути в свої кочовища. У татар були відбиті всі «скарби» і захоплені дев'ять язиків¹. Після перемоги російсько-запорізькі загони направились на південь для об'єднання з повстанцями Брацлавського, Кальницького і Уманського полків.

Брюховецький з нетерпінням чекав повернення запоріжців, бо повсталі міста, обложені ворогом, благали про допомогу. Після залишення Корсуна Чарнецьким жителі міста надіслали гінців у Канів, де знаходилась головна квартира українського лівобережного гетьмана. Корсунці виявляли готовність знищити гарнізон, залишений Чарнецьким, якщо їх підтримає військо Брюховецького. Вони ждали помститися польським панам, які «отдали татаром в заплату с 2000 человек корсунских жителей и посады Корсунские выжгли, да четыре волости Корсунского уезду выжгли и высекли и в полон поимали»².

Сірко і Косагов з своїми загонами прибули у Канів окремо. Сірко раніш повів запоріжців на Очаків громити татар. Кошовий отаман успішно провів операцію, хоч під час повернення його загін зазнав втрат від татар, що переслідували його. Сірко зумів добитись цілковитої погодженості дій з калмиками і користувався в їх середовищі великою популярністю. Повертаючись у степ, калмики обіцяли прийти на Україну і наступного року, але попереджали, що вони готові служити тільки під командуванням Івана Сірка. «Калмыки де из малороссийских городов пошли в свои улусы, а говорили, что они и впредь в. г. служат с Серком ради и на лето будут, а с иными с полковниками ни с кем служат не хотят»³.

18 червня 1664 р. загін запоріжців, очолюваний Сірком, об'єднався з військом Брюховецького⁴. Косагов по-

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 201—202.

² Там же, стор. 202—203.

³ Там же, стор. 210.

⁴ Микола Петровський, Нариси історії України XVII—початку XVIII століть, т. I (Досліди над літописом Самовидця), Х., 1930, стор. 277.

вернувся у Канів у серпні із значно поріділим військом внаслідок тяжких втрат в боях 1 серпня 1664 р. в п'яти верстах від Корсуня.

Незабаром Сірко з загоном пішов на Побужжя і з кінця липня 1664 р. перебував з запоріжцями у Тарговиці. Всупереч прямій вказівці царя іти на допомогу Брюховецькому Сірко залишається в Тарговиці, вважаючи, що оборона цього міста забезпечує панування над групою побузьких і подніпровських міст. Така поведінка Сірка пояснюється і суперечностями, що виникли у нього з Брюховецьким.

Залишивши у Корсунському замку гарнізон, до складу якого входили татарські загоони, Чарнецький з рештою польських військ і частиною татар¹ відправився придушувати повстання у Ставищах². Польський командуючий особисто повів війська, щоб помститися селянам, які розгромили його маєток в цьому районі.

Тетеря з своїми полками та частиною татар направився до Умані, де укріпилися запорізькі козаки, очолювані Сацком Туровцем, і лівобережні козаки під командуванням наказного гетьмана Федяєнка³.

Тетеря намагався не тільки захопити Умань, він хотів також перешкодити збиранню врожаю жителями навколишніх повсталих міст і сіл. «Тех городов жителем в Уманских и в Браславском полках, которые поддались под твою в. г. великодержавную руку, не дать хлеба с поль спрятать», — повідомляв царя один з воевод на підставі вістового листа⁴. Але ні Чарнецький, ні Тетеря не могли похвалитися успіхами у боротьбі проти повсталого народу.

Під Ставищами Чарнецький втратив багато людей. Особливо великих втрат від нищівних ударів повстанців зазнала польська піхота. «Приступы жестокие» ішли один за одним, а «ставишенские жители от Чарнецкого отси-

¹ Документи за липень місяць вказують на наявність у війську Чарнецького і Тетері 20 000 татар, хоч раніш їх всього було 5000. Очевидно, прибули нові орди. Треба застерегти, що ці дані ґрунтуються на чутках (Акты ЮЗР, т. V, стор. 199—200, 205). Власне польських військ у Чарнецького, за даними захоплених росіянами язиків, було 6000 чоловік (Акты ЮЗР, т. V, стор. 199).

² Акты ЮЗР, т. V, стор. 199—200.

³ Там же, стор. 199.

⁴ Там же.

делись и на приступех ляцкую пехоту побили многих»¹. Тоді Чарнецький дав цілковиту волю татарам, які випалювали околиці Ставищ. Брюховецький писав до царя, що Чарнецький «Ставища и Боярку города приказал высечь и маленьких деток не щедя»².

Нерівна героїчна боротьба українських повстанців у районі Ставищ проти татаро-польсько-шляхетських сил тривала довгий час. Тричі стягував свої сили Чарнецький, вривався в місто, спустошував його, руйнував, спалював, віддавав на поталу татарам. І тричі Ставище, обране повстанцями як опорний пункт, поставало з попелу і знову підіймалось на боротьбу з іноземними гнобителями.

Нічого не добився і Тетеря під Уманню. Уманські міщани разом з запоріжцями стійко витримували облогу, відбивали штурми і атаки.

Непохитну стійкість, мужність, безмежний героїзм виявляли народні маси всього Правобережжя. Відвага народу в боротьбі з ненависними польсько-шляхетськими гнобителями за возз'єднання з Російською державою викликала подив навіть у ворогів. У травні 1664 р. Тетеря в листі до короля підкреслював, що повстанський рух на Правобережжі поширюється і в цьому Запоріжжя відіграє значну роль. Він доводив необхідність широкого використання орди для боротьби з народним повстанням на Україні. Тетеря писав: «Ми повинні силою зброї ... і з допомогою орди, що прибула недавно з Селім-Гіреєм, привести в порядок майже всю Україну, яка за винятком небагатьох міст і полків заразилася язвою бунту, сліпо пригорнулася до московського заступництва»³.

У той же час Тетеря писав до Празмівського: «Ніколи ще Україна не палала таким страшним бунтом, як тепер; роздмухуваний з усіх боків, він спалахнув над моєю головою. І Запоріжжя, і задніпровська вольниця, і Сірко, силами і серцями з'єднавшись в околицях з Брюховецьким, підняли війну проти в. к. м. на загибель вітчизни. До такої міри заразили вони міста жаждою свавілля, що врозумляти їх можна тільки з величезними зусиллями,

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 199.

² Там же, стор. 249.

³ «Памятники», т. IV, стор. 427.

обертати їх до розсудливості — все одно, що вибивати її з каменю»¹.

У листі до короля від 5 липня 1664 р. правобережний гетьман знову підкреслив, що опір «безумних заколотників... таких байдужих до своєї загибелі» все більше посилюється. І далі: «Ніде ми не зустрічаємо ворога у відкритому полі, але він розсіяний по містечках і містах і до того уперто тримається московського покровительства, що нам доводиться хіба що приступом брати кожного окремо. Серця їх, незважаючи на батьківське милосердя в. к. м., до такої міри шалені, що вони краще хочуть загинути разом з своїми будинками, терпіти голод і всякого роду нужду і нестатки, ніж (бачачи явну загибель від сильних військ) навертатись до вірного підданства в. к. м.»².

Ряд листів Тетері до короля, відображаючи тваринний страх зрадника перед своєю неминучою загибеллю, одночасно розкриває наростаючі суперечності між ним і татарськими мурзами. Ханські власті посилюють свій тиск на правобережного гетьмана, якого вони намагались використати як знаряддя для поневолення України. Йому вже не пропонували, від нього вимагали «переходу під кримський протекторат»³, запрошуючи позбавити його гетьманства і навіть життя⁴.

Зберігся запис переговорів ханського посла Дедешаги з Тетерею. Посол відкрито пропонував гетьману піти на розрив з Польщею і вступити під покровительство хана, доводячи, що «ляхи навіть в самому Чигирині вас ледве не водять на мотузці за шию»⁵.

Проте правобережний гетьман, зробивши ставку на Річ Посполиту, тісно зв'язаний з рядом представників української феодальної верхівки пропольської орієнтації, не міг зважитись на такий крок. Він боявся опинитись між двох вогнів. Постійний жах переслідував Тетерею. Щоб убезпечити себе від своїх союзників — татар, він був «змушений брати з собою значний загін озброєних людей»⁶.

¹ «Памятники», т. IV, стор. 430.

² Там же, стор. 453—454.

³ Там же, стор. 414—416, 435—437, 442.

⁴ Там же, стор. 445.

⁵ Там же, стор. 414—416.

⁶ Там же, стор. 438.

Коли ханському уряду стало відомо, що про його таємні переговори з Тетерею останній повідомив короля, мурзи почали переслідувати гетьмана, загрожували йому. Тетеря заявляв королю: «Тепер салтан розлючений проти мене ще більше... необхідно мені на якийсь час сховатися від них...»¹.

У ті роки намічається погіршення кримсько-польських відносин. У середовищі татарських феодалів та й в самого хана наростало невдоволення своїм головним союзником — Річчю Посполитою. Вони вважали, що король не виконує своєї обіцянки і не сплачує домовленої винагороди за подану йому допомогу, що татари зазнають великих втрат, а здобичі дістають мало. Скарги урядових осіб і мурз Кримського ханства на відсутність здобичі при цілеспрямованому грабінницькому характері дій їх військ не відбивали справжнього становища речей. Вони спростовуються перехопленими козаками особистими листами ряду татарських мурз².

Татарські феодали награвували багато здобичі на Україні, насамперед захопили полонених. Вони розраховували досягти цього без великих втрат. Але в результаті героїчної боротьби українського населення під час повстання 1664—1665 рр. подібним планам не судилося здійснитися. Татарські орди зазнавали великих втрат від ударів козацьких військ. Особливо непокоїли їх запорізькі козаки — давні і вправні противники татарських феодалів. Запоріжці на чолі з Сіркою перерізали шлях ордам в їх кочовища, перешкоджали вивезенню полонених у Крим, а також прибуттю свіжих татарських сил на Україну.

Народні маси України чинили мужній опір здійсненню страшної польсько-татарської угоди про форми оплати татарам за їх військову допомогу в приборканні повстання на Правобережжі. Король, польсько-шляхетське командування віддавали татарським салтанам і мурзам «в заплату» українські міста, дозволяючи забирати в неволю населення. Польська шляхта, будучи неспроможною платити навіть своєму постійному найманому війську, що викликало часті заколоти, вважала вигідним і легким розплачуватися з своїми союзниками за

¹ «Пам'ятники», стор. 445.

² Акты ЮЗР, т. V, стор. 231—232.

придушення повстання українських народних мас майном, свободою і навіть життям українського народу. Татарські феодали також вважали зручним такий спосіб розрахунків.

Відносно кількості і назв українських міст, що їх польська шляхта віддавала татарським ордам, є різні відомості. Але самий факт такої домовленості не викликає ніякого сумніву. Так, полонений польський капітан Сенковський заявляв, що Чарнецький віддав місто Стеблів «орде в полон в заплату» і обіцяв ще «дать в заплату 12 городов, которые промыслом своим достанет, чтоб орда от него не отступила»¹. Стрілецький голова Микита Десятий, який був у Каневі, називає чотири міста, що їх Чарнецький і Тетеря віддали татарам, в тому числі Стеблів².

Російський гонець Кікін повідомляв царя про сумну участь українських міст, відданих татарам як «заплата»: «Да Чарнецкой же и изменник Тетеря многия Заднепрския города и места и местечка, которые были под королевскою державою, отдали за заплату татарам в плен с женами и с детьми, и те, государь, города, которые ляхи выдали, татаровя до конца разорили и пожгли»³.

Проте захопити хоча б на короткий час всі передані їм українські міста татарам не вдавалось. Українські міста, яким допомагали козаки, тримались стійко, і татарам доводилось відходити ні з чим. Так, Чечельник і Тарговиця «хану не здаютца, а взять их немочно, людны и крепки»⁴. Населенню Тарговиці допомагав оборонятись загін запоріжців, очолюваний відважним Іваном Сірком.

У 1665 р. повстання народних мас поширилось майже на всю Правобережну Україну. Витримуючи облоги і штурми, не здавались центри народної боротьби Умань і Лисянка, в обороні яких велику роль відіграли запорізькі козаки. Знову повстало Ставище. Народні маси Правобережжя проявили незламну волю до перемоги, мужність і наполегливе прагнення визволити свою землю від іноземних окупантів, об'єднати дві розірвані частини своєї країни.

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 205—206.

² Там же, стор. 210.

³ Там же, стор. 200.

⁴ Там же, стор. 202.

У ході боротьби народні маси Правобережжя, яким подавали велику допомогу лівобережні козачі полки, показали не тільки стійкість і відвагу, а й бойове уміння. Народ сам створював військові частини (загони, ватаги), нерідко досить великі, висував з свого середовища талановитих командирів, здатних керувати значними масами.

Загони і ватаги вели успішні польові бої з військовими частинами польсько-шляхетських військ і з численними татарськими ордами. Водночас народні військові об'єднання з великим умінням захищали фортеці, витримуючи тривалі облоги, запеклі штурми. На тактиці ватаг і загонів, на принципах їх організації і комплектування позначались козацькі традиції, стратегія і тактика Запорізького Війська. Проте у бойовій діяльності народних формувань спостерігаються також елементи оригінального воєнного мистецтва.

Повстання 1664—1665 рр., спрямоване проти соціального і національного гноблення, ставило ясні політичні завдання: визволення від польсько-шляхетського гніту і з-під влади прислужника Речі Посполитої — Тетері; об'єднання розірваних частин України в єдине ціле в рамках Російської держави. На тому етапі боротьба народних мас за визволення від ненависного іноземного гніту означала прагнення злитись з Росією, яка мала допомогти Україні скинути ярмо польських панів. Що торкається своїх власних феодалів, насамперед української старшини, яка душила міщанство, козацтво і особливо селянство, то тут народні маси сподівались, що царський уряд встановить певні обмеження. Серед українських народних мас сильні були царистські настрої — вони вважали, що цар підтримає їх в боротьбі проти старшини.

В той час економічна і соціальна політика царського уряду на Правобережній Україні ще не проявилась у повній мірі. Десятиріччя після Переяславської ради було заповнене боротьбою проти Речі Посполитої та української феодальної верхівки пропольської орієнтації. При такій ситуації царський уряд навіть намагався спертися на українські народні маси, які виступали палкими захисниками возз'єднання. Дуже швидко український народ позбувся цих соціальних ілюзій.

Краща частина козацької старшини, яку становили вихідці з народу і запоріжці, у ці бурхливі часи боротьби за визволення Правобережної України від польсько-

шляхетського гніту була на боці мас. Вона віддавала свій досвід і талант військових керівників на службу великій справі, самовіддано боролась за свободу своєї країни.

Видатними представниками цієї частини старшини були Іван Сірко, Дрозд (Дрозденко), Кияшка та ін. Стійку оборону Ставищ, де зібралось 16 тис. повстанців, організував Дачко, колишній турецький невільник, який провів багато років на галерах, а також Булганий, який ще при Богдані Хмельницькому був полковником піхоти. Під керівництвом Дачка обложені створили неприступну для противника систему земляних укріплень. Коли загинув Дачко, повстанці обрали на його місце сотника Чопу, який не поступався перед своїм попередником ні у сміливості, ні у воєнних здібностях. Героїчну оборону Умані в 1665 р. здійснював брацлавський (а потім уманський) полковник Іван Сербин.

На початку 1665 р. переважна більшість татар пішла з України у свої кочовища. Це сприятливо відбилося на успішному розвитку народної боротьби. Весна 1665 р. ознаменувалась великими воєнними перемогами козацько-російських і повстанських сил (зайняття Корсуня та інших міст). Під тиском переможного розвитку народного повстання Тетеря влітку 1665 р. втік у Польщу. Втеча гетьмана-зрадника була настільки поспішною, що він не встиг взяти з собою частину майна, в тому числі захоплені ним цінності, що належали покійному Богдану Хмельницькому. Тетеря кинув також військові клейноди та архів, які він до того передбачливо перевіз у Брацлав з Чигирина під час облоги останнього лівобережним військом.

Відразу ж після втечі Тетері запоріжці на чолі з Сірком забрали майно зрадника і поділили між козаками¹.

Російські люди, які поверталися з турецького полону, розповідали про плачевний стан війська Тетері перед втечею: «А в Брянське де ныне изменник Тетеря, а с ним казаков мало, толко с тысячу человек, и те голодны и с голоду перепухли, а говорят, что они под государскую высокодержавную руку ради»². В багатьох містах

¹ М. Костомаров, Собрание соч., кн. 6, т. XV, СПб., 1905, стор. 45.

² Акты ЮЗР, т. V, стор. 277.

говорили колишні невільники, жителі висловлювали бажання перейти під покровительство Росії, але їм у цьому перешкоджають «ляхи и казацкая старшина изменники»¹.

Польсько-шляхетські війська, які два роки не одержували платні, організували конфедерацію і поспішно відступили з України. Тільки у трьох містах затримались польські гарнізони. У Білій Церкві залишився трьохтисячний загін, що складався з кінноти і піхоти і 400 татар, які розмістились у міщанських будинках і доводили до розорення господарів своїми безчинствами і грабeжами. У Корсуні перебувало 250 німців-найманців. У Чигирині залишилась купка козаків з старшиною, яка підтримувала Річ Посполиту. Крім того, подекуди бродили ще нечисленні напіврозбійницькі зграї польських найманців.

Таким чином, повстання на Правобережній Україні завершилось тимчасовою перемогою. Польсько-шляхетська влада на Україні була в основному ліквідована, а союзники Польщі — татарські орди розбиті і вигнані. Велику роль в цьому відіграли запорізькі козаки на чолі з своїм славним кошовим Іваном Сірком.

4. БОРОТЬБА ПРОТИ НАМАГАНЬ ТАТАРСЬКИХ ФЕОДАЛІВ ПІДКОРИТИ ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ КРИМСЬКОМУ ХАНСТВУ

(1665—1667 рр.)

Улітку 1665 р. Польща відновила переговори про мир з Росією. Річ Посполита переживала в той час значні зовнішньополітичні труднощі. Тяжким було її внутрішнє становище. Загострилась міжусобна боротьба магнатсько-шляхетських угруповань, за якими стояли іноземні держави, насамперед Австрія і Франція. Ці держави використовували внутрішньополітичні чвари у Польщі у своїх цілях, поглиблювали їх. Конфедерація, яку очолював магнат Любомирський, вилилася в збройні сутички між магнатами і прибічниками короля. Посилалась господарська розруха, були дезорганізовані фінанси. Тривала і безрезультатна війна з Росією, безперервні повстання народних мас Правобережної України проти

¹ Акты ЮЗР, стор. 278.

панування Речі Посполитої,— все це знекровило польсько-шляхетську державу.

Ослабленням Польщі захотів скористатися насамперед її союзник — кримський хан для встановлення свого панування на Україні. Ханський уряд в 1665 р. йде на розрив з Річчю Посполитою і відкрито зазіхає на правобережні українські землі, які внаслідок повстання українських народних мас і воєнних дій російських військ фактично визволились від пансько-шляхетського гніту.

Агресивні прагнення татарських феодалів спочатку знайшли підтримку в середовищі турецьких правителів. Султанські збройні сили не могли ще тоді виступити самі через напружену обстановку, що створилася у Туреччині в роки правління султана Мухамеда IV у зв'язку з затяжною війною проти Венеції. Тому на ординські війська покладалось завдання виконувати агресивні плани самої султанської Туреччини щодо України.

Всі спроби Речі Посполитої вести мирні переговори з Туреччиною про укладення союзу на умовах відмови султанського уряду від претензій на Україну і підтримки старшинських угруповань протурецької орієнтації закінчились безуспішно.

Турецький уряд і хан шукали в середовищі українських феодалів сили, які могли б сприяти їм в підкоренні України.

Першим назустріч цим домаганням агресорів пішов медведівський сотник Степан Опара, який прагнув захопити гетьманство і утвердитись на Правобережжі за допомогою і під егідою Кримського ханства.

Коли Тетеря втік, Опара, скориставшись обстановкою, проголосив себе гетьманом, зібрав навколо себе групу прибічників і разом з кількома сотнями татар, які перебували на Україні, пішов на Умань. У цей час керівник оборони міста Іван Сербин загинув у бою. В Умані тоді перебувало всього 80 російських солдатів і рейтарів. 11 червня 1665 р. Опара з'явився під Уманню і заявив міщанам, що на допомогу йому підходять два салтани з численними ордами; коли жителі «не сдадутца, то он будет с татары стоять под городом и хлеб весь потравит и их выморит. И уманские де жители город Умань ему сдали». Російських солдатів прибічники Опари пограбували, а частину перебили. Про трагічні події в Умані

охтирський пушкар Васько Тихонов розповідав через тиждень після них у Малоросійському приказі¹.

В Умані Опара ще раз проголосив себе гетьманом Війська Запорізького і провів «вибори» генеральної старшини. Самозваний гетьман також вирішив спертися на силу, яка хоч і несла великі лиха Україні, що Опару, як авантюриста, зовсім не турбувало, але могла його підтримати. Це були татарські феодали. Опара написав кримському ханові листа з проханням затвердити його на гетьманстві і прислати татарське військо. За це він пропонував винагороджувати татарських мурз українськими містами, і українським населенням, яке він обіцяв віддати хану у рабство. Брацлавський полковник писав київському воєводі про Опару: «Притяже бусурманов немилостивых, а обещающе им платеж христіанам платити, а чтоб начальство гетманства подали ему»². Опара також настійно запрошував самого хана з кримською ордою на Україну, запевняючи, що правобережні українські міста добровільно йому охоче здадуться, що усіх російських солдатів віддадуть для відправки в неволю у Крим³.

Взаємовідносини Опари з кримським ханом — це ще один ступінь морального і політичного падіння тієї частини української старшини, яка заради влади зраджувала життєві інтереси свого народу, його національні інтереси, продавала свою країну турецько-татарським агресорам, використовуючи співвітчизників як розмінну монету.

Якщо Виговський та його поплічники разом з своїми союзниками — татарськими мурзами грабували і спустошували «непокірні» українські міста і села, то Юрій Хмельницький та його феодальне оточення прагнули захистити свої володіння на Правобережжі від грабежів своїх же союзників — ханських орд за рахунок населення Лівобережної України. А Тетеря разом з польською шляхтою віддав на тривалий час у володіння татарським феодалам ряд українських міст і повітів, що їх вони могли використати як постійні джерела поповнення невільниками.

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 275—276.

² Там же, стор. 307.

³ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 38.

Опара вже не говорив про встановлення союзницьких відносин з ханом, а віддавався повністю під його владу, пропонуючи йому оволодіти Україною. Тому хан охоче пішов назустріч Опарі, який просив у нього 22 тис. кримських, ногайських і білгородських татар. За іншими татарськими джерелами орда, відправлена на Україну, досягала 40 000 чоловік. На чолі її хан поставив мурз Канамета, Батиршу, Тенеша і Батир-агу¹.

До прибуття татарських сил Опара з своїми розбійницькими ватагами просувався по Україні. З 6 по 17 серпня 1665 р. він діяв у містечках, розташованих в 15—30 верстах від Києва (Мотовилівці, Фастові, Василькові та ін.). Як повідомляв київський воевода, «в тех местечках жителей поймали»².

У середині серпня на Україну прибула орда. Ще до зустрічі з Опарою мурзи відразу ж розпустили свої заго-ни в Уманський і Канівський полки. «Не дожидаясь от него платежу,—писав брацлавський полковник до київського воеводи,—чтоб им дал, но и сами себе имлют тако имения людцкия, якож и самими людми, что оных посекают, оных же в неволю емлют, паче же полку Уманского и Каневского»³. Енергійний опір орді чинили в той час брацлавський полковник Дрозденко і овруцький полковник Децик.

Свій кіш татарські мурзи розташували в Богуславі. 18 серпня туди прибув Опара, маючи намір домовитися з ними про спільний похід на Київ. Але зустріч мурз була зовсім несподіваною для нього. У Опари з'явився суперник на гетьманство — Петро Дорошенко, вже давно відомий у війську старшина. Ще за часів Богдана Хмельницького він служив полковником, потім підтримував гетьманів, які додержувались пропольської орієнтації. Тетеря підвищив його до рангу генерального старшини (генерального осавула). Після втечі Тетері Дорошенко простяг руку за гетьманською булавою. Як і Опара, він також хотів утвердитися за допомогою татарських феодалів. За їх допомогою він і знищив свого суперника.

Коли Опара з своїми козаками прибув у татарський

¹ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 38.

² Акты ЮЗР, т. V, стор. 306.

³ Там же, стор. 307.

кіш, його і старшину пограбували і в одних сорочках, з ланцюгами на шні і з кайданами на ногах повели у намет до мурз. Там їм плювали в очі і кидали в обличчя листи Опари до брацлавського полковника Дрозденка, в яких він писав «прелщаючи его, чтоб к нему передался»¹.

Татари Сейда-Агмет-Слом і Унгар-Ексет, які були тоді при мурзах і згодом потрапили в полон, розповіли про справжню причину розправи з Опарою. Мурзи переконалися в тому, що Опара не може виконати своїх обіцянок підкорити українські міста кримському хану, не має реальних сил, не користується підтримкою населення, що він зовсім не популярний на Україні.

«И как де они пришли к нему Стенке (Степану Опари.— О. А.), и им де города нигде не сдались, и они де видя то, что его мочи нет, города им не сдаютца, и в. г. ратных людей не отдают, и писал он про то к хану ложно,— его Стенку взял»².

Літописець Самовидець вважає, що мурзи віддали перевагу Дорошенку тому, що останній був онуком знаменитого козацького гетьмана Михайла Дорошенка, відомого татарам по його перебуванню в Криму в 20-х роках XVII ст., в той час як Опара — людина незнатного козацького роду. В цьому поясненні виразно проглядає соціальне обличчя самого літописця — палкого прихильника і ідеолога української козацької старшини.

Після арешту Опари та його помічників татари вчинили напад на табір прибулих з ним козаків і силою примусили «приняти к себе за гетмана Дорошенка»³, який з свого боку примусив їх присягати королю і хану. Не бажаючи служити Дорошенкові, козаки розбрелися по своїх домівках⁴. Опару та його близьких помічників мурзи повезли у Крим. За допомогою великих подарунків Дорошенко повернув Опару з дороги і відправив у Польщу, де його ув'язнили в Марієнбурзьку фортецю.

Так безславно скінчилась коротка політична кар'єра медведівського сотника Опари. Тільки місяць «гетьманував» він, але приніс Україні чимало лиха. Брацлавський полковник Дрозденко з гіркотою говорить, що Опара, на-

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 308.

² Акты ЮЗР, т. VI, стор. 38.

³ Акты ЮЗР, т. V, стор. 308.

⁴ Там же.

слідуючи Тетерю, «хочет остаток [України] разорить до основания»¹.

Під час «правління» Опари посилювалось переселення на лівий берег жителів Правобережжя, доведених до відчаю безперервними розореннями з боку татарських орд. Населення переходило окремими сім'ями, цілими селами і містами. Переправлялись на конях, частіше пішки, пограбовані, напівроздягнені — «все наги, от неприятелей вконец обнажены».

З утвердженням влади Дорошенка становище українського народу набагато погіршилось. Поставлений і підтримуваний татарськими феодалами, він не обмежував їх дій. Початок свого гетьманування він ознаменував віддачею своїх співвітчизників в ординську неволю.

Татарські мурзи відразу ж зажадали від Дорошенка як плату українські міста. Захопивши Лісовичі, Ковшовате, Звенигородку «приступом», татарські орди жителів цих містечок «всех в неволю погнали... не единые души не оставили, всех в платежу места себе поймали»².

Потім ханські орди взяли участь у поході Дорошенка проти правобережних полків, які не визнавали його влади і виступали за збереження єдності з Росією. Татари становили головну ударну силу Дорошенка.

Просуваючись по українській землі, татарські мурзи відправили багато своїх загонів у різних напрямках в глиб країни. Терором, насильством змушували вони населення міст, містечок і сіл переходити на бік Дорошенка. Але навіть і з тими, хто підкорився, мурзи поводитися по-варварськи. Данило Єрмоленко писав генеральному старшині Роману Ракушці-Романовському: «А городки, которые над Бугом поздавались было татаром, тогда людей всех выбрали и погнали в Крым, а городки все пожгли»³.

У жовтні 1665 р. Дорошенко спрямував свої сили проти Брацлавського полку, очолюваного полковником Дрозденком. З чотиритисячним загonom чекав Дрозденко на ворога у містечку Куличу на Бузі. Перша сутичка козаків Дрозденка з передовим загonom Дорошенка закінчилась поразкою останнього. Багато козаків з його заго-

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 307.

² Акты ЮЗР, т. VI, стор. 25.

³ Там же, стор. 44.

ну перейшли на бік Брацлавського полку. Понад 100 татар було захоплено в полон. Проте сили Дрозденка були обложені в Брацлаві. Облога тривала 20 днів. Велись жорстокі бої. Брацлавські козаки не діставали підтримки, бо татари поперерізали усі шляхи. Наказний гетьман Єрмоленко, який перебував у Каневі, не міг встановити зв'язку з Дрозденком. Сили Дорошенка зазнавали великих втрат, але вони поповнювались свіжими татарськими загонами. Після кожного невдалого наступу на Брацлав частина татар відходила, захоплюючи з собою полонених з ближніх сіл. Полковник Децик писав: «А орда ныне до Дрозда ходила и, ничего не учиня, поворотились оттоле, людей около Полонного и около Лобуни, и около Нехворощи в селах поймав, в полон погнали»¹. А до Дорошенка безперервно підходили свіжі татарські підкріплення.

Переконавшись у безнадійності опору, Дрозденко здався в листопаді 1665 р. татарам. Дорошенко викупив його у них і розстріляв.

Козаки Брацлавського полку на чолі з старшиною відступили з боями на лівий берег Дніпра².

Після перемоги над Дрозденком Дорошенко без будь-якого опору з боку маленького польського гарнізону захопив Чигирин.

Поставивши перед собою завдання повністю підкорити собі Правобережжя, Дорошенко вступив у боротьбу з Овруцьким полком, очолюваним Дециком, який рік тому керував визволенням Полісся і району Києва від польсько-шляхетського панування. Довго і героїчно захищалися поліські козаки, майстерно і мужньо керував обороною полковник Децик. Але сили були нерівні. Татари своїми загонами вкрили Полісся. Особливо активно нападали вони на Мотовилівку, де перебував сам Децик.

Настійні благання Децика про допомогу не дали наслідків. Київський воевода Львов не міг подати йому підтримки через втечі солдатів його гарнізону. У розпачі Децик відійшов до Києва, а потім перейшов на Лівобережжя, де його полк розташувався в районах Остра, Козельця, Бобровиці і Гоголева.

До кінця 1665 р. відбувалися дрібні сутички на Лівобережжя.

¹ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 60.

² «Летопись Самовидца», стор. 90.

бережжі. Татари, групи польських солдатів з Білоцерківського гарнізону і козаки, підпорядковані Дорошенку, робили спроби переходити на лівий берег, нападали на містечка і села Полтавського і Переяславського полків і на Канів. Окремі зграї татар і самостійно нападали на Лівобережжя. Полонені татари розповідали: «Мы де своєю волею пошли для ради прокормления»¹.

Лівобережні козаки і російські ратні люди давали організовану відсіч татарським ордам².

Взимку татарські орди пішли у свої кочовища, забравши багато полонених. Але страждання населення Правобережжя не припинилися. Тут залишалось близько тисячі татар, які входили до складу польських гарнізонів. Вони продовжували брати в полон («в заплату») сільське українське населення. Полонений німецький капрал з Білоцерківського гарнізону заявив: «Татари пришли... в Белую Церковь к коменданту для заплаты и комендант де им в заплате отказал, дать нечего, а велел де брать людьми, где добудут»³.

Як бачимо, Петро Дорошенко утвердився на гетьманстві за допомогою татарських феодалів. Ходили чутки, що цю допомогу він одержав на умовах повної видачі ордам лівобережних козаків⁴. Він без будь-яких вагань використав сили агресорів, бо знав, що народні маси не могли бути для нього опорою. Ще з самого початку своєї «діяльності» Дорошенко виявив себе честолюбцем, який в боротьбі за особисту владу вдавався до засобів, що завдавали шкоди інтересам всієї країни.

Формально новий гетьман вважав себе підданим польського короля і виступав як креатура польських і татарських феодалів. Ще у вересні 1665 р. він звернувся до полтавського та інших лівобережних полковників із закликом перейти під владу Речі Посполитої⁵. До складу військ Дорошенка у 1665 р., крім татарських орд, входили і польські військові частини⁶.

Згодом Дорошенко активною боротьбою проти поль-

¹ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 28.

² Там же, стор. 28, 39.

³ Там же, стор. 73.

⁴ Акты ЮЗР, т. V, стор. 308.

⁵ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 51.

⁶ Там же, стор. 37, 53.

ської шляхти, яку він хотів витіснити з Правобережжя, зумів перетягти на свій бік ряд козацьких полків.

Запорізькі козаки у подіях 1665 р. на Правобережжі безпосередньо майже не брали участі, бо були зайняті своїми внутрішніми справами. Проте боротьба Запорізької Січі проти турецько-татарської агресії і в той час не припинялась. На початку 1665 р. запорізькі козаки відбили наступ на Січ турецьких суден, відправлених з Тавані. Запорізька флотилія вийшла назустріч цим суднам одразу ж тільки-но розвідники донесли про підхід турків. Сутічка відбулась в Носовському урочищі, кілька турецьких суден було розбито. Втрати ворога становили 60 чоловік, трьох турків запоріжці захопили у полон¹.

Є деякі відомості про похід запоріжців разом з калмиками на Перекоп. Орда, що вийшла їм назустріч, була розгромлена. Посол Брюховецького у Січі прилуцький полковник Лазар Горленко про результати цього походу писав: «Да и та де им ведомость есть, что те калмыки з запорожцы были под Перекопом, и крымских людей побили, и полон многой отбили, и добычу себе многую učinили»². Син Горленка, який також перебував тоді на Січі, повідомив, що з запоріжцями у похід ходила 1 тис. калмиків.

У той час запоріжці почали посилене будівництво морських суден. За клопотанням Брюховецького для цього з Москви було надіслано кілька тисяч полотен на паруси і 100 бердишів, очевидно, для абордажних боїв³.

Що ж відбувалось на Запорізькій Січі?

Січ переживала період загострення внутрішніх конфліктів, коли класові суперечності на Запоріжжі досягли великого напруження.

На початку 1665 р. у Січі відбулась зміна кошового отамана. Сама по собі така подія досить звичайне на Запоріжжі явище. Але в даному випадку вона була проявом соціальних настроїв, відбиттям незадоволення низів Лівобережжя козацькою старшиною і царськими вояводами.

Обраний гетьманом при широкій підтримці народних мас і енергійній допомозі Запоріжжя Брюховецький від-

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 237, 240.

² Там же, стор. 283.

³ Там же, стор. 237.

разу ж відмовився від своїх демагогічних обіцянок. Гетьман і оточуюча його старшина продовжували соціально-економічну політику своїх попередників, порушували життєві інтереси селянства, міщанства та рядового козацтва.

Російський уряд через царських воевод і гарнізони з свого боку також проводив політику соціально-економічного гноблення на Україні. Правляча верхівка старшини на чолі з Брюховецьким з метою зміцнити свої хиткі класові позиції, а також захиститися від небезпеки з боку Польщі і Туреччини погодилась на посилення економічної, адміністративної і фінансової залежності України від царського уряду. Російський уряд дістав дозвіл гетьмана на введення царських воевод в ряді українських міст, а також на збирання податків у царську казну з селянського та міщанського населення. З метою впорядкування збирання податків у 1666 р. був проведений перепис населення.

На Лівобережній Україні зростало невдоволення як царськими воеводами, так і Брюховецьким з старшиною. Селяни, рядове козацтво, збідніле міщанство, терплячи утиски, майнові збитки, повністю розорялись. Вони йшли на Січ і приносили туди настрої обурення політикою українських феодалів і російського царизму. І на цей раз Запоріжжя відіграло роль своєрідного суспільного барометра. Виступам народних мас Лівобережжя у 1666 р. проти царських воевод і козацької старшини передував рух на самому Запоріжжі в 1665 р. проти старшини, а також царських воевод на Запоріжжі.

Насамперед був скинутий з отаманства кошовий Шкура — виразник інтересів найбагатшої частини запорізького козацтва¹. На січовій раді його звинувачували у близьких відносинах з російським воеводою Яковом Хитрово, який перебував на Січі з окремим полком, і начальником російського гарнізону — Григорієм Косаговым².

Замість Шкури рада обрала кошовим отаманом Івана Курилова. Після цього ставлення до Хитрово і Коса-

¹ Іван Сірко у цей час перебував на Слобідській Україні, де очолював Харківський полк (ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 562, арк. 102—103).

² Акты ЮЗР, т. V, стор. 261.

гова ще більш погіршилось. У Січі з ними перестали радитись у військових справах, їм не повідомляли ніяких новин, одержуваних від пришельців з Лівобережної і Правобережної України, від втікачів з турецької неволі і від захоплених язиків. Косагов писав Брюховецькому, що він власне потрапив у становище людини, яка перебуває під наглядом: «А я живу, не знаю, за неволника или за подзорца».

За відомостями того ж Косагова (лист якого є надзвичайно цінним джерелом для вивчення березневих подій на Запоріжжі) на Січі у цей час відкрито виявлялось обурення соціальною політикою Брюховецького, недоброчинне ставлення до російських воевод, а також невдоволення царськими гарнізонами («противность и нелюбовь») ¹.

Запоріжців особливо хвилювали наміри царського уряду збільшити кількість гарнізонів на Україні та їх чисельний склад, а також встановити гарнізон у Кодаку. Введення російських військ у Кодак і встановлення там царського воеводи було офіційно оформлено у так званих Московських статтях, що їх Брюховецький і близька до нього старшина підписали у 1665 р. Запорізькі козаки вбачали в цьому безпосередню загрозу для вільного пересування у Січ і з неї. Встановлення у Кодаку царського гарнізону по суті переслідувало ту саму мету, з якою ця фортеця будувалася польсько-шляхетським урядом, а саме — протидіяти втечам народних мас на Запоріжжя.

Брюховецький, який особливо клопотався про встановлення царського гарнізону у Кодаку, так пояснював необхідність цього заходу: «Гетман же в. г. бил челом, чтоб в Кодаке быть в. г. ратным людем ныне, чтоб казакам в Кодак одежду послать и чтоб Кременчюк укрепить и людей поставит потому: Кодак на первых порогах, а Кременчюк выше Кодака, и на Запороги прийтить будет никому не мочно; то Запорожье будет под государевою высокою рукою и крепко» ².

За рішенням запорізької ради з Січі був направлений загін у Кодак, щоб не допустити царських ратних людей

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 261.

² Акты ЮЗР, т. VI, стор. 15.

у фортецю. Косагов вважав, що боротьба козаків за Ко-
дак пояснюється їх прагненням зберегти вільний шлях
(«путь чист») для населення Правобережжя¹.

В цей час Косагов зовсім розгубився. Від признався
Брюховецькому: «Умишко был недобрый, а ныне, госу-
дарь, и тот пропал от великих нестройных дел»². Після
марних благань надіслати людей в його полк Косагов з
кількомастами солдатів, які залишилися після втеч, пі-
шов з Запоріжжя у Переволочну³.

Гетьманські власті і воеводське управління намага-
лись пояснити виникнення руху на Січі підступами Дор-
шенка і впливом правобережних козаків, які переважали
на Запоріжжі. Брюховецький писав до царя у 1665 р.:
«Большая часть казаков живет в Запорогах, тое сторо-
ны»⁴. Саме тоді і народилася версія, що пізніше була
дуже поширена серед певних верств пануючих класів
України і згодом перейшла в літературу. Мова йде про
твердження, що «шатости и бунты» на Запоріжжі викли-
кані біглими правобережними козаками, які нібито пра-
гнули відірвати Січ від Росії і віддати під владу шляхет-
ської Польщі, Криму або Туреччини.

Безсумнівно, що на Січ потрапляли люди, які могли
бути прибічниками таких ідей. Це або представники або
прихильники старшини і гетьманів, що дотримувалися
іноземної орієнтації. Але такі настрої не знаходили нія-
кого відгуку серед народних мас України в цілому, і зо-
крема Запоріжжя.

Рядові козаки, селяни і міщани Правобережжя тікали
на Січ саме від польсько-шляхетського гніту і татарського
розорення. Крім того, серед народних мас був великий
потяг до Росії, і цей перший виступ Запоріжжя проти цар-
ських воевод не являв собою боротьбу проти Російської
держави в цілому.

Таким чином, рух на Запоріжжі був результатом кла-
сової боротьби, наслідком соціальних суперечностей. Це
не раз визнавав сам гетьман Брюховецький. У листі до ца-
ря він підкреслює, що запоріжці особливо «нарекают» на

¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 261—262.

² Там же, стор. 262.

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 580,
арк. 147—151, 163.

⁴ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 153.

російських дворян, українських полковників Війська Запорізького і самого гетьмана¹.

Одержавши відомості про події на Січі, Брюховецький і київський воевода Шереметев намагалися вжити заходів до ліквідації антивоеводського і антистаршинського руху на Запоріжжі. У травні 1666 р. воевода звернувся з спеціальною відозвою до запоріжців, закликаючи їх залишитися вірними царському урядові. Гетьман відрядив з подарунками спеціальних посланців («наочно посланников»), які мали з'ясувати ситуацію і умовити запоріжців.

Брюховецький мав намір вдатись і до тиску на запоріжців за допомогою продовольчої блокади Січі. Але він не дістав на це санкції царського уряду. Гетьману було запропоновано надсилати, як звичайно, хлібні запаси на Запоріжжя. Царський уряд уникав репресивних заходів, щоб не відштовхнути від себе запоріжців.

Гетьман настійно наполягав, щоб замість полку Косогова на Січ був направлений новий гарнізон на чолі з воеводою Петром Сафоновим. Важливо відзначити, що Брюховецький мав на увазі насамперед поліцейські функції царського гарнізону: «Чтоб Петр Сафонов с ратными людьми в Запороги поспешил, чтоб в Запорогах дурна не учинилось»².

Київський воевода і гетьман боялися поширення руху на сусідні з Січчю полки — Переяславський і Полтавський, з якими Запоріжжя було тісно зв'язане.

Коли в липні 1666 р. у Переяславському полку спалахнуло повстання козаків і міщан ряду міст і містечок проти старшини і зоевод, в результаті якого був убитий полковник Єрмоленко, багато сучасників зазначали, що запоріжці відіграли певну роль у його виникненні. 22 липня 1666 р. Брюховецький повідомляв царя: «А что починается худа, то все от запорожских казаков чаю»³.

Заворушеннями на Лівобережжі і Запоріжжі мав намір скористатись у своїх цілях гетьман Правобережної України Петро Дорошенко. Він почав переговори з переяславськими повстанцями. Зрозуміло, що плани правобережного гетьмана — виразника інтересів певної групи

¹ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 153.

² Там же.

³ Там же, стор. 138.

українських феодалів протатарської і протурецької орієнтації не мали нічого спільного з антифеодальним спрямуванням повстання. Бажаючи стати гетьманом всієї України, він запропонував повстанцям допомогу і переправив свої війська, які складались головним чином з татар, на Лівобережжя з метою захоплення його. Ханський уряд продовжував енергійно підтримувати Дорошенка. Ця підтримка особливо посилилася у 1666 р., коли кримський хан пішов на розрив з Польщею.

Навесні 1666 р. у Криму до влади прийшов новий хан. Ця подія була у певній мірі зв'язана із зміною політики Кримського ханства і султанської Туреччини щодо шляхетської Польщі. Туреччина явно готувалась до відкритої підтримки Дорошенка з метою захоплення Правобережної України, що обов'язково повинно було викликати війну з Річчю Посполитою. Тому в правлячих колах Туреччини прийшли до висновку, що треба усунути Мухамед-Гірея, який уособлював союз з Польщею. Ворожі акції нового хана Ааділь-Гірея щодо Речі Посполитої знайшли цілковиту підтримку Оттоманської Порти¹. Ааділь-Гірей знову направив орди на допомогу українським феодалам. Після цього Дорошенко офіційно заявив польським представникам: «Мне де гетманство дано не от королевского величества и не от гетманов, а дано де ему гетманство от хана Крымского, и надежду де всякую держит на хана крымского»².

Як вже відзначалось, з метою підкорення Лівобережної України старшина протатарської орієнтації направила татарських мурз нібито на допомогу повсталим українським народним масам. Характерно, що коли в усіх політичних змінах і комбінаціях 50—60-х років XVII ст. кримський хан брав участь завжди у таборі експлуаторських класів, то Дорошенко вперше використав татарські орди на боці повсталих пригноблених мас. Він сам тимчасово перебував у цьому таборі, хоч і не співчував його цілям. «Допомога» татар не принесла користі повстанню. Від неї тільки терпіли народні маси Лівобережжя. Ординські війська, що переправилися на лівий

¹ Leopold Hubert, *Zatargi polski z Turcyą w 1667 i posełstwo Heronima Radziewskiego*, «Biblioteka warszawska», 1858, стор. 461—462.

² Акты, ЮЗР, т. VI, стор. 128.

берег, майже не вели боїв з противником, а насамперед палили села, забирали людей у полон. Татарські феодали перешкоджали поширенню повстання. Народні маси повинні були частину своїх сил спрямувати на боротьбу з ордами¹.

Царські війська разом з лівобережними козацькими полками затримали просування сил Дорошенка, в тому числі татарських загонів, і відбили їх наступ на Хорол, Буромлю, Кременчук, Полтаву, Лубни. Хоч російсько-козацькі війська і відкинули ворожі сили на правий берег, татарам вдалось захопити багато полонених на Лівобережжі.

Наприкінці літа татари пішли від Дорошенка. Ніжинський купець Захар Федоров, який був захоплений у полон козаками Дорошенка і деякий час перебував у таборі останнього, так пояснив цей відхід: «И мурзы де увидя то, что много людей потеряли и боясь калмыков, что бутто они при ратных в. г. людех есть, и слыша про то, что запорожцы около Перекопи многие улусы повоевали и многой ясыр поймали и русской полон многой вызволили, побежали в Крым. А Дорошенко с меньшими людьми с своим добром в Чигирин побежал»².

Дійсно, боротьба Запорізької Січі з Кримським ханством і у 1666 р. відіграла певну роль у деякому ослабленні агресивних дій татарських орд на Україні.

Проте докладних відомостей про походи запоріжців у цьому році немає. Є тільки побічні дані. Так, про липневий похід запорізьких козаків у 1666 р. повідомив полтавського воеводу виходець з кримського полону, колишній солдат полку Шереметева Олексій Захаров. З Криму він спочатку втік на Січ, де пробув понад місяць. Якраз тоді і ходили запоріжці у Крим. Захаров не повідомляє подробиць, він тільки зазначає, що козаки захопили худобу, взяли в полон 1150 татар. Найважливішим у цій експедиції запоріжці вважали визволення з неволі 150 українців і росіян³.

У вересні 1666 р. за наказом турецького султана на допомогу Дорошенкові на Україну знов прибула 40-тисячна орда під командуванням нурадина Давлет-Гірея,

¹ Переписка нежинского воеводы Ивана Ивановича Ржевского с московским правительством, Чернигов, 1901, стор. 43.

² Там же, стор. 43.

³ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 150—151.

салтанів Мамет-Гірея та Соломет-Гірея і кількох мурз. Дорошенко направив на Лівобережжя два козацьких полки і 15 тис. татар на чолі з салтаном Соломет-Гіреем. Вони переправилися через Дніпро і напали на Прилуцький полк. Місто Прилуки і села повіту добре оборонялись і майже не потерпіли¹.

Але в інших містах і селах Прилуцького полку татари нещадно спалювали двори, хліб, «людей в полон поймали» (захопили близько 5 тис. полонених). Сильно зруйновані і пограбовані були і околиці Ніжина та Переяслава, де татари також захопили багато полонених².

Повернувшись на Правобережжя, орда і полки Дорошенка повели боротьбу проти решток польських жовнірських загонів. Розгромивши загін коронного війська, татарські чамбули розбрелись по Правобережжю, доходячи до Львова, Любліна і Кам'янця. Польські полонені розповідали, що татари захопили у неволю понад 40 тис. чоловік.

Це був початок відкритого збройного суперництва Польщі і Кримського ханства, а потім і Туреччини за Україну. Запекла боротьба переросла у кровопролитні війни, що протягом трьох десятиріч велись на території України, населення якої тоді терпіло від найстрашніших навал ханських і султанських військ.

Починаючи з 1666 р. Україна стояла перед лицем безпосередньої агресії не тільки Кримського ханства, а й султанської Туреччини. Дорошенко і близька до нього старшина вже в цьому році вступили в прямі відносини з Туреччиною.

Шляхетська Польща внаслідок цього змушена була припинити свою експансію на схід і добиватися угоди з Росією.

¹ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 155, 156—157.

² Переписка нежинского воеводы Ивана Ивановича Ржевского с московским правительством, стор. 45.

Розділ третій

РОЛЬ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА У БОРОТБІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОЇ АГРЕСІЇ В ПЕРІОД ВІД АНДРУСОВСЬКОГО ПЕРЕМИР'Я 1667 р. ДО БАХЧИСАРАЙСЬКОГО МИРУ 1681 р.

І. АНДРУСОВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я. ЗАГОСТРЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ТА КЛАСОВОЇ БОРОТБІ НА УКРАЇНІ (1667—1669 рр.)

У січні 1667 р. після тривалих переговорів між Росією і Польщею у селі Андрусово поблизу Смоленська було укладене перемир'я на тринадцять з половиною років.

Андрусовське перемир'я являло собою певний рубіж у розвитку відносин між Росією, Польщею, Туреччиною, Кримом і Україною. Воно визначило дипломатичну і воєнну перевагу Росії щодо Польщі. Польські феодалі, які весь час добивались поширення своєї влади над усією Україною, змушені були назавжди відмовитись від домагань на Лівобережну Україну, а також на Смоленськ і Сіверську землю. Це можна пояснити тим, що над Польщею нависла безпосередня загроза турецько-татарського наступу.

За Андрусовським договором Лівобережжя залишалось у складі Росії, Правобережжя, крім Києва, знову переходило під владу Польщі.

Запоріжжя мало перебувати під владою обох держав. У пункті третьому мирного трактату було записано: «И вниз Днепра, что именуются Запороже, и тамошние казаки, в каких они там оборонах, островах и поселениях своих живут, имеют быть в послушании под обороною и под высокою рукою обеих в. г. наших, на службу и от наступающих, от чего боже сохрани, бусурманских сил»¹.

Представники Росії і Польщі домовились про спільні дії об'єднаними силами проти агресивних Туреччини і

¹ «Полное собрание законов Российской империи», т. I, СПб, 1830, стор. 659.

Криму у разі виступів останніх¹. Польща зобов'язалась розірвати свої колишні союзницькі зв'язки з ханом. Одночасно Росія і Польща не відмовлялись від спроби умовити хана приєднатись до Андрусовського договору і з цією метою вирішили послати гінців у Крим.

У спільній боротьбі Росії і Польщі проти агресії Туреччини і Криму особлива роль відводилась Запорізькій Січі і Донському Війську. На них насамперед покладалась організація і ведення безперервної активної оборони. 18-й пункт договору зумовлював, що «в Запорогах и на Дону спомочный и оборонной промысл над бусурманы не престанет»².

На час укладення Андрусовського перемир'я і Росія і Польща були виснажені тривалими війнами. Уряди обох країн прагнули миру, але кожний з них добивався найбільш вигідних для себе умов. Тому укладенню угоди передувала запекла дипломатична боротьба з застосуванням воєнних демонстрацій, залякувань союзом з татарами або з Швецією і т. д.

Російські посли відносно швидко погодились віддати Польщі Правобережжя, але за Київ і Запоріжжя розгорілась відчайдушна боротьба. Тільки в результаті величезного тиску польсько-шляхетських правлячих кіл російський уряд погодився прийняти пункт договору про Запоріжжя. Цей пункт дуже утруднював становище запорізьких козаків. Січ примушували служити Речі Посполитій, проти якої Запоріжжя вело віковичну запеклу боротьбу,— в цьому була історична суперечність. До того ж відомо, що шляхетська Польща, незважаючи на союзний договір, повністю не відмовилась від агресивних намірів щодо Росії.

Андрусовський договір мав тяжкі наслідки не тільки для Запоріжжя, а й для всієї України. Цією угодою узаконювався поділ України, передача Правобережжя під владу ненависної шляхетської Польщі, у багаторічній боротьбі проти панування якої український народ пролив стільки крові. Договір викликав невдоволення різних верств українського населення.

Ще в ході переговорів Росії і Польщі на Україні поширювались всілякі ворожі чутки. Особливо вправлялись

¹ «Полное собрание законов Российской империи», т. I, СПб, 1830, стор. 665.

² Там же.

у цьому прихильники Дорошенка, а згодом і Брюховецького. Вони багато говорили нібито вся Україна віддається під владу Речі Посполитої¹, нібито в угоді є пункт про винищення за участю кримського хана українських козаків, у тому числі і запоріжців².

Тому Запоріжжя поставилось насторожено, а потім відкрито вороже до царського посла Ладиженського, який після Андрусовського перемир'я їхав у Крим разом з ханським гінцем Мухамед-агою, що повертався з Москви. Переговори царського уряду з Кримським ханством здавались тоді козакам, особливо запоріжцям, посяганням на їх існування. Вони вважали, що встановлення союзницьких відносин Росії з Польщею і Кримом ставить Січ під подвійний удар польських і татарських феодалів. Вбивство царського посла і татарського гінця на Січі, що сталось у квітні 1667 р., є одним із свідчень напруженого становища на Україні після Андрусовського договору³.

У зв'язку з цим гетьман Брюховецький доводив царському уряду, що події на Запоріжжі можуть стати початком народного повстання і, зважаючи на складні умови, в яких опинилась Січ, краще не загострювати відносин з нею. Таку саму думку висловлював у Посольському приказі Кікін, який повернувся в Москву 22 липня 1667 р.⁴

Тому вбивство Ладиженського і татарського гінця не викликало переслідування запоріжців з боку царського уряду, який своє офіційне помилування відправив на Січ тільки 28 липня 1670 р.⁵

Андрусовське перемир'я сприяло зростанню антицаристських настроїв серед найрізноманітніших верств українського населення. Поряд з розвитком і зміцненням економічних і культурних зв'язків між українським і ро-

¹ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 199, 203 та ін.; т. VII, стор. 5, 6, 79; т. VIII, стор. 51.

² Акты ЮЗР, т. VII, стор. 39, 47, 89.

³ Для розслідування цієї справи з Москви на Україну був направлений спеціальний посланник стольник Василь Кікін. Документи про перебування Кікіна на Україні і зібрані ним матеріали збереглися до наших днів і опубліковані в «Актах ЮЗР», т. VI, стор. 178—207.

⁴ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 207.

⁵ «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, стор. 252.

сійським народами політика царського уряду на Україні викликала дедалі більше невдоволення.

Наступ на автономію України, поступово і обережно, але настійно і систематично проводжуваній царизмом, проявлявся не тільки в обмеженні самоврядування, а й у введенні нових податей і податків і запровадженні особливої системи стягання їх, у здійсненні нової торгової і церковної політики і т. д. Українська козацька старшина гостро реагувала на це.

Народні низи — козацька чернь, міський плебс, селянство, — зазнаючи гноблення і терплячи від сваволі українських феодалів і царських воевод, піднімались на боротьбу проти кріпосницької політики гетьмана і старшини, проти утисків воевод.

У другій половині 60-х років на Україні спалахує ряд антистаршинських та антивоєводських виступів, які посилюються після укладення Андрусовського перемир'я. На початок 1668 р. повстання народних мас поширюється на все Лівобережжя, куди прибули і запорізькі козаки.

У той же час для суспільно-політичного життя України кінця 60-х років було характерне поширення протатарських і протурецьких настроїв у середовищі української феодальної верхівки. Це у певній мірі також зумовлювалось Андрусовським перемир'ям. Та частина старшини, яка у боротьбі за збереження своїх класових позицій виступала проти російського царизму, після 1667 р. не могла вже спиратися на Річ Посполиту. З другого боку, українські феодали, які виступали проти Польщі, що добивалася цілковитого відновлення магнатсько-шляхетського панування на Україні, не могли розраховувати на підтримку Росії. Тому вони звертали свої погляди до Кримського ханства і султанської Туреччини, шукаючи в них опори.

Незабаром після того, як Дорошенко став правобережним гетьманом, він зав'язав зносини з Туреччиною, а після першого ж повідомлення про Андрусовське перемир'я відправив послів до турецького султана¹. До одержання реальної допомоги від султанських військ правобережний гетьман продовжував використовувати татарські сили, хоч на його плани певний вплив справляли су-

¹ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 59, 93.

перечності, що існували в середовищі верхівки кримських феодалів.

У 60-х роках серед кримських мурз намітилися дві партії. Одне угруповання очолював син колишнього кримського правителя Сефер-кази-аги Іслам-ага. На чолі другої партії стояли представники наймогутнішого роду кримських мурз — Ширин-беїв.

Основною лінією зовнішньої політики партії Іслам-аги було встановлення мирних відносин з Російською державою. Ширини були непримиренними ворогами Росії. Саме партія кримських мурз, очолювана князями Ширин-беями, з середини 60-х років і особливо після Андрусовського миру підтримувала українських феодалів, керованих Дорошенком¹, а пізніше й інших претендентів на гетьманство, готових спертися на татарські орди.

Убивство татарського посла Мухамед-аги на Запоріжжі у 1667 р. було використано Ширинами для розпалювання ворожих настроїв щодо Росії та України, для посилення позицій Дорошенка. Правобережний гетьман з свого боку скористався цим випадком і засипав клопотаннями ханський уряд про допомогу, доводячи, що вбивство посла вчинене за вказівкою з Москви².

У той же час Дорошенко доклав багато зусиль і для того, щоб залучити на свій бік запорізьких козаків, що викликало велике занепокоєння царського уряду. Збереглося чимало відомостей про надсилку Дорошенком листів, послань і спеціальних посольств на Запоріжжя.

Встановлення союзу з Запоріжжям вимагав від Дорошенка хан, обумовлюючи цим свою допомогу гетьману татарськими ордами. Хан розраховував відвести від своїх володінь удари запорізького козацтва — активного борця проти турецько-татарської агресії. В разі об'єднання з Дорошенком Січ стала б союзником хана.

У 1667 р. Дорошенко знову послав у Кримське ханство своїх гінців і просив, щоб «хан с ордою пришол к нему, Дорошенку. И хан де крымской ему отказал: покуль де вы не соединитесь с кошевым войском, и ему де хану из Крыму итить не мочно, потому что де запорожские казаки, соединяясь с калмыки, улусы крымские

¹ А. Барсуков, назв. твір, кн. VI, стор. 512—513.

² Там же, стор. 513.

воюють и разаряют. И Дорошенко де ныне посылает на Кош к войску низовому посланцов своих почесту, и наговаривать, чтоб кошевое Запорожское Войско было с ним и с татарами в соединении»¹.

Переважна більшість запорізьких козаків рішуче відкидала неодноразові пропозиції Дорошенка про підпорядкування України султанській Туреччині і Кримському ханству.

На настійні прохання правобережного гетьмана на Україну з Криму в 1667 р. прибули великі татарські загоны, які разом з козацькими полками на чолі з Дорошенком виступили назустріч польським військам, що вторглись на Правобережжя під командуванням польного гетьмана Яна Собеського для закріплення своїх позицій, набутих в результаті Андрусовського перемир'я, а також для боротьби проти татарських орд.

Польські сили були обложені у Підгайцях 16 листопада 1667 р. після великих боїв там було укладено перемир'я. Дорошенко з полками відійшов до Чигирина, а татари поспішно направились у Крим.

Однак втеча грабіжницького ханського війська з України, як правильно відзначає літописець Самовидець, сталася насамперед в результаті наступу запорізьких козаків на Крим і розгрому ними ханських володінь².

Андрусовське перемир'я не вплинуло на розвиток боротьби Запорізької Січі проти Туреччини і Кримського ханства. Запоріжжя в цей час особливо широко залучало до спільних походів городових козаків Лівобережжя та Правобережжя. Щороку запоріжці проводять по кілька походів на Крим. Один з найбільших їх виступів під керівництвом Івана Сірка і Івана Рога відбувся восени 1667 р. Двохтисячне запорізьке військо, поділившись на два загоны, пройшло через увесь Крим і більш як тиждень діяло там. Полонені татари Єнакай-Атамеш, Чимасов та ін. розповідали, що Сірко, організувавши напад на Кафу, повів потім козаків до улусів Ширин-бея, який саме направив татарські орди на допомогу Дорошенкові. Козаки спустошили володіння Ширин-бея. З підходом свіжих сил хана з-під Перекопа, де вони концентрувались для походу на Україну, бої розгорілись з

¹ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 186.

² «Летопись Самовидца», стор. 95.

новою силою і тривали три дні і дві ночі. Козаки зазнали великих втрат, але ще більших втрат зазнали татари. Понад 2 тис. «мощных и старых татар» козаки знищили при наближенні військ хана. Про результати цього походу Самовидець писав: «Козаки орду зламали, и мусел хан уступати»¹. Багато татарських феодалів з жінками і дітьми втекло в гори. Польські резиденти при кримському хані Злотницький і Лихоцький повідомляли, що ширинбеївські і мансурівські улуси до того спустошені, що «тільки коти і пси залишились»². Хан втік з Бахчисарая і переправився на азійський берег.

Повернення Ширин-бея з ордами і боязнь, що він закрие вихід з Перекопа, змусили запоріжців вийти з Криму. Згадувані польські резиденти доносили, що козаки зрили перекопський рів і що якби вони напали на Перекопський замок, вони б ним легко оволоділи, бо начальник гарнізону Аліб-Гірей-салтан у паніці втік³.

За час свого перебування у Криму запоріжці визволили близько двох тисяч полонених. Півтори тисячі невільників прийшли разом з своїми визволителями на Січ⁴.

Під тиском татарського калги Дорошенко надіслав на Запоріжжя вимогу повернути захоплені в Криму трофеї. Як пише сучасник, запоріжці «во всем ему отказали»⁵.

Ще до цього великого походу запорізькі козаки у 1667 р. кілька разів виступали проти Кримського ханства з меншими силами. Так, у першій половині року загін з трьохсот козаків напав на фортецю Аслам-Кермень.

Походи запорізьких козаків, так само як і донських, викликали енергійні протести султанських властей російському урядові і навіть спеціальні експедиції турецького флоту на Чорному морі. В 1667 р. турецький уряд поставив перед царськими послами вимогу включити російські війська в каральні експедиції проти запорізьких козаків — учасників походів. Посли намагались запевнити, що учасники козацьких походів «ходят без повеления ц. в.»⁶,

¹ «Летопись Самовидца», стор. 95.

² «Acta Jhistorica 2, Kluczycski Fr., Piśma do wieku i spraw ana Sobieskiego» (далі — «Acta historica»), т. I, ч. I, Kraków, 1881, стор. 327.

³ Там же, стор. 327—328.

⁴ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 1—2.

⁵ Там же, стор. 154.

⁶ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Турецкие дела, Посольская книга № 10, арк. 241.

посилались на відсутність у них відповідних повноважень. Одночасно російські представники зажадали від султанського уряду, щоб «хан кримський шкод и разоренья никакова не учинил»¹ Запорізькій Січі.

Отже, і після Андрусовського перемир'я російський уряд на міжнародній арені захищав інтереси запорізького козацтва.

У 1668 р. до прихильників протурецької і протатарської орієнтації приєдналися лівобережний гетьман Брюховецький і близька до нього старшина. Ідучи на відрив від Росії, вони намагались обурення народних мас українськими феодалами і царизмом спрямувати тільки проти царських воєвод і гарнізонів і хотіли виставити їх єдиними винуватцями кріпосницького гніту, що посилювався. Підготовляючи на Лівобережній Україні повстання проти царських воєвод, лівобережний гетьман послав у Крим Степана Гречаного, «чинячи згоду і затагаючи орду на Москву»². Пізніше Брюховецький відправив у Стамбул до султана полковника Григорія Гамалея, обозного Микиту Безпалого і писаря Лаврентія Кашпуровича у супроводі семи чоловік, «жебы его принял под свою борону»³. Згодом на Україні розповідали, що «Брюховецкий к турскому салтану послал поддаючись в подданство для того, чтоб ему, Брюховецкому, быти князем руским в Киеве, а жити бы ему в подданстве турского, как и князь семиградцкий»⁴.

Зміна Брюховецьким політичної орієнтації була наслідком посилення невдоволення старшини політикою царського уряду, а також в якійсь мірі зумовлювалась Андрусовським перемир'ям і зростанням впливу Дорошенка в результаті активної і успішної боротьби останнього проти польської шляхти. Лівобережний гетьман, оточений загальною ненавистю народу, зростаючим невдоволенням міщанства і навіть старшини, вже мало сподівався на підтримку царського уряду, боявся, що на догоду політичній ситуації, яка склалася, цар може від нього

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Турецкие дела, Посольская книга № 10, арк. 243.

² «Летопись Самовидца», стор. 98—99.

³ «Летопись Самовидца», стор. 99; Микола Петровський, назв. твір, стор. 292.

⁴ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 93.

відмовитись на користь якого-небудь іншого претендента, насамперед Дорошенка. В той же час у питанні про турецьку орієнтацію Брюховецький діяв погоджено з Дорошенком, тому що останній дав зрозуміти лівобережному гетьману, що він нібито готовий поступитися гетьманством¹.

На заклик заколотного гетьмана на Лівобережжя вторглась татарська орда. Ініціаторами нападу були ногайські мурзи, орди яких кочували в районі Білгорода. Ногайські феодали хотіли скористатися ситуацією на Україні для грабежів і захоплення полонених. У липні 1668 р. російським послам, які направлялись в Туреччину, перекладач татарин Асан розповідав в Азові: «Нагайських татар мурзы приходили к хану кримському и говорили, чтоб им с своими улусными татараы иттить в черкаские города для кормления и полону к Брюховецкому»². Маючи указ султана про додержання мирних взаємовідносин з Росією, хан поставився негативно до вимоги ногайських мурз. «И те де ногайские мурзы хану кримському говорили: буде им в черкаские города для кормления и полону не иттить, и им будет с голоду помереть. И не послушав де хана кримского, те ногайские мурзы, собрався с татараы тысяч с семь и болши, пошли в черкаские города к Брюховецкому и к Дорошенку в июне месяце»³.

На Україні ногайські орди на чолі з Челі-беєм обмінялись з Брюховецьким присягою. Проте під час сутички прихильників Брюховецького з військами Дорошенка орда зайняла спостережливу позицію і не втручалась у боротьбу старшинських груп.

Козацька старшина підтримала Дорошенка і підпорядкувала йому свої полки. Брюховецький був убитий. Орда примкнула до переможців — старшинського угруповання Дорошенка, який був проголошений гетьманом всієї України.

Однак Дорошенко не зміг закріпитися на Лівобережжі, хоч він і дійшов до Севська. Висунута Самовидцем романтична причина відступу Дорошенка на правий берег

¹ Микола Петровський, назв. твір, стор. 292.

² ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Турецкие дела, Посольская книга № 10, арк. 384.

³ Там же, арк. 385—385 (зв.).

(зрада жінки) відкидається рядом дослідників, які вважають, що на рішення гетьмана спішно піти з Лівобережжя вплинув ряд обставин: поразка його сил в боях з російськими військами під командуванням Куракіна, звістка про наступ польських військ на Правобережжя, загострення боротьби Дорошенка і старшини з голотою, відхід від нього переважної більшості татарських мурз, які перед поверненням у Крим пройшли грабіжницьким рейдом по містах Белгородської лінії, захопивши багато ясиру¹. Вважаємо, що Дорошенко не зміг вдержатись на Лівобережжі головним чином тому, що населення, невдоволене його протурецькою і протатарською політикою, виступало проти нього. Певну роль відіграла й та обставина, що хан підтримав нового претендента на гетьманство — Суховія.

Після відходу Дорошенка лівобережна старшина під тиском народних мас почала переговори з царським урядом, висунувши гетьманом Лівобережжя колишнього чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного. Переважна більшість лівобережної старшини знову визнала владу Росії. Пізніше царський уряд схваленням Глухівських статей (у 1669 р.) зробив ряд поступок українським феодалам, зменшив кількість воєвод і обмежив їх функції. Але становище народних мас не було полегшене.

Орієнтація старшини на Росію знайшла цілковиту підтримку у середовищі міщанства і козацтва, які правильно вважали, що це дасть їм змогу мобілізувати сили для боротьби з ордами, які безчинствували на Україні. Російський офіцер у листопаді 1668 р. розповідав у Москві, що коли він проїжджав по містах Лівобережної України «от провожатых и в городах от жилецких людей слышали великое желание и радость, что старшие их обратились в подданство к ц. в., и хотят всеми своими силами итти на Крым и обиды свои им мстить»².

Міжусобна боротьба на Україні, що загострилася після Андрусовського перемир'я, знаходить своє відображення і на Запоріжжі. В цей час на Січі особливо посилюються соціальні конфлікти, а також боротьба окремих угруповань старшини і багатого козацтва. Певним впливом серед багатой запорізької верхівки користувалась гру-

¹ Микола Петровський, назв. твір, стор. 294.

² Акты ЮЗР, т. VII, стор. 159.

па старшини, яка вимагала встановлення мирних і навіть союзницьких взаємовідносин з Кримським ханством. До неї насамперед належали пануючі верстви козацтва, які вели систематичну торгівлю з Кримом. Основна маса запоріжців не підтримувала цю старшину.

Запорізька старшина проханської орієнтації у 1668 р. висунула свого гетьмана України — Петра Суховія (або Суховієнка). Виходець з козацької сім'ї, що проживала у Полтаві, Петро Суховій до цього займав посаду військового писаря Січі¹. Він сам їздив у Крим і уклав з Кримським ханством договір. Хан писав на Січ, «чтоб впредь к ним посылали таких же досужих людей, как он, Суховой, а прежде сего таких умных людей к ним не присылали»². За всю багаторічну історію запорізько-кримських відносин Суховій вперше привіз пропозицію про підпорядкування запорізьких козаків кримському ханові. Більше того, цей ставленик певного угруповання запорізької старшини давав ханові обіцянки, що торкалися не тільки Запоріжжя, а й всієї України. Колишній кошовий отаман Івашко, який згодом став прилуцьким полковником, говорив, що Суховій пропонував віддати ряд українських міст у цілковите володіння хана: «А как де их призывал и обещался им, что их во многие города пустит, и учинит бусурман начальными людьми»³.

Суховій настільки тісно зв'язав свою долю з Кримським ханством, що згодом говорили, нібито він прийняв магометанство і прибрав татарське ім'я Шамай або Ашпат-мурза⁴. Він запровадив у низовому Запорізькому Війську печатку з татарськими знаками⁵. Пізніше на Україні посилено поширювались чутки, що Суховій відправив послів до султана з проханням затвердити його в гетьманстві на тих самих умовах, що й Дорошенка⁶. Такі чутки, очевидно, мали під собою реальний ґрунт, бо підданство султанові було обов'язковим етапом для гетьманів протатарської орієнтації. Це зумовлювалось тим, що Кримське ханство було васалом Туреччини і гетьман — ставленик хана природно шукав підтвердження своєї

¹ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 207; «Acta historica», ч. I, стор. 418.

² Акты ЮЗР, т. VII, стор. 98.

³ Там же, стор. 153.

⁴ Там же, стор. 150, 157.

⁵ Там же, стор. 82.

⁶ Там же, стор. 182.

влади у султана. Крім того, домагання султанської протекції старшиною проханської орієнтації викликалися і прагненням спертися на більш могутню, ніж Кримське ханство, султанську Туреччину, що мала велику вагу на міжнародній арені.

Суховія підтримала невелика частина запорізьких козаків, які перебували на Січі. Його противники відправили своїх послів до правобережного гетьмана Дорошенка та ряду іншої старшини з закликом прибути на чорну раду. А пізніше значна частина запорізького козацтва під керівництвом Сірка вступила у збройну боротьбу проти Суховія — креатури кримського хана.

У вересні 1668 р. Петро Дорошенко заявив, що під час обрання Суховія кошовим гетьманом тільки половина з 6 тис. козаків, які перебували на Січі, підтримала останнього, що решта нібито висловилась за правобережного гетьмана¹. Зрозуміло, свідченню Дорошенка, суперником якого був Суховій, не можна цілком вірити, проте його заява є певним відгуком політичної боротьби, що точилася на Запоріжжі.

Гетьман Лівобережної України Многогрішний також повідомляв, що на Україну при новому кошовому гетьмані виступило 3 тис. запоріжців.

Сучасник цих бурхливих подій на Україні автор літопису Самовидець кваліфікує Суховія як авантюриста, пройдисвіта: «Аже на тот час такого пробеглца не било на тот уряд гетманства»². Хоч елементи авантюризму ми спостерігаємо в діяльності українських гетьманів, які вели запеклу міжусобну боротьбу, проте, безперечно, що Суховій представляє інтереси певної соціальної групи запорізького козацтва.

Перемога на січовій раді старшинської групи протатарської орієнтації була наслідком тієї складної, запутаної політичної ситуації, що виникла в результаті Андрусовського договору. До того ж Суховій і старшина, яка підтримувала його, вдавались до найгрубішої демагогії. Тому народні маси Запоріжжя якийсь час вірили його обіцянкам. Прихильники Суховія добивались утвердження на Правобережній Україні свого гетьмана, який захищав би їх інтереси, вони мріяли про Україну, не залежну

¹ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 82.

² «Летопись Самовидца», стор. 101.

від Росії і Польщі, але під протекторатом кримського хана. Союз з татарами вони пояснювали як тимчасовий, викликаний крайньою потребою захід. Коли ж згодом запорізькі козаки розібрались в характері діяльності Суховія, вони залишили його, про що буде сказано далі.

Хан відмовився від свого колишнього ставленика гетьмана Дорошенка і послав свої війська на допомогу новому претенденту на гетьманство. На Україну прийшла численна орда (за деякими даними до 100 тис. чоловік, хоч це навряд чи достовірно) на чолі з двома салтанами. Калга-салтан Крим-Гірей від імені хана зажадав від Дорошенка підкоритися Суховію і йти на з'єднання з ним. Ханський намісник повідомив польського гетьмана Вишневецького, що мурзи «приняли за приятеля и гетмана» Суховія і ідуть з ним на Україну, в загрозовому тоні вимагаючи не чинити перешкод пересуванню татарських орд і військ нового претендента на гетьманство¹.

1 липня 1668 р. татарські чамбули і запорізький загін на чолі з Суховієм направились з Січі покоряти Лівобережну і Правобережну Україну. Вони прийшли на Лівобережжя і стали неподалеку від Путивля у Липовій Долині. На їх бік перейшов ряд лівобережних полковників: переяславський Дмитрашко Райча, а також миргородський, полтавський і лубенський, які приєднали свої полки до військ Суховія. Населення сховалось у містах і не пускало татар, зокрема вони не були допущені в Прилуки, Лубни та ін.

Пробувши на Лівобережній Україні кілька місяців, військові сили Суховія у грудні переправились на правий берег Дніпра і напали на резиденцію Дорошенка Чигирин, але дістали відсіч і були блоковані з усіх боків². Білгородська орда і багато козаків вийшли з оточення і покинули Суховія. З невеликою частиною своїх військ Суховій і калга відступили за Тясмин. Тут, під Ольхівцем, вони були остаточно розгромлені запоріжцями під командуванням Івана Сірка, які виступили проти татарських мурз та їх ставленика Суховія. Разом з загоном Сірка у цих боях брали участь і сили Дорошенка, якими командував брат правобережного гетьмана Гри-

¹ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 135.

² Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 54, 113.

горій Дорошенко. Розгром був цілковитий. При появі Івана Сірка запорізькі козаки юрбами переходили до нього з табору Суховія. Згодом вони самі розповідали, що, побачивши «Серика запорожского і свою братню козаков... от Сухова отстали» і об'єднаними силами вдарили по татарських військах, насамперед Батурчі-мурзи, «дали отпор доброй». Втрати татар обчислювали в 4 тис. чоловік¹. Суховій втік з поля бою з п'ятьма козаками. Але мурзи схопили його і відправили у Крим, «розобрав обоз его»².

Проте стало відомо, що, незважаючи на поразку, Суховій не відмовляється від боротьби і має намір разом з ордою знову прибути на Україну. Салтан повернувся в Крим за новими силами («топерь де салтан пошел в Крым на время, чтобы поднять болшую орду, и Суховея де с ним же пошел»). 20 тис. татар залишились зимувати біля Чорного лісу³.

Білгородські мурзи, які залишились з своїми ордами на Україні, напали на міста і села по Бугу і Дністру, завдаючи населенню величезної шкоди. Очевидець одного з погромів київський міщанин Іван Сасімов про напад татарських орд на Ладижину у лютому 1669 р. розповідав: «А как де он был в Ладыжине, а татарове воевали около Лодыжина, и он де то сам видел, как из под иных местечек татаровя шли со многим полоном и от плача де ото многова полону шум был великой и в городе де Лодыжине у всяких чинов людей плач была великая»⁴. Мурзи загрожували, що «они де, татаровя, изо всех городов всяких чинов людей вытаскают и отведут в Крым».

Народ з обуренням говорив про правобережного гетьмана Дорошенка: «Такая де нам заступа от Дорошенка, что и последних де нас босурманам в Крым отдал». Міщани і козацькі гарнізони в містах чинили опір орді і самостійно виступали проти неї. Коли до Прилук підійшов трьохтисячний загін татар, прилуцький полковник колишній кошовий отаман Івашко, організувавши оборону, цілком розгромив його. «Татаровя де хотели было при-

¹ Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 60.

² Там же, стор. 54, 113.

³ Там же, стор. 66.

⁴ Там же, стор. 119—120.

луцких жителів перевезать арканами, и полковник де велел ворота запереть и татар всех побили»¹.

Захопивши багато полонених у різних містах Правобережжя, ногайські мурзи нарешті пішли у Крим.

1 січня 1669 р. Дорошенко універсалом сповістив лівобережне населення про розгром Суховія і про своє бажання бути під протекторатом Росії при умові, що російські воєводи і гарнізони будуть виведені з українських міст. Ця декларація про готовність возз'єднати Правобережну Україну з Лівобережною під протекторатом російського царя, а також боротьба проти сил Суховія — ставленика татар посилили симпатії козацьких кіл до правобережного гетьмана, кількість його прихильників серед старшини, в тому числі і лівобережної, зросла². Саме цим і можна пояснити виступ на боці Дорошенка запорізьких козаків під керівництвом Івана Сірка, які насамперед боролись проти Кримського ханства, обрушували свою зброю на ординські війська, татарських мурз і Суховія. Ніжинський протопоп Сімеон свідчив про Сірка, що «бусурманом де он не присягал»³.

Після того як хан підтримав суперника Дорошенка — Суховія, правобережний гетьман пориває з татарськими мурзами і навіть організує похід у Крим. Як розповідає очевидець, у 1668 р. Дорошенко «Серка послал с ратными людьми, которые при нем были, в Крым для того, чтоб учинить в Крыму поиск и замешанины»⁴.

Треба враховувати і ту обставину, що перехід Івана Сірка в Чигирин до Дорошенка після поразки повстання на Слобожанщині, в якому запорізький отаман відіграв головну роль, був зв'язаний і із сподіваннями останнього на спільне з правобережним гетьманом продовження боротьби проти царських воєвод. Безперечно і те, що Івану Сірку імпонувала боротьба Дорошенка з шляхетською Польщею.

Однак, як правильно повідомили у Посольському приказі стольник Засецький та ін., основою тимчасового об'єднання Івана Сірка з Петром Дорошенком була перш за все боротьба проти татарських орд. «А Серко де ныне

¹ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 150.

² Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 113.

³ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 91.

⁴ Там же, стор. 158.

при Дорошенке, и татар по Дорошкову приказу побивает же»¹.

У Чигирині Іван Сірко пробув недовго. 20 жовтня 1668 р. він прибув у столицю правобережного гетьмана, а через п'ять днів уже перейшов у Тарговицю, звідки організував чотири спільних походи городових, запорізьких і донських козаків, а також калмиків проти татар. Особливо великим був третій похід, в результаті якого козаки знищили 3 тис. татар, а 500 взяли в полон. Четвертий похід Іван Сірко організував за домовленістю з Дорошенком. 9 листопада 1668 р. правобережний гетьман писав гадяцькому сотнику, що він «услыша о таком низового войска желательстве, что улусы татарские громят, тогда и мы войска городского с добрым вожем, с паном Иваном Серком, несколько тысяч с пушками туды ж, чтоб татарскую землю воевали, послали есми»².

Успішний похід запоріжців і донців запалив лівобережних козаків на боротьбу з ворогами. З зими козаки лівобережних полків готувались до походу на Кримське ханство під керівництвом Івана Сірка. 19 січня 1669 р. посланець київського воеводи Шереметев у Посольському приказі заявив: «Около Полтавы стоят разных полков на леже казаков с 5000 человек, а дожидаютца весны; если де Серко по прежнему пойдет войною на Крым, и они де пойдут с ним же. Да и из иных де малороссийских городов казаки войною готовятца на Крым»³.

Татарські мурзи бачили в особі Сірка свого головного ворога. Коли наприкінці 1668 р. Дорошенко просив, щоб йому видали Суховія, татарські салтани зажадали видачі Івана Сірка⁴.

Навіть у союзі з Дорошенком проявилась послідовність у діях прославленого кошового отамана. Він і пізніше не раз доводив, що смислом його життя є боротьба з турецько-татарськими агресорами. Висунутий Запорізькою Січчю талановитий полководець все своє бурхливе життя провів у боях і безперервних походах проти Кримського ханства і султанської Туреччини. Він не раз проявляв величезну особисту мужність і відвагу.

¹ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 150.

² Там же, стор. 111.

³ Там же, стор. 12.

⁴ Там же, стор. 152.

Іван Сірко був представником прогресивної частини запорізької старшини, яка боролась за збереження результатів Переяславської ради, виступала проти іноземного гніту і міжусобної боротьби; окремі представники цієї групи старшини під час народних рухів нерідко виступали на боці повсталих. У боротьбі проти турецько-татарської експансії Сірко був найбільш яскравим виразником інтересів народних мас і користувався величезною популярністю не тільки в середовищі запоріжців, а й серед широких кіл населення України.

Андрусовське перемир'я Іван Сірко сприйняв негативно. Хоч він відіграв важливу роль у керівництві повстанням народних мас Слобідської України проти царських воєвод у 1668 р., це не змінило його загальної політичної лінії на об'єднання з Російською державою. Як і більшість українського народу, він стояв за союз з Росією. Сірко був тоді одним з найактивніших борців за возз'єднання двох частин України під егідою Російської держави. Тісні зв'язки Сірка з донськими козаками, його співчуття повстанню російських селянських і козацьких мас під керівництвом Степана Разіна свідчать про те, що видатний представник запорізького козацтва завжди ставився до російського народу по-дружньому. Як багато хто на Україні, він умів відмежовувати царський уряд і царські власті від російського народу.

Переконавшись у протурецькій орієнтації Дорошенка, Іван Сірко активно включився у боротьбу проти правобережного гетьмана — султанського васала.

Петро Дорошенко перший з українських гетьманів офіційним трактатом 1669 р. оформив передачу України під протекторат султанської Туреччини — давнього ворога українського і російського народів. Соціально-економічна політика Петра Дорошенка виражала інтереси найбільш аристократичної, реакційної частини козацької старшини. У листі до Яна Собеського від 27 лютого 1671 р. Дорошенко вихвалявся, що він викоренив у своєму війську чорну раду, тобто раду з участю низів козацтва: «У нас, дякувати богові, як шкідлива і така, що до всяких злих справ веде, давно вже з нашого війська вигнана»¹. Посол польського уряду Шумлянський свідчив,

¹ Grabowski A., Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski, Kraków, 1845 (далі — «Ojczyście spominki»), т. II, стор. 306.

що «двір його (Дорошенка.— О. А.) і політика в ньому ведеться не як у козацького гетьмана, а як у найбільшого польського магната»¹. Свою програму феодала-кріпосника правобережний гетьман дуже виразно виклав перед представниками царського уряду під час переговорів з ними у 1673 р. За словами гетьмана, «в такому строении Украина пребывать должна: буде, когда казак.— лошадей и ружье доброе на войну имел». Селяни працюють на свого господина». Податки сплачують тільки ті, хто не працює на свого пана².

Умовою свого переходу в російське підданство Дорошенко висував цілковите закріпачення селянства. Для себе він вигорював довічне гетьманство на всій Україні. Більше того, Дорошенко добивався спадщинної княжої влади на Україні, про що відомо було польським урядовим колам, а також козацькій старшині³. Про це він цілком одверто писав Яну Собеському⁴.

Націоналістична література завжди старанно обминала питання внутрішньої політики Дорошенка або подавала її у фальсифікованому вигляді.

Один з ідеологів української націоналістичної історичної «школи» Костомаров зображує Дорошенка борцем «за здійснення національних прагнень козаків, за самобутність своєї батьківщини».

М. Александрович змальовує правобережного гетьмана виразником інтересів селян, борцем за незалежність батьківщини і т. д.⁵.

Уже наприкінці минулого століття деякі російські буржуазні дослідники виступили з різкою критикою подібних націоналістичних вигадок. У статті «Дипломатичні зносини московського уряду з Правобережною Малоросією в 1673 році» В. О. Ейнгорн на підставі нових архівних матеріалів доводить цілковиту хибність оцінки Костомаровим діяльності Дорошенка.

¹ «Acta historica», ч. I, стор. 631.

² В. О. Эйнгорн, Дипломатические сношения московского правительства с Правобережной Малороссией в 1673 году, «Журнал министерства народного просвещения», 1898, травень, стор. 132—133.

³ «Acta historica», ч. I, стор. 536.

⁴ «Ojczyzste spominki», т. II, стор. 318.

⁵ М. Александрович, Андрусовский договор и Дорошенко, «Вестник Западной России», кн. 5, стор. 105 та ін.

Хоч В. О. Ейнгорн, як і інші представники російської буржуазної історичної науки, ідеалізує і виправдує політику царизму на Україні, проте він справедливо зазначає, що Костомаров під «самобутністю» розумів «своєрідний національний, суспільний і політичний устрій». Російський буржуазний вчений з іронією вказує, що «при найближчому розгляді ідеал цей виявляється не самобутнім, а близьким до польського шляхетського устрою»¹. Ейнгорн наводить ряд переконливих фактів на доказ того, що Дорошенко був прихильником польсько-шляхетських порядків, називає правобережного гетьмана послідовником Виговського в його прагненні економічно підпорядкувати і закріпачити селян. Серед оточення Дорошенка було багато колишніх прихильників Виговського. Та й сам гетьман у минулому був осавулом у польського ставленика Тетері². Недаремно Дорошенко домовлявся з шляхетською Польщею про підданство на основі Гадяцького договору³. Цей трактат містив пункт про створення так званого Руського князівства на Україні. Як відомо, польська шляхта відмовилась від названого пункту.

Отже, твердження буржуазних націоналістів про те, що Дорошенко нібито був переконаним автономістом і добивався незалежності України⁴, зовсім безпідставні. Правобережний гетьман насамперед добивався особистої влади, забезпечення егоїстичних класових цілей і в певні моменти готовий був стати підданим шляхетської Польщі. Тільки переконавшись згодом, що Річ Посполита підтримує його суперника Ханенка, він відмовляється від домагань покровительства Польщі. В дальшому запевнення Дорошенка відносно відданості Речі Посполитій були політичним маневром⁵, що розуміли і польсько-шляхетські керівники, зокрема Ян Собеський. Таким же політичним маневром були переговори Дорошенка з царським урядом. Правобережний гетьман ніколи серйозно не думав

¹ В. О. Эйнгорн, назв. твір, стор. 433.

² «Памятники», т. IV, стор. 329.

³ В. О. Эйнгорн, назв. твір, стор. 136. Ця думка Ейнгорна підтверджується документальними даними: «Ojczyście spominki», т. II, стор. 318.

⁴ Див., напр., Олег Целевич, Причинки до зносин Дорошенка з Польщею в 1670—1672 рр., ЗНТШ, 1898, т. XXV; стор. 18.

⁵ «Acta historica», ч. I, стор. 634, 637, 666, 690.

про підданство Російській державі, централізована система якої виключала можливість створення на Україні князівського володіння.

В світлі цього особливо яскраво виявляється хибність тези, яку висунула буржуазно-націоналістична історіографія при розгляді питання відносно прийняття Дорошенком і частиною старшини васалітету султанської Туреччини. Творцем цієї тези можна вважати В. Б. Антоновича¹.

Буржуазні вчені намагались довести, нібито Дорошенко мав далекосяжні плани об'єднання з Росією через союз з Туреччиною, нібито він вважав, що віддачею України під владу султана визволить її від панування шляхетської Польщі, а тоді не зв'язана договором з Оттоманською Портою Росія зможе відвоювати Правобережну Україну. Документальних свідчень, що підтверджують ці умоглядні побудови буржуазних вчених, немає. Ми не знайшли жодної заяви чи декларації Дорошенка відносно цього. Навпаки, історичні факти спростовують цю неправильну тезу.

Наприклад, коли після турецько-польського Бучацького договору 1672 р. Річ Посполита фактично віддала Оттоманській Порті більшу частину Правобережної України, царський уряд активізував розпочаті раніше переговори з Дорошенком, розраховуючи добитися приєднання Правобережної України до Росії. Але ці переговори виявились безуспішними не тільки через протидію лівобережного гетьмана Самойловича і не тільки тому, що прагнення правобережної старшини суперечили політиці царського уряду, спрямованій на поступову ліквідацію автономії України. Правобережний гетьман та його однодумці з старшини свідомо висували зовсім неприємні для російського уряду вимоги, зокрема про виведення воевод і відмову від Андрусовського договору.

Дорошенко довгий час не міг добитися воєнної допомоги від Туреччини і тому з метою виграти час вступив у переговори з Росією і навмисно затягував їх.

В дійсності очолюване Дорошенком старшинське угруповання сподівалось тільки за допомогою Оттоман-

¹ В. Б. Антонович, Последние времена казачества на правой стороне Днепра, К., 1868, стор. 4.

ської Порти забезпечити собі монопольне право економічно і політично панувати над народними масами України.

Протурецьку політику Петра Дорошенка підтримувала частина православного духовенства Правобережжя на чолі з митрополитом Йосифом Тукальським, яка вважала за краще бути підпорядкованою далекому константинопольському, ніж близькому московському патріарху. Водночас вона сподівалась з переходом під турецький протекторат позбутися гонінь з боку польсько-католицьких властей.

Дорошенко з старшиною давно наполегливо добивался протекторату Оттоманської Порти над Україною. Султанська Туреччина вступила у безпосередні таємні стосунки з ними ще в 1666 р., незабаром після затвердження Дорошенка гетьманом. Ці зв'язки пожвавились і вилились у конкретний договір про протекторат Туреччини над Україною саме після Андрусовського перемир'я, що, як добре розумів турецький уряд, могло стати на перешкоді у здійсненні агресивних планів султана у Східній Європі. Уряд Оттоманської Порти непримиримо поставився до пропозиції Речі Посполитої у 1667 р. про підтвердження попередніх турецько-польських мирних угод на основі відмови султана від підтримки Дорошенка та його однодумців, отже, відмови Туреччини від претензій на Україну.

Оттоманська Порта висунула перед шляхетською Польщею вимогу розірвати з Росією і виступити проти останньої. Турецькі феодали мали намір збройною силою утвердити свої права на Правобережну Україну, яку Петро Дорошенко віддав їм у васальну залежність.

Питання про війну з Польщею було керівними колами турецьких феодалів вирішене вже в 1667 р. Однак польсько-турецька війна почалась тільки через кілька років.

Річ Посполита переживала в той період тяжкі часи в зв'язку з внутрішньою боротьбою магнатських угруповань, повстаннями українських народних мас на Правобережжі, загостренням відносин з Кримським ханством. Тому вона докладала чимало зусиль, щоб відтягнути початок війни з Туреччиною.

Оттоманська Порта вела війну з Венецією, стояла пе-

ред загрозою виникнення війни з Персією. Султанський уряд боявся також виступу Росії на боці Польщі¹.

Проте, тимчасово відмовившись від вторгнення на Україну, султанська Туреччина вимагала від татарських мурз, щоб вони надавали допомогу Петру Дорошенку, який добивався оформлення підданства Порті.

Для прийняття турецького підданства Дорошенко в осені 1668 р. направив у Стамбул посольство, очолюване генеральним писарем Лукашем Букреевичем і уманським полковником Білогрудом². Маючи надзвичайні повноваження, посольство вело переговори з султанським урядом про умови переходу України під протекторат Туреччини. Про це й був укладений договір.

Старшинське посольство повернулось разом з турецьким послом, який привіз султанську грамоту. Дорошенко влаштував підкреслено урочистий прийом турецькому послу³. У грамоті султан сповіщав козацьких полковників і населення України про те, що він «их приємлет под державу свою і обороняти обещується» від Польщі і Росії⁴.

Навесні 1669 р. гетьман знову направив до султана велике посольство, до складу якого входило по три старшини від кожного правобережного полку. Очоловав посольство намісник Дорошенка Михайло Раткевич Портянка⁵. Представники українських феодалів протурецької орієнтації везли скаргу на хана за його підтримку суперника Дорошенка — Суховія.

Султан у свою чергу направив на Україну дуже пишне посольство. Його керівник вручив Дорошенкові дві булави, бунчук, герб і два каптани, що символізувало васальні відносини, а також султанську грамоту, що затверджувала його на гетьманство⁶.

Дорошенко щедро одарив турецьке посольство: Капанджі-паша одержав 10 тис. ефімків, його помічники 5 тис. Султанові було надіслано в дар 80 тис. ефімків⁷.

¹ Leopold Hubert, назв. твір, стор. 461—496.

² ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Турецкие дела, 1668, спр. 2; Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 118, 229; т. IX, стор. 162; «Acta historica», ч. I, стор. 418.

³ Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 138.

⁴ Там же, стор. 229; т. IX, стор. 162.

⁵ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 162, 163.

⁶ Там же, стор. 63, 131; «Acta historica», ч. I, стор. 458, 460.

⁷ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 48.

За договором, укладеним з султаном в результаті посольств, козацька старшина брала на себе зобов'язання воювати з ворогами Туреччини. В статті другій вказувалось, що правобережний гетьман з військом і старшиною «всегда готов сопровит стать всякому неприятелю солтанова величества, егда будет нужда и потреба». Відзначалось, що хоч українці і мають єдину спільну релігію з росіянами, греками та ін., це не повинно стати на перешкоді їх боротьбі з тими, хто повстає проти влади султана або чинить опір татарським ордам. Отже, правобережна старшина обіцяла, що козаки виступатимуть проти своїх співвітчизників, проти російського народу, проти єдиновірців¹.

Старшина гарантувала безпеку володінь султана, тобто брала на себе зобов'язання перешкоджати походам запорізьких козаків на Туреччину.

У статтях п'ятій і шістнадцятій договору старшина робить спробу застерегти, що одержання від Туреччини військового прапора і булави не означає цілковитого підпорядкування України султанові. Але це формулюється як побажання, а не тверда умова.

Підпорядковані султанові татарські війська повинні приходити на допомогу його новому васалу. Щоб забезпечити спільні дії проти ворога, татарські війська мають перебувати під командуванням гетьмана.

Старшина намагалася добитися гарантії безпеки українських міст і сіл під час перебування там військ султана або кримського хана. У принизливих висловах Дорошенко просив, щоб під час приходу на територію України турецьких і татарських військ турки не будували своїх мечетей, не руйнували церков, не спустошували міст, не брали в полон козаків і не відправляли в Туреччину. В одній з статей підкреслювалось, що татарські війська, які прийшли на допомогу гетьманові, не повинні самовільно розташовуватись в українських містах і селах і брати там насильно запаси, а мають вдовольнитись «пищею і оброками» в тих місцях, які їм будуть призначені.

Названі статті більше нагадують умови перемир'я з

¹ Договірні статті про підпорядкування Петра Дорошенка турецькому султанові опубліковані в Актах ЮЗР, т. VIII, стор. 218—220. Далі виклад статей дається без посилань.

перемігшим ворогом, ніж договір про добровільний перехід під протекторат. Вони свідчать про те, що старшина добре знала, які лиха несуть українському народові султанська Туреччина і Кримське ханство. Дальші події показали, що спроби Дорошенка добитись того, щоб турецькі і татарські феодалі не безчинствували на Україні, виявились марними.

Що торкається міжнародних відносин, то козацька старшина протурецької орієнтації і не ставила питання про будь-яку самостійність України. Лише у статті п'ятнадцятій говорилося, що договір про дружбу або мир, так само як про початок війни з сусідніми державами, особливо з Польщею або Росією, султанська Туреччина і Кримське ханство мають укладати або оголошувати з відома Дорошенка.

Як зазначалось, собі особисто Дорошенко хотів за допомогою турецького султана забезпечити довічне гетьманство і володіння маєтностями. У статті восьмій з цього приводу читаємо: «Дабы гетман наш всегда был утвержден в своем достоинстве, даже до последнего дня живота своего, тако чтобы его никтоже возмог из власти салтановы переменить и из селища его низвергати». Таким чином, для утвердження своєї особистої влади Дорошенко віддавав у рабство Україну її віковичним ворогам.

У трактаті не було спеціального пункту про Запорізьку Січ. Проте є відомості, що під час переговорів султанський уряд запропонував Дорошкові ввести в Кодак тисячний турецький гарнізон з метою контролю над Січчю. Дорошенко з цим погодився¹.

Трактат про підданство Туреччині завдавав величезної шкоди українським народним масам і був спрямований проти Польщі і Росії. В той же час Дорошенко сподівався за допомогою цього трактату обмежити агресивні наміри кримського хана, який хотів встановити свою владу на Правобережній Україні.

Старшина всіляко намагалась якомога довше приховати від народу угоду з ханом і султаном. Вона не могла сподіватися схвалення народними масами акту добровільної віддачі України їх споконвічним ворогам — агресорам.

¹ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 103.

І дійсно, прийняття старшинським угрупованням Дорошенка султанського підданства викликало повсюди на Україні протест народних мас і невдоволення переважної частини козацької старшини. Навіть звістка про перше старшинське посольство в Туреччину спричинилась, за визнанням самого глави цього посольства Лукаша Букреєвича, до великого обурення серед різних верств населення. 18 квітня 1669 р. він писав Дем'яну Многогрішному: «Многих посольство мое в турки побунтовало, разумеючи, что с подданством туды его милость пан гетман послал меня»¹.

На скликаній у першій половині березня 1669 р.² в Корсуні раді, в якій взяли участь 500 козацьких керівників, в тому числі 20 старшин з Лівобережжя і 11 з Запоріжжя (останніх очолював осавул)³, Дорошенко намагався змалювати своє підпорядкування султанові як союз («дружбу») ⁴. Проте у султанській грамоті, зачитаній на раді турецьким послом, недвозначно підкреслювалась залежність України від Туреччини. Один з учасників ради розповідав: «Да на раде де ж был турецкого салтана посланник з грамотою, и та де грамота на раде чтена, а в грамоте написано, чтоб де Дорошенко со всем малороссийским краем з городами и людьми был в подданстве у турецкого салтана так же, как и Воложская земля»⁵.

Посли Оттоманської Порти, підтримані радою, запропонували гетьманство Юрію Хмельницькому, але він категорично відмовився. Очевидно, у султана викликали підозріння переговори Дорошенка з Росією і Польщею⁶.

Більшість учасників ради негативно поставилась до ідеї васальної залежності від Туреччини. Літописець Самовидець повідомляє, що рада була дуже бурхливою, присутні протестували проти прийняття турецького підданства: «В которой раде усе кричали не хотячи подданими бити турчинове»⁷.

¹ Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 153.

² Рада тривала близько десяти днів і закінчилась 14 березня. Див. Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 145.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 145.

⁶ Там же, стор. 137—138.

⁷ «Летопись Самовидца», стор. 103.

На раді не присягали султанові¹. Проте, як вказує Самовидець, Дорошенко дістав право одноособово прийняти турецького посла і «що хотел тоє з ним трактовал... подишовши козаков, яко простих людей»².

Кількісний склад турецьких військ, що їх султан зобов'язався прислати на Україну для допомоги Дорошенкові, був визначений на раді у 20 тис. кінноти і 20 тис. піхоти³.

Петро Дорошенко разом з турецьким послом запропонували раді програму найжорстокішої розправи з українськими лівобережними містами, які відмовляться підкоритися васалові Порти: «а в малоросийском заднепрском крае, которые города ему, Дорошенку, ныне непослушны и не будут здаватца, и ему де, Дорошенку, города доставать и людей посекаать и отдавать в полон татарам, а естли будут здаватца, и их душами даровать, а животы и пожитки имат на войско»⁴. Це свідчило про плани завоювання Туреччиною Лівобережжя.

Під час Корсунської ради, як і в період переговорів українських феодалів з султанським урядом, народні маси — рядове козацтво, селянство, міщанські низи — скидалися з рахунку, їх інтереси зовсім не брались до уваги, скрізь фігурував «Дорошенко де со старшиною»⁵.

Як не намагалась старшина протурецької орієнтації замаскувати характер угоди з Оттоманською Портою, дійсний зміст її скоро став широко відомий. Колишній київський полковник Василь Дворецький, який понад рік перебував у полоні в Чигирині і був очевидцем багатьох важливих подій, називає Петра Дорошенка «тоє стороны гетманом бусурманским турским», вказуючи, що гетьман разом з митрополитом Йосифом Тукальским «все свое умышление на то положили», щоб віддати всю Україну «под турскую мочь»⁶. Один козак розповідав: «О подданстве турку Дорошенко совет чинил с Тукальским митрополитом один; а после того с полковники, а казаков на раду не сзывал и в войско сказывал, что он салтану не поддадся, а чтоб ему чинить помощь и быть

¹ Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 145.

² «Летопись Самовидца», стор. 103—104.

³ Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 138.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 162.

в дружбе, но всем войском ведают, что он турку поддался»¹. Уманський полковник Ханенко писав Многогрішному, що Дорошенко за довічне («доживотное») гетьманство «всю нашу Украину, как волохи и мутьяня пребывают, в подданство турецкому поддал»². Ієродиякон Мілеті, який проїжджав через Київ, влітку 1668 р. повідомляв царя, що «Дорошенко поддался к салтану турецкому»³.

На Лівобережжі до воевод з різних місць постійно надходили відомості про непопулярність Дорошенка серед козаків і всього населення України. «Его де Дорошенка за Днепром казаки все не любят»⁴, — повідомляли переяславські міщани і козаки. Лубенські козаки говорили: «А что де Дорошенко присяг турецкому салтану, и они де его бранят, и пусть де он пропадет, да и обоих де сторон Днепра чернь вся его, Дорошенка, проклиняет»⁵.

Навесні 1669 р. міжусобна боротьба на Правобережній Україні відновилась. На політичній арені знову з'являється Петро Суховій, який направляє кримські чамбули проти Дорошенка.

У суперництві Суховія і Дорошенка знайшли відображення суперечності, що існували між турецьким султаном та його васалом — кримським ханом, який хотів незалежно від свого сюзерена оволодіти Україною і відокремитись від Оттоманської Порти. Хан і Суховій писали Дорошенкові: «Мы хан и орды вашими силами малороссийскими от тягости турецкого ига на себе будущего либо свободимся, в братстве с собою будучи и в любви живучи»⁶. Хан і султан підтримували ворогуючі угруповання українських феодалів, надсилали їм на допомогу татарські і ногайські орди.

Кримський хан, сподіваючись заволодіти Україною, цілком підтримував Суховія, який вважав першочерговим завданням знищення свого суперника Дорошенка. Після цього новий претендент на гетьманство збирався

¹ Виталий Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., М., 1899, стор. 576.

² Акты ЮЗР, т. IX, стор. 47.

³ Там же, стор. 131.

⁴ Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 165.

⁵ Там же, стор. 187.

⁶ Там же, стор. 229.

повісти татарські орди на Лівобережжя проти козацтва та російських військ, маючи на меті добитися обрання гетьманом всієї України¹. Петра Дорошенка підтримувала Білгородська ногайська орда.

Коли татарські орди на заклик Суховія вторглися на Україну, беї і мурзи спеціальним посланням до українського народу («полковникам, осаулам, отаманам и всей черне, так войсковым, как и посольству людем, на Украине будущим») сповістили про свою самостійну від турецького султана політику, про готовність подати «допомогу» своїми ордами. «Мы, против присяги, додадим войска нашего никогда жалети не будем, и на том будем, хотя турки поволят или не поволят, мы вам всегда не отговариваем подавать войска на помощь»².

Вони пояснювали надсилку на Україну грабінницьких орд Батирші-мурзи і Гаймали-аги як підтримку «для братства и дружбы против вашего неприятеля»³.

За цей конфлікт між султаном і ханом розплачувався український народ.

Отже, на боці кожного суперника виступали татари, які також поділились на дві воюючі групи.

На боротьбу між султаном і ханом впливали і внутрішні конфлікти у Кримському ханстві, що загострились у середині 60-х років. Ногайські мурзи виступали противниками зовнішньої політики кримського хана, висловлювались за встановлення мирних взаємовідносин з Росією, що гарантувало б їм безпеку від нападів запорізьких і донських козаків⁴. Ногайці, які кочували у пониззях Дністра поблизу Білгорода, перестали підкорятись ханові і, ставши безпосередніми підданими Туреччини, оселились з дозволу султана в околицях Сілістрії з метою убезпечити себе від наступу запорізьких козаків. Мухамед-Гірей IV зігнав ногайців з їх нового поселення, за що був знятий з ханства⁵. Його наступник хан

¹ Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 165.

² Акты ЮЗР, т. IX, стор. 49.

³ Там же.

⁴ А. Барсуков, назв. твір, кн. VI, стор. 353. Ця книга — панегірик дворянському роду Шереметєвих. Але вона містить значну кількість архівних матеріалів про становище Кримського ханства, ногайських орд та їх ставлення до України.

⁵ В. Д. Смирнов, назв. твір, стор. 574—575. Детронізація султанським урядом Мухамед-Гірея була викликана також тим, що у останнього намічалась тенденція до зближення з Польщею.

Ааділь-Гірей продовжував чинити опір султанові. Намагаючись проводити самостійну політику на Україні, новий хан не тільки не допомагав васалові султана Дорошенкові, а й вів боротьбу проти останнього. Ааділь-Гірей також був знятий з ханства у 1671 р.

Першу стоянку татарські орди, очолювані Суховієм, зробили біля Тясмина, в 160 верстах від Києва¹. Як завжди, салтани використали стоянку для пограбування українського населення. «Послали салтаны из под Тясмина татар в загон для живности под разные городы»². В результаті «татаровя за Днепром под городами конские и животные стада отогнали и людей многих, в полон поймали»³. Салтани чинили насильства над українським населенням і під час просування на Чигирин. Вони напали на купців, знищували їх, а товари захоплювали⁴.

Петро Суховій виступив з Криму на Запоріжжя і був там знову обраний гетьманом 25 квітня 1669 р.⁵ Очевидно, у «виборах» брало участь незначне число козаків, бо з Січі з Суховієм вийшло всього 500 запоріжців (200 кінних і 300 піших). В той же час орда, що пішла за наказом хана з Суховієм, налічувала 40 тис. чоловік⁶ і очолювалась сімома салтанами. Отже, військо Суховія було по суті татарським.

Ряд даних свідчить про те, що ставленик кримського хана Суховій в той час зовсім не користувався підтримкою на Запоріжжі і що між Січчю і ханом були ворожі відносини. Київські міщани у квітні 1669 р. повідомляли, що «из Запорог казаки Суховеенка хотят выдать Дорошенку»⁷. У Ніжині розповідали, що після виходу Суховія з Запоріжжя хан послав на Січ тисячний татарський загін з метою «запорожцов вырубить и Запорожье отсесть». Запоріжці відбили напад ханського загону⁸. «И бывшей де кошевой атаман Курило, собрався с запорожцы, которые остались в Сече, и которые живут в лугах для промыслов, Сечю отсели, и как де татарове при-

¹ Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 263; т. IX, стор. 63.

² Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 263.

³ Там же, стор. 165.

⁴ Там же, стор. 268.

⁵ Там же, стор. 221—222.

⁶ Там же, стор. 263.

⁷ Там же, стор. 145.

⁸ Там же, стор. 260.

шли к Сече, многих татар побили и в Днепре потопили и всех разогнали, и досталные де татаровя пребежав к мурзе крымскому, который пошел с Суховеем под Чигирин, про то ведомо учинили»¹. За іншими відомостями, на Січ напали послані турецькими військовими властями яничари².

Перед виходом з Січі Петро Суховій направив до лівобережних полковників листи з повідомленням про своє гетьманство, закликавши їх приєднатися до нього. З метою залучити козаків на свій бік він демагогічно використав популярний тоді лозунг об'єднання обох частин України, заявивши, що «радети и промышляти начал о успокоении отчизны и о совокуплении обох сторон нашего соединения»³.

Суховій засуджував Дорошенка за те, що він «умыслил отчину нашу в турецкое подданство поддати, а невинных людей в тяжкое иго привести»⁴, хоч сам він віддав країну під владу іншого агресора — кримського хана.

У листі до прилуцького полковника Суховій неприховано погрожував, що приведе на Україну військо кримського хана. «Конечно, хан с великими ордами и с нами, Войском Запорожским, для успокоения Украине нашей наступит»⁵.

Хан Ааділь-Гірей також направив в українські полки послання, намагаючись через голову Суховія встановити зв'язки з полковою старшиною. У зверненні до прилуцького і переяславського полковників від 12 квітня 1669 р. він запевняв їх у «брацкем приятстве», виявляв готовність подати воєнну допомогу, особисто очоливши орди. Хан заявляв, що йому байдуже, хто буде обраний гетьманом, тільки б він корився Криму⁶.

Лівобережні козаки розповідали, що «война от татар за Днепром беспрестанная»⁷.

Рада, якої так добивався Суховій, відбулася влітку 1669 р. в Умані без участі Дорошенка. Сподівання Суховія не виправдались. Татарського ставленника не підтри-

¹ Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 260.

² Там же, стор. 238.

³ Там же, стор. 221—222.

⁴ Там же, стор. 222.

⁵ Там же.

⁶ Там же, стор. 179.

⁷ Там же, стор. 167.

мали козаки. Гетьманом був обраний полковник Михайло Ханенко.

Але і Ханенка обрала гетьманом нечисленна група козацької старшини пропольської орієнтації, яка завжди була на Правобережжі. На час обрання він не мав реальної військової сили. Як і всі його попередники, Ханенко відразу ж вступив у союз з татарськими мурзами. Проте після його обрання орди повернулись в Крим. Татари змушені були підкоритись рішучій вимозі турецького султана. До Ханенка приєдналась незначна кількість татар. Його спроби знайти підтримку у лівобережних полках не мали успіху¹.

Ханенко, за яким потягся і Суховій, пішов на Запоріжжя, а звідти в Крим. Випросивши у хана шеститисячне татарське військо на чолі з Батирші-мурзою, Ханенко, Суховій і Юрій Хмельницький прибули в район Стеблева, де наприкінці жовтня 1669 р. відбувся бій з силами Дорошенка. На боці Ханенка діяли кримські і ногайські татари, Дорошенка підтримували білгородські татари, прислані сілістрійським пашою, а також турки, волохи і молдавани². Бій закінчився перемогою Дорошенка³. Ханенко і Суховій втекли «при орде» на Січ, а Юрія Хмельницького захопили білгородські татари і відправили за наполяганням Дорошенка у Константинополь, де він був ув'язнений у тюрму Єдікуль⁴. Самовидець писав, що Дорошенко залишив Білгородську орду зимувати по всій Україні, маючи намір в середині зими піти в похід на Лівобережжя. Але татари «взбунтовались», пішли до Дніпра, «набрали ясиру и повернули у свою землю»⁵.

Переяславський полковник Дмитро Райча повідомляв, що повертаючись додому, татари «ударились де на той стороне Днепра под Корсунь, и под иные многие города изгоном, и тех городов жителей побиили и в полон поймали и церкви божии раззорили все без остатку»⁶.

Дорошенко скаржився султанові на Білгородську ор-

¹ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 127.

² Там же, стор. 64.

³ Микола Петровський, назв. твір, додатки, стор. 403, 404.

⁴ «Acta historica», ч. I, стор. 489.

⁵ «Летопись Самовидца», стор. 108.

⁶ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 158.

ду і просив повернути ясир. Самовидець вказує, що в Стамбулі на це подивились як на жарт, «некого не вернули,— кого узято, пропав, хиба кого викуплено»¹.

Таким чином, боротьба кількох претендентів за гетьманство, прагнення правобережного і лівобережного гетьманів стати на чолі обох частин України створили сприятливу обстановку для втручання в життя українського народу кримського хана і турецького султана.

Запорізька Січ також на якийсь час стає ареною запеклої політичної боротьби різних старшинських угруповань. Проте на кінець 1669 р. перемогла група старшини, яка виступала за збереження союзу з Росією. Цю групу підтримувала основна маса запорізького козацтва. Вже у грудні з Січі до гетьмана і царя було відправлено посольство з семи чоловік «добивать челом в подданство по-прежнему, а гетману (лівобережному. — О. А.) в послушание»².

На початку наступного десятиріччя становище на Україні залишалось надзвичайно напруженим. Могутній гуркіт народного повстання в Росії під керівництвом Степана Разіна докотився до України. На Слобожанщині спалахнуло повстання, центром якого був Острогжеськ.

Не припинялись народні повстання і на Правобережжі. Антифеодальні виступи проти феодально-кріпосницького гніту тут переплітались з боротьбою проти панування Речі Посполитої і експансії султанської Туреччини та її ставленика Дорошенка.

У цій боротьбі активну участь брали запорізькі козаки.

**2. БОРЬБА ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА
ПРОТИ УТВЕРДЖЕННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ
ВЛАДИ СУЛТАНСЬКОЇ ТУРЕЧЧИНИ
ТА ЇЇ СТАВЛЕНИКА ПЕТРА ДОРОШЕНКА
(1670—1676 рр.).**

Польсько-турецька війна другої половини XVII ст. широко висвітлена в літературі, переважно польській. Особливу увагу дослідників привертають 70-і роки, початок яких відкриває період війн Речі Посполитої з От-

¹ «Летопись Самовидца», стор. 108.

² Акты ЮЗР, т. IX, стор. 159.

томанською Портою. У ряді праць і публікацій польських буржуазних дослідників розглядається боротьба Польщі проти турецько-татарської агресії. Оскільки турецько-польська війна велась на території Правобережжя, в цих працях велика увага приділяється історичним подіям, що відбувались на Україні.

Дуже цінний документальний матеріал є в згадуваних археографічних виданнях Кульчицького «Acta historica», т. II, ч. I і II, і Грабовського «Ojczyste spominki». Ці публікації лягли в основу праць Гурського¹, Чоловського², Корзона³ та ін.

Всі польські дослідники відзначають згубний вплив магнатсько-шляхетських міжусобиць на хід боротьби з турецькою навалюю. Але в їх працях не підкреслюється, що війна мала насамперед тяжкі наслідки для українського народу, частина території якого була окупована турецькими військами. Польські буржуазні історики ігнорують також величезне значення опору українських народних мас турецько-татарській агресії і займаються тільки вивченням бойових дій шляхетських військ.

Уряд Речі Посполитої проявив цілковите безсилля в обороні загарбаної Польщею території Правобережної України. Ряд сеймів, на яких мали розглядатися питання оборони країни від турецького наступу, був зірваний. Шляхта відмовлялась давати кошти на війну і відправлялись у посполите рушення. Значний час польсько-шляхетських військ не було зовсім на Україні. Тому опір українських народних мас і в тому числі організована боротьба запорізького козацтва мали вирішальну роль для відсічі агресорові.

Своїми походами Запорізька Січ, як завжди, загрозувала тилам кримського хана, який тепер водив на Україну свої орди за наказом султана. Запорізькі козаки входили також до складу правобережних гарнізонів, які вели нерівну боротьбу з наступаючими полчищами ворога.

¹ Górski K., Wojna Rzeczypospolitej polskiej z Turcyja w latach 1672 i 1673, Warszawa, «Biblioteka Warszawska», 1890, т. I, II.

² Czochowski Al., Wojna polsko-turecka, 1675 r., Lwow, 1894.

³ Korzon T., Dola i niedola Jana Sobieskiego, tt. II—III, Kraków, 1898.

З прийняттям Петром Дорошенком та його прихильниками турецького васалітету Оттоманського Порту вважала Правобережну Україну своїм володінням і розглядала перебування там шляхетських урядовців та польських військ як вторгнення. До офіційного оголошення війни і виступу головних турецьких збройних сил, який затримався в зв'язку з повстанням арабів, султан направив на Україну татарські орди і окремі турецькі загопи, а також війська молдавського і волоського господарів. У завдання цих турецько-татарських військових частин входило подання допомоги васалу Порту — Петру Дорошенкові.

Шляхетська Польща, влада якої по суті обмежувалась незначною частиною Правобережжя, після марних спроб перетягти на свій бік Дорошенка підтримала кошового гетьмана Ханенка, який був висунутий на гетьманство Запорізькою Січчю. Разом з старшиною пропольської орієнтації Ханенко у жовтні 1671 г. підписав в Острозі договір, за яким український народ віддавався під владу польської шляхти. Ханенко зобов'язався залучити запорізьке козацтво і городових козаків на допомогу військам Речі Посполитої у завоюванні Лівобережної України і Києва.

Навколо Ханенка і Дорошенка групувалась українська старшина іноземної орієнтації. Вони знаходили деяку тимчасову підтримку і серед певних верств козацьких мас. Одних привертала боротьба Дорошенка проти тяжкого панування Речі Посполитої, декларована ним часто як головна мета. Козаки, які повернулися з турецького полону, розповідали в 1671 р. ніжинському воеводі Ржевському про те, що при них «клич кликали» йти в полки до правобережного гетьмана Петра Дорошенка для боротьби проти польської шляхти¹. Інші схвалювали боротьбу Ханенка проти султанської Туреччини і Кримського ханства, які підтримували Дорошенка і несли незліченні лиха українському народові. Але коли виразно вирисувались протурецькі тенденції одного і пропольські симпатії другого, коло їх прихильників значно зменшилось.

Коли Туреччина вже готувалась вторгнутись на Україну, Дорошенко посилив свої зносини з султанським

¹ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 590.

урядом. Вісті про прийняття старшиною турецького васалітету викликали обурення серед найширших верств населення¹.

З прибуттям турецьких загонів і татарських орд на Україну народні маси піднялись на активну боротьбу проти агресорів та їх ставленика Петра Дорошенка.

Як повідомляв наказний полковник Іван Гапанович, весною 1670 р. султан направив на допомогу Дорошенкові кілька десятків тисяч турецького війська і татарської орди. Це, безперечно, перебільшені дані. Ще до приходу турецько-татарських військ старшина з оточення Дорошенка почала збирати для них «великую стачию» в містах Правобережжя. Цей збір перетворився у справжнє пограбування українського населення².

Надіслані султаном турецько-татарські сили перебували на Україні чотири місяці. За цей період вони провели тільки один бій з польськими військами в Хорошеві, решту часу вони займались грабежами. Сповнений закидів і обвинувачень лист Петра Дорошенка від 2 жовтня 1670 р. до нурадин-салтана Давлет-Гірея, якому хан доручив очолювати кримські і ногайські орди на Україні, переконливо підтверджує це. Правобережний гетьман навіть не знав місця знаходження ханського сина з ордами, бо той бродив по Україні, шукаючи здобичі.

Численні відомості про безчинства і грабежі турецьких і татарських загонів відтворюють картину розбійницького господарювання агресорів на українській землі³.

Бариськівський сотник Оліфер Максименко переказував одержані з Чигирини відомості про те, що «турки, хотя и доброволно (тобто на заклик Дорошенка.—*О. А.*) в город Чигирин въехал, много бедным людем пакости починили, се есть жоны и дети насилствовали»⁴. У місті спалахнуло справжнє повстання проти грабійників. Чигиринці турків «из города кольем выбили». Намагаючись

¹ Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 119; «Летопись Самовидца», стор. 109.

² Акты ЮЗР, т. IX, стор. 965—966.

³ Там же, стор. 969.

⁴ Там же, стор. 970.

виправдатись перед турецькими воєначальниками за поведінку жителів своєї столиці, Дорошенко «сто баранов для смирення вигнал на пищу»¹.

Козаки Полтавського полку розгорнули енергійну боротьбу проти агресорів, окремі загони яких вторгались на Лівобережну і Слобідську Україну².

Запорізькі козаки також включились у боротьбу українського населення проти агресорів. Вони підстерігали татарські орди, які поверталися в свої кочовища, нападали на загарбників, забирали ясир, не допускали вигнання у полон своїх співвітчизників. Так, на річці Куяльнику між Дністром і Дніпром запорізькі козаки на чолі з Іваном Сірком перерізали шлях Білгородській орді і відбили ясир³.

Проте і в 1670—1671 рр. головним в активній боротьбі Запорізької Січі проти турецько-татарських агресорів були походи на володіння Кримського ханства і султанської Туреччини.

27 червня 1670 р. Іван Сірко очолив похід запоріжців на турецьку фортецю Очаків. Збереглося особисте донесення Сірка белгородському воеводі Ромодановському. Запоріжці підійшли до самого Очакова. Укріпившись поблизу міста, вони кілька разів успішно нападали на нього, захопили полонених, відігнали багато худоби, а потім, підпаливши дерев'яні будівлі, відійшли.

Запорізькі козаки мали намір цього ж літа організувати похід на турецькі і татарські фортеці в пониззях Дніпра з метою зруйнувати і знищити їх і, таким чином, ліквідувати перешкоду для вільного проходу суден по цій водній магістралі в Чорне море. Іван Сірко так визначив мету наступного походу: «Днепр очистить для проезда на морской путь». Він просив Ромодановського відправити на допомогу запорізькій піхоті калмицьку кавалерію, а також гармати і гранати. Крім того, він просив надіслати російського офіцера-сапера «для збурення городков турецкого и кримского»⁴.

Очевидно, цей похід не був здійснений. Даних про нього немає. Проте наступного року запорізькі козаки,

¹ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 970.

² Там же, стор. 214, 232.

³ Там же, стор. 894.

⁴ Там же, стор. 243.

очоловані Ханенком, ходили на фортецю Іслам-Кермень, зруйнували її і відігнали стада.

На початку літа 1671 р. з Січі виступило шеститисячне відбірне («самых выборных людей») ¹ запорізьке військо під командуванням кошового гетьмана Ханенка і кошового отамана Сірка. Ханенко мав намір використати цей загін у боротьбі проти свого суперника, ставленика Туреччини — правобережного гетьмана Дорошенка. В дорозі запоріжців двічі наздоганяли посольства Речі Посполитої, які від імені короля просили допомогти польським військам, обіцяючи за це жалування. Ханенко, власне, хотів допомогти своєму покровителю коронному гетьману. Але безпосереднім завданням загону було не допустити об'єднання сил Дорошенка з військами кримського хана, який йшов на підмогу правобережному гетьману. Цю операцію проти ханської орди очолив Іван Сірко. Запоріжці залягли на переправах, перерізавши орді шлях, і раптово напали на неї. Розгорілась жорстока битва, яка тривала три дні. В результаті хан уклав договір з Михайлом Ханенком і Іваном Сірком про спільну боротьбу проти правобережного гетьмана ². На бік запоріжців перейшов і Кальницький полк, посланий Дорошенком для «береженья татарских улусов» від запорізьких козаків ³. Козаки цього полку були своєрідними заложниками, яких хан зажадав від Дорошенка. Хан заявив, що мурзи відмовляються йти на Україну, боячись, що в їх відсутність запоріжці «несут Крым» ⁴.

Отже, сили ставленика султана були ослаблені, а його головний союзник — кримська орда відторгнута від нього. Цьому сприяло загострення турецько-татарських відносин. Ааділь-Гірей, який продовжував політику свого попередника Мухамед-Гірея і добивався незалежності від Туреччини, з великою неохотою підкорився категоричній вимозі султана допомогти васалові Порти. Тому хан відносно легко пішов на угоду з ворогами Дорошенка.

Правобережний гетьман з свого боку намагався перешкодити з'єднанню запорізьких козаків з польськими силами. Як розповідає очевидець, військо Дорошенка,

¹ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 445.

² Там же, стор. 446.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 414.

в тому числі і ногайська орда, пробравшись між скель, переправилось за Буг, де воно зіткнулось з запоріжцями. Сірко «на своє войско крикнул, абы татар били»¹. Характерно, що кошовий отаман намагався знищувати в першу чергу загарбників, а не своїх співвітчизників, які мимоволі потрапили у ворожий табір. Багатьох татар було відтиснуто в ріку і перебито. Потім запорізькі козаки прибули в район Бершаді — в 50 верстах від Умані і увійшли разом з загонами Ханенка до складу польських військ як окремі бойові одиниці.

Дорошенко залишився з поріділими козацькими частинами, бо Білгородська орда повернула у свої кочовища, захоплюючи, як завжди, у полон населення. З Чигирини у Константинополь помчався гонець з скаргою султанові на хана. Правобережний гетьман відчайдушно благав надіслати допомогу проти польських військ, які збирались виступити на Україну.

Сілістрійський паша одержав від султана наказ направити підпорядковану йому Білгородську орду на допомогу силам Дорошенка. Крім того, султан повідомив правобережного гетьмана, що турецький уряд зобов'язав нового хана Селім-Гірея також послати йому підкріплення.

Селім-Гірей заявив послові Польщі Карвовському наприкінці літа 1671 р.: «Дорошенко є підданим і слугою турецьким і цілком піддався під опіку султана»². Сам правобережний гетьман вихвалявся перед польським коронним гетьманом Яном Собеським у червні 1671 р., що внаслідок його наполягань султан змінив хана за об'єднання останнього з запоріжцями³. На Україну знову прибула Білгородська орда на чолі з Суїн-казі-агою⁴.

У той час на Правобережжі створилась винятково складна обстановка. Ведучи війни за Україну, Туреччина і Польща намагались спертись на народні маси через своїх ставлеників. Турецькі загони і татарські орди силою примушували українське населення підкорятися Петру Дорошенкові. Польсько-шляхетські війська, в свою чергу,

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Севский стол, стовп. 250, арк. 50, 51.

² «Ojczyście spominki», т. II, стор. 143.

³ Там же, стор. 312.

⁴ Там же, стор. 620, 635.

зброєю примушували правобережних козаків присягати Ханенкові і Речі Посполитій.

Для народних мас і шляхетська Польща, і султанська Туреччина, були агресорами, ворогами. Селянство, міщанство і козаки Правобережжя не хотіли визнавати влади польської шляхти. З великим завзяттям вони стримували просування польських військ, які з'явилися на Україні літом 1671 р. під командуванням Яна Собеського. Народні маси виступали проти іноземних і своїх феодалів.

Як визнає польський історик XVII ст. Коховський, багато хто з шляхетських регіментарів, що прийшли на чолі польських військ на Правобережжя, здавна володіли спадщинними маєтками на Україні і тому «найбільше прагнули приборкати непослушних повстанців сваволлю»¹. Народ чинив їм мужній опір².

Гарнізони Дорошенка також намагались не допустити зайняття польським військом фортець. Але долю останніх вирішували не вони, а населення міст і навколишніх сіл. Так, під час наступу польських військ на Кальник населення відмовилось добровільно здатися. За словами Собеського, жителі Кальника «на смерть там засіли» і, незважаючи на те, що палали передмістя і хутори, не вступали ні в які переговори з польською шляхтою³. «Коли наші йшли на штурм, — пише Коховський, — миттю незмірно численні юрби повстанців на валах стали напоготові і дали відсіч натиску наших, з надзвичайною сміливістю вискочили з міста, поляків загнали навіть за річку»⁴.

Не могли взяти польські війська і Брацлава. У листі до короля від 31 серпня 1671 р. Собеський повідомляв, що крім Брацлавського полку, який увійшов у місто, було «численне і озброєне поспільство»⁵. В одному невеликому містечку, зазначав Себеський, польські війська забрали в населення 1,5 тис. самопалів⁶.

Петро Дорошенко намагався скористатись боротьбою

¹ Kochowski Wespazyan, Roczników polski Klimakter IV, Wyd. J. N. Bobrowicza, Lipsk, 1853, стор. 169.

² Там же, стор. 169—170.

³ «Acta historica», ч. I, стор. 324, 408.

⁴ Kochowski, назв. твір, т. IV, стор. 166.

⁵ «Acta historica», ч. I, стор. 669.

⁶ Там же, стор. 695.

народних мас проти польської шляхти для утвердження своєї влади, а також панування султанської Туреччини. Але населення Правобережжя не хотіло підтримувати і Дорошенка.

Сучасники відзначали, що не тільки «чернь», поголовно вигнана правобережним гетьманом з міст літом 1671 р.¹, а й старшина «відвернула серце від Дорошенка». Лише незначна частина правобережної старшини підтримувала його, боячись втратити свої маєтки².

Воєнні дії, які мали «підготувати» країну до приходу султанських збройних сил, Дорошенко на чолі чотиритисячного турецько-татарського загону і п'яти найманих серденятських полків почав з облоги Умані. Умань являла собою, як відзначав Коховський, «велику фортецю, що не тільки самим положенням, а й штучними оборонними спорудами убезпечена була проти зазіхань тих, хто веде облогу»³. Він відзначає високі бойові якості, велику мужність уманців, які будучи «загартовані безперервними татарськими нападами, серед постійних небезпек звикли нехтувати ними і переносити їх без страху»⁴. У гарнізон фортеці входили запорізькі козаки. Їх начальник Оскерко керував обороною міста. Коховський спеціально підкреслював ту обставину, що Оскерко виховав в собі непримиренну ненависть до турецько-татарських агресорів та їх ставленика під час служби під керівництвом Івана Сірка.

Оборона Умані — зразок високого бойового мистецтва Оскерка, а також мужності запорізького гарнізону і всього населення міста, які відмовились відкрити ворота підручному султана, незважаючи на найзапекліші штурми.

Місто витримало двотижневу облогу. Оскерко надав обороні активного характеру. Обложені робили часті вилазки, захопили земляні фортифікаційні споруди ворога, знищили вогнем артилерії та ручної вогнепальної зброї багато сил ворога, що переховувався в окопах⁵. Переконавшись у безплідності штурмів, Дорошенко зняв облогу Умані, а коли він почув про просування польських корогв

¹ «Acta historica», стор. 566.

² Там же, стор. 537.

³ Kochowski, назв. твір. стор. 164.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

на допомогу обложеним, відступив від міста¹. Частина татар поспішно втекла. Саме їх підстерegli запоріжці на чолі з Іваном Сірком коло Бершаді, розгромили і відібрали ясир².

Сили Дорошенка, що складались з турецьких, татарських і серденятських загонів, зазнавали поразки. Польські війська зайняли міста Браїлів, Райгород, Дзяслів, Красне, Шаргород, Ладижин, Вінницю, Стіну, Ямпіль, Гоманівку, Яругу, Могилів, Печеру, Четвертинівку, Немирів, Лисянку, Ставище.

Таким чином, контрольована Дорошенком територія між Бугом і Дністром перейшла під владу Польщі. Успіх сил Собеського на Поділлі у значній мірі визначався діями запоріжців проти орд. Кримський хан не пішов на допомогу Дорошенкові, боячись залишити свої володіння без захисту від запоріжців, хоч він знав, що правобережний гетьман чекав на нього під Білою Церквою. У середині серпня кілька днів йшли бої поблизу турецько-татарських фортець у пониззях Дніпра. Запоріжці захопили і зруйнували Шах-Кермень.

Велику роль відіграла і та обставина, що у складі польських військ перебував загін запоріжців, очолюваний Іваном Сірком³.

Популярність Сірка серед козацьких і селянських мас як полководця і послідовного борця проти ханського лихоліття сприяла визволенню ряду міст від влади Дорошенка. Коронний гетьман Собеський писав підканцлеру 21 вересня 1671 р., що не може дочекатися повернення з походу Івана Сірка, який, маючи «авторитет у козаків, може їх на бік короля і Ханенка залучати, особливо серденят, між якими є багато таких, хто бував на Запоріжжі»⁴.

Завдяки керівництву Сірка запоріжці проявили велику маневреність. Крім Умані, запоріжці перебували в Ладижині (на чолі з військовим суддею Кобилецьким), Рашкові, Рушиці та ін.⁵ Діючи разом з польським військом, вони громили насамперед білгородських і кримських татар, які виступали літом і восени 1671 р. разом

¹ К о с ч о в с к і, назв. твір, стор. 165.

² Т а м ж е, стор. 171.

³ «Acta historica», ч. I, стор. 667.

⁴ Т а м ж е, стор. 689, 696.

⁵ Т а м ж е, стор. 703.

з Дорошенком. Запоріжцям належить головна роль у знищенні татарських частин під Кальником¹. Одночасно запорізькі козаки організували експедиції у володіння Білгородської орди з метою перешкодити відправці додаткових татарських сил на допомогу Дорошенкові. Особливо успішним був їх похід на Білгород і Тягин. Запоріжцям вдалось захопити понад 8 тис. голів рогатої худоби².

Виступ запорізьких козаків проти Дорошенка викликав люту ненависть правобережного гетьмана до них. У переговорах з царським урядом він всіляко намагався очорнити їх, добиваючись того, щоб лівобережний гетьман з ними «не ссылался». Безчинства татар, закликаних самим Дорошенком, він пояснював помстою запорізьким козакам за їх напади³.

Особливу ненависть Дорошенка до запоріжців викликало те, що Ханенко, його суперник, був висунутий на гетьманство саме Січчю.

У переговорах з польським урядом, зокрема у листуванні з Собеським, Дорошенко намагався протиставити городове козацтво Запоріжжю, де, за його словами, знаходяться «втікачі і бездомні»⁴.

Будь-якими засобами Дорошенко намагався знищити главу запорізького козацтва Івана Сірка, одно ім'я якого стало прапором боротьби проти турецько-татарських агресорів. За свідченням Коховського, ставленик султана «хотів яким-небудь способом зжичи з світу Сірка, цілковитого противника його планів, страшного татарам ворога, людину, що начебто за допомогою якогось передчуття відвернула український народ від протекторату Туреччини. З цією метою кілька разів запрошував його на конференцію під покровом зовнішньої дружби, зрадницьки готував припинити його життя. Тільки досвідчений противник не попав в його сіті. З тим більшою наполегливістю думав Дорошенко, як би позбутися людини, яку ненавидів; він довго шукав засобів для цього»⁵.

Як бачимо, запоріжці на чолі з Іваном Сірком на дуже короткий час стають відкритими прихильниками Речі

¹ «Acta historica», ч. I, стор. 709.

² Там же, стор. 689, 692, 696.

³ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 394—396.

⁴ «Ojczyste spominki», т. II, стор. 317.

⁵ K o s c h o w s k i, назв, твір, стор. 77.

Посполитої. Вони не розглядали це як зраду щодо Росії. За Андрусовським перемир'ям Росія вважалась союзницею Польщі, а Січ зобов'язана була підкорятись обом державам, що породжувало багато непорозумінь, сулеречностей.

За тих умов виступ Івана Сірка і запоріжців на боці Польщі не є свідченням їх симпатій до неї. На Правобережжі тоді боролись дві сили: васал султанської Туреччини Дорошенко з татарами і Річ Посполита. Боротьба проти турецько-татарських сил, що підтримували Дорошенка, визначила перебування запоріжців в одному таборі з Польщею.

Чималу роль відігравала і та обставина, що Ханенко, який дотримувався пропольської орієнтації, був кошовим гетьманом — верховним правителем Січі. Він мав право на свій розсуд розпоряджатися силами запоріжців. І хоч влада і права Ханенка були тимчасовими, неміцними і обмеженими, але з них випливало підпорядкування йому запоріжців і кошового отамана Сірка. Проте Сірко зберігав незалежність. Йому була підпорядкована самостійна група запоріжців, що дислокувалась окремо.

Жалування для запоріжців Собеський поділив на дві частини: 300 злотих він передав Ханенкові, а 200 злотих — Сірку, «від якого тут все становище залежить»¹.

Є свідчення про становище загонів запоріжців, що концентрувались навколо Ханенка. У жовтні 1671 р. Собеський писав підканцлеру, що при Ханенкові «дуже небагато» війська, та й те «голодне й не одягнене»². Вже згадуваний Шумлянський відзначав, що на Запоріжжі навколо Ханенка козаки групувались «в дуже малій кількості»³. Він не користувався авторитетом ні серед козаків, ні у польських властей. Будучи креатурою Речі Посполитої, Ханенко добивався від польського командування прошових субсидій, щоб «вдержувати коло себе людей»⁴. Він завжди був на сторожі, бо боявся за своє життя⁵. У листопаді 1671 р. Ханенко випросив у Собеського кілька польських корогв, щоб «їх для безпеки своєї

¹ «Acta historica», ч. I, стор. 709.

² Там же, стор. 700.

³ Там же, стор. 631.

⁴ Там же, стор. 539.

⁵ Там же, стор. 700.

міг між своїми козаками помістити»¹. Ханенко навіть не прийняв надіслані йому королем клейноди, боячись, щоб це «остаточно не зіпсувало довір'я до нього черні і поспільства»².

Деякі факти дають право твердити, що запорізькі козаки, які входили в загін Івана Сірка, не погоджувались з політикою Ханенка, зокрема, вони не схвалювали його підданства Речі Посполитій³. Собеський підкреслював, що запорізькі козаки тримають себе дуже незалежно у польському війську: «Козаки низові при найменшій кривді з боку тутешніх людей дуже ображаються і з усякого приводу говорять, що підуть назад у Січ»⁴.

Політика зближення з Річчю Посполитою викликала різке заперечення широких мас запоріжців, які прагнули визволитись з-під влади Польщі і залишитись тільки у підданстві Росії. Вони заявляли, що коли цар «их, запорожцев, под свою государскую руку в подданство принять не изволит, и они де по весне все от Ханенка и от Сирка разыдутся в города, а с ними быть не хотят»⁵. Вже у 1673 р. лівобережний гетьман Самойлович повідомив царя, що Ханенко ховається на невеликому дніпровському острові поблизу Києва з купкою людей, бо «войско, ево оставя», все розійшлося по лівобережних містах⁶.

Царський уряд, який всіляко намагався обмежити зв'язки Польщі з Січчю, негативно розцінював виступ частини запоріжців на боці Речі Посполитої. Не подобалась йому і участь у цьому виступі Івана Сірка.

Недовго пробули польські війська на Правобережжі восени 1671 р. У ряді міст залишились нечисленні гарнізони. Коховський пояснює це страхом регіментарів перед неминучим повстанням українського народу як наслідок невгасимої ненависті до панів.

В результаті відходу польських військ українське населення знову залишилось один на один з турецько-татарськими силами. На Правобережжя на заклик Дорошенка прибули сильні орди з Криму на чолі з нурадин-салтаном і Білгородська орда під начальством паші, а

¹ «Ojczyste spominki», т. II, стор. 151.

² «Acta historica», ч. I, стор. 709.

³ Там же, стор. 700.

⁴ Там же.

⁵ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 648.

⁶ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 302, 318.

також тисяча турецьких спагів (кіннотників)¹. На Лівобережжя з різних джерел доходили відомості про те, що восени 1671 р. до Дорошенка прийшла 40-тисячна орда². Особисто хан на Україну не прибув. Він був зайнятий придушенням повстання ногайців. Проти ханської влади знову піднялись заколотні ногайські орди, союзниками яких стали черкеси. Одночасно серед ногайців ширився антифеодальний рух. Полонений Тинманбет-мурза повідомив про повстання ногайських улусних татар проти своїх феодалів — мурз. Повстання, очевидно, тривало довгий час, бо хан змушений був залишитися в Ногаях на зимівлю³.

Об'єднавши татар з своїм охочим (найманим) козацьким військом, Дорошенко 29 вересня виступив у похід. Сірко повів запорізьке піше і кінне військо, до якого приєдналися польські корогви, назустріч турецько-татарським силам, очолюваним ставлеником султана. Бій відбувся в 15 верстах від містечка Іллінці. Дві тисячі татар полягло на полі бою. Козаки Дорошенка з татарами відступили до Лисянки (коло Корсуня). Ханенко з двома тисячами запоріжців відійшов до Ладижина, а Сірко укріпився в Чечельнику. Козаки Дорошенка переходили до запоріжців. Очевидці повідомляли: «Дорошенковы де... казаки бегут беспрестанно в Ханенковы полки к запорожцам и к Серику»⁴. А коли поширилась чутка про прихід ханських орд, населення готувалось перейти на лівий берег. «Черные люди (тобто селяни і міщани. — О. А.) і козаки все хотят бежать на сую сторону Днепра»⁵, — читаємо в одному документі.

З Чечельника запорізькі козаки під керівництвом Сірка робили напади на територію Білгородської орди⁶. В той час це був головний напрям наступу запоріжців на татарських агресорів, бо саме Білгородська орда становила основну силу васала Туреччини Дорошенка. Білгородські мурзи організували на кордоні Валахії спеціальні посилені сторожові пости для захисту від нападів запоріжців⁷.

¹ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 572.

² Акты ЮЗР, т. IX, стор. 449.

³ Там же, стор. 985.

⁴ Там же, стор. 581.

⁵ Там же, стор. 894.

⁶ Там же, стор. 577.

⁷ Там же, стор. 580.

Козаки з загону Ханенка розповідали про похід запоріжців у «волоскую землю и в белгородчину». Влаштувавши засаду в степу, в урочищах за Куялником, татари намагались обстріляти з артилерії запоріжців, які поверталися, але «им де шкоды никакой не учинил»¹.

Ханенко так визначив мету походів у володіння Білгородської орди: «Орда, почувши про перебування наше в землі Білгородській, відразу ж поспішить від Дорошенка у свої краї»².

Пізніше до Дорошенка підійшли додаткові татарські підкріплення. Включивши їх у свої війська, правобережний гетьман 24 листопада 1671 р. почав наступ на Ладжину, маючи намір знищити запорізьку піхоту, що входила до складу гарнізону. Незважаючи на чисельну перевагу сил, Дорошенко, втративши тисячу козаків, сам відвів свої війська від Ладжина, бо без гармат не зважувався на тривалу облогу³.

Після невдалих штурмів Ладжина і боїв за Троянець, який Дорошенкові довелося залишити, бо цьому замку подавали допомогу запоріжці з Ладжина, гетьман поділив свої сили на три частини і відправив їх у похід. Саме з цього часу татарські орди почали активно нападати не тільки на українські, а й на власне польські землі. Польські селяни разом з українськими народними масами чинили опір агресорові. Два загони, до яких входили 20 тис. татар і 7 тис. козаків, пішли на Львів і Люблін. Козаками командував брат гетьмана Андрій, а татарами Шангирей і Аталік-салтан. Свій кіш татари розташували між Павлоччю і Полонним⁴. Ці загони повернулись з великою здобиччю — майном і полоненими.

Татари нападали також на Лівобережжя. Жителі тікали в міста⁵. Російський гонець піддячий Михайло Савленов зафіксував у своєму статейному списку: «А как он подьячей Михайло ехал из Киева до Батурина, и во многих городках и местечках всполохи бьют и из вестовых пушек стреляют беспрестанно, чтоб люди бежали с сел

¹ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 647.

² «Ojczyste spominki», т. II, стор. 145.

³ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 577; «Ojczyste spominki», т. II, стор. 154.

⁴ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 655; «Ojczyste spominki», т. II, стор. 154—157.

⁵ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 606, 608, 609.

и из деревень в города в осаду; а говорят, будто де татаря воюют около тех городов в ближних местех»¹.

Захопивши здобич, Білгородська орда повернулась додому. Рештки її і частину кримської орди на чолі з нурадин-салтаном за наказом турецького уряду Дорошенко розташував на зимівлю «для прокормлення» в українських містах біля Києва². Ця зимівля лягла додатковим тягарем на плечі народних мас Правобережжя.

Кінний турецький загін, який налічував за одними відомостями тисячу чоловік, а за іншими — десять тисяч, Дорошенко у грудні 1671 р. відпустив, надавши йому в «заплату» три українських міста — Соболів, Степанівку і Тростянку. Султанські війська, «выбрав из тех местечек всех людей до малого робенка», повернулись в Туреччину³.

Страхітливі вчинки Дорошенка викликали обурення сучасників. Віддання окупантам на поталу і розграбування українських міст свідчить про відсутність в нього будь-якого патріотизму, який йому намагались приписати українські буржуазні націоналісти і насамперед Грушевський.

Туреччина вторглась на Україну у 1672 р. величезними силами, що їх султан зібрав з усієї своєї держави. Оттоманська Порта рушила на Україну власне турецькі війська, війська молдавського і волоського господарів, орди кримського хана і наймані козацькі частини Петра Дорошенка.

За указом султана татарські орди були підпорядковані Дорошенкові. Вони прибули до правобережного гетьмана в Чигирин ще задовго до того, як основні турецькі сили вторглись в межі України. Чигиринський сотник Андрій Отрушко і отаман Семен Шаповал писали своєму приятелеві хорольському сотнику Микиті Турукалі 6 червня 1672 р.: «А ныне вновь орда под Чигирин несколько надесять тысяч с салтаном пришли, и за гетманом послали, куда им указ будет»⁴.

Правобережний гетьман використав орду насамперед для пограбування краю. Турецьке військо ще перебувало на марші, а на Правобережжі вже орудувала орда, очо-

¹ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 606.

² Там же, стор. 605.

³ Там же, стор. 605, 640.

⁴ Там же, стор. 970.

лювана Дорошенком. Для насильственного збирання продовольства («для хлебного съему») він направив два полки в район Білої Церкви. Як і Могилів, Дорошенко віддав це місто татарам і туркам. Все майно, за винятком артилерії, а головне весь ясир переходили у їх власність: «и есирь волен им будет»¹. Окремі загони татар і серденят з найманих полків Дорошенка «для стацци... выбирая на орду» доходили до околиць Києва, вривались у містечка Ржищів, Стайки та ін.²

Незначні польські сили, які перебували на Правобережжі під командуванням Лужецького, не змогли протидіяти Дорошенкові і орді і були розгромлені³.

27 серпня 1672 р. трьохсоттисячне турецьке військо зайняло Кам'янець-Подільський. Гурський у вже згадуваній роботі відзначає велику потенціальну силу опору українського населення Кам'янця-Подільського, яку ігнорувало польське командування. Прикуті до Старого замку, що не мав великого значення, шляхетські регіментарі зовсім не займались обороною самого міста. Кам'янецькі міщани заперечували проти капітуляції польського гарнізону, вони готові були продовжувати боротьбу з агресорами. Біскуп Лянцкоронський, який перебував у Кам'янці-Подільському, говорив: «Коли захотів просити у турок про *armistitum*, то міщани, особливо жінки, зрозумівши, що задумали здати місто, дуже різко осуджували, кваліфікуючи це як зраду»⁴. Кам'янець-Подільський зазнав страшного спустошення і розорення від турецьких військ. Провина за це, безперечно, лежить і на Дорошенкові. Його серденятські полки разом з частиною татарської орди брали участь у битві за Кам'янець-Подільський, виконуючи в Орининському степу роль заслону для турецької армії.

Про взяття турецько-татарським військом Кам'янця-Подільського Дорошенко сповістив правобережне населення широкомовним універсалом, в якому він також повідомляв, що з дозволу султана відокремлюється від нього і з своїми козацькими військами і татарськими ордами йде на «заспокоєння України»⁵.

¹ Акты ЮЗР, т. IX, стор. 972.

² Там же, стор. 971.

³ К. Г у р с к і, назв. твір, т. I, стор. 169.

⁴ Там же, стор. 176.

⁵ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 26.

У грудні 1672 р. Дорошенко, повернувшись в Чигирин, направив послання на Січ, в якому просив запорізьких козаків перейти на його бік¹. У цьому посланні яскраво проявилась демагогія Дорошенка, який намагався промовчати про свою участь у спустошливій навалі турецько-татарських військ на Україну, невиразно заявляючи, що він «в дальных странах все лето был с войском, радеючи о успокоении несчастливых в плачевной отчине между-усобных мешанин»².

Після зайняття Кам'янця-Подільського і ряду невеликих укріплених замків турецькі війська окупували Поділля. Султан розташувався в Бучачі. Татарські орди на чолі з Селім-Гіреєм, турецькі частини під керівництвом Каплан-паші Калеби, молдавські і валаські війська, а також серденятські полки Дорошенка султан направив на завоювання Львова. Це строкате військо на своєму шляху спалювало і знищувало все, не затримуючись, проте, коло українських міст, що чинили опір.

Облога Львова закінчилась угодою про викуп, що у значній мірі була результатом суперечностей між ханом і султаном і між останнім і Петром Дорошенком. Хан не мав наміру завоювати для Оттоманської Порти всю Україну, що була для нього об'єктом грабежів, джерелом прибутків.

Згодом хан, салтани, аги і мурзи прийняли рішення розпустити свої чамбули на Правобережну Україну. Вони знали, що польського війська тут нема, що шляхта веде переговори з турецькими представниками про мир.

2 вересня 1672 р. почалось безприкладне пограбування країни. В історії не було подібного татарського нападу щодо розмірів території, на яку він поширився, і щодо кількості захоплених у полон людей.

Величезне ординське військо зайнялось грабежем, вдавшись до своєї звичайної тактики послідовного дроблення загонів. Татарські чамбули доходили до Вісли, Сана і Карпатських гір.

Хан поділив свої полчища на три великі групи, що розташували свої коші в Немирові, Комарові і за Дністром. Охоронювані відбірними ханськими військами, коші являли собою опорні пункти, де зосереджувалось по 10—

¹ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 87—88.

² Там же, стор. 86.

15 тис. ординців і куди звозились захоплена здобич і ясир. Звідти по всій країні розсіялись дрібні татарські загани, покривши її неначебно сіткою. Ординці проникали в такі глухі куточки, де населення не могло чекати ворога і не вживало запобіжних заходів. Саме тут татари найбільше захопили ясиру.

Неможливо визначити кількість захоплених у полон. Але відомо, що за один раз у татарських орд тоді відбивали по 20 тис. невільників. Польське посольство у своєму щоденнику записало, що коло Львова татари щодня ведуть багатьох полонених, особливо жінок і дітей, за короткий строк їх пройшло вже кілька десятків тисяч¹. Можна припустити, що татари виганяли в неволю населення цілих районів.

Польські правителі проявили цілковите безсилля перед агресорами, які роздирали нещасну Україну. Посполите рушення так і не зібралось. Король зосередив частину війська для захисту своєї особи від замахів політичних противників. Тільки коронний гетьман Ян Собеський зумів сформувати з десяти гусарських корогв і решток кварцянних частин невелике, але боедатне військо (1,5 тис. чоловік). Протягом тижня воно зробило відважний рейд через територію, де орудували татарські орди.

Польський буржуазний історик Гурський спеціально займався вивченням цих подій. Він перебільшує значення польського війська, ідеалізує самого Собеського, не враховує ролі народного опору татарському наступу. Слід відзначити, що інший польський буржуазний учений Шуйський у четвертому томі своїх систематичних нарисів з історії Польщі, дуже коротко розповідаючи про похід, правильно пояснює казкові перемоги цього невеликого польського загону над 80-тисячним військом татар. Серед інших причин, що забезпечили перемогу, Шуйський називає і «спільні дії всього селянського люду»². Дійсно, навіть донесення Собеського королю, а також щоденник походу³ свідчать про масові виступи українського і польського селянства проти татарських загарбників.

Селяни відіграли велику роль у знищенні ворога, що ховався в лісах і болотах після розгрому загону нурадин-

¹ Jozef Szujski, *Dzieje polski*, т. IV, ч. II, Львів, 1866, стор. 36.

² Там же, стор. 40.

³ «Acta historica», ч. II, стор. 1090—1096.

салтана, який змушений був кинути зібраний в коші під Комаровим великий ясир після невдалих спроб відправити його у Крим.

Жителі сіл, розташованих в околицях Калуша, Рознятова і Новичів, влаштували засаду у Беднарівських лісах, створивши там засіки, і перешкодили переслідуваному ворогові схватися. Вони знищили кілька тисяч татар. Собеський відзначає у селян «велику на те поганство завзятість»¹. Сільське населення давало відсіч загарбникам. Селяни також повідомляли Собеському дані про пересування татарських загонів.

Українському і польському селянству належить чимала заслуга і у визволенні полонених, яких, за підрахунками Гурського, відбили не менше 50 тис. чоловік, і у знищенні ворога (20 тис. чоловік).

18 жовтня 1672 р. польський уряд уклав у Бучачі мир з Оттоманською Портою, за яким він відступав Туреччині та її васалу Дорошенкові велику частину Правобережної України. Український народ не підкорився інтервентам і вчинив запеклий опір введенню турецьких гарнізонів у правобережні міста.

Запорізьке козацтво, у середовищі якого дедалі посилювалось тяжіння до Росії, поступово перестає визнавати владу Польщі, незважаючи на Андрусовське перемир'я, і виконує тільки розпорядження російського уряду. В 1672 р. запоріжці вже не входять до складу польських військ. Виняток становлять кілька десятків чоловік на чолі з Ханенком. Та й серед цих останніх переважали представники старшини. Навіть і вони добивалися від російських властей пропуску на Запоріжжя через Лівобережжя, на що було одержано царський указ. Кузьма Данилов, який перебував в Січі, розповідає, що серед козаків поширювалась чутка про намір Ханенка повернутися у Польщу. В зв'язку з цим вони втекли на Січ. Ханенко залишився один. Він просив Івана Сірка не приймати козаків, але останній йому в цьому відмовив². Як відомо, пізніше, у 1674 р., Ханенко здав свої гетьманські регалії лівобережному гетьману.

У 1672 р. Запорізька Січ виступила проти турецько-татарських агресорів за вказівками російського уряду, який

¹ «Acta historica», ч. II, стор. 1096.

² ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Крымские дела, спр. 23, арк. 16.

і організував наступ козаків і підвладних йому орд кочівників на володіння Кримського ханства з метою створення, так би мовити, другого фронту або, як писалось у царській грамоті до польського короля, «для отвращения турские и крымские войны»¹.

На Запорізьку Січ був надісланий царський указ про об'єднання з калмиками і донськими козаками «сухим путем или на море чайками»² для активного спільного виступу.

З Січі в Москву відправили спеціальне посольство на чолі з Андрієм Сахненком, яке повезло листа від кошового отамана з викладом наміченої програми. Запоріжці готові були в найближчий час організувати сухопутний похід проти Кримського ханства спільно з донськими козаками, калмиками, едисанцями і черкесами. Але для цього названі союзники мали одержати царський указ про виступ на Січ для з'єднання з запоріжцями. Користуючись нагодою, кошовий отаман просив надіслати на Запоріжжя гармати, порох, свинець і «всякие хлебные запасы». Морський похід Січ змушена була відкласти на весну за відсутністю чайок, та й «время испоздало»³. Царські власті оперативно виконали всі вимоги запорізьких козаків. Ромодановський одержав розпорядження негайно вислати з Белгородського полку гармати, порох і свинець, а з Лівобережної України хлібні запаси. Йому також доручалось виготовити на ранню весну каюки, що їх запоріжці мали використати для будівництва чайок.

Одночасно «наскоро с нарочным гонцом» на Дон і в калмицькі кочовища були надіслані царські укази про негайну відправку на Запоріжжя. Лівобережним жителям пропонувалось за власним бажанням іти на Січ для участі у поході запорізьких козаків⁴.

У вересні 1672 р. на Запоріжжя прибули три представники калмицьких тайш, які домовилися про похід. Після цього калмицькі війська і загони ногайських татар, які відокремились від Кримського ханства, з'єднались з запорізькими козаками. В цей же час на Січ прибули донські козаки на 15 стругах і привезли з собою запаси солі. Було вирішено скористатися з того, що хан за наказом сул-

¹ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 28.

² Там же.

³ Там же, стор. 29.

⁴ Там же.

тана вивів свої війська на Україну¹. Після короткочасної підготовки об'єднане військо виступило в Крим².

Не збереглось даних про результати цього походу. Очевидно, російський уряд не мав про нього офіціальних повідомлень. 7 жовтня 1672 р. у царській грамоті, надісланій з гінцем Семеном Щеголевым на Січ, запитувалось: «И вы к нам... о приходе калмыцких тайшей и о походе своем в Крым по се время не писывали неведомо за чем, и что у вас над Крымом и над крымскими людьми какой промысл был ли, о том нам... неведомо ж»³.

Проте є відомості, що запорізькі козаки в той час посилили сторожову службу «на шляхах татарских» в районі Буга і Дніпра⁴.

Царський уряд мав також намір організувати похід ратних людей проти Кримського ханства. Провідниками повинні були стати запоріжці та українські лівобережні козаки. На початку жовтня 1672 р. з приставом Андрієм Тутихіним на Січ була послана грамота, в якій говорилося: «В Войске Запорожском выбрать из казаков человек двух или трех знающих, самых добрых людей, которые б знали путь на Крым сухим путем, а на Черное море водяным путем достаточно, и, выбрав, прислати к нам... для лутчего промыслу над Крымом, не замочав»⁵.

31 грудня лівобережний гетьман Іван Самойлович доповідав царю, що він відправив у Москву козаків, в тому числі і запоріжців, «поля и моря ведущих»⁶.

На деяке зниження активності Січі у боротьбі проти турецько-татарської агресії в 1672 р. у значній мірі вплинуло те, що запорізькі козаки втратили тоді свого талановитого організатора і керівника походів Івана Сірка. Його арешт і заслання весною 1672 р. були тяжким ударом насамперед для запоріжців. Знаменитого кошового отамана по-зрадницьки схопив полтавський полковник Федір Жученко під час перебування Сірка на Слобожанщині, коли останній віз до Ромодановського полоненого мурзу Танмамета. Цей акт грубого насильства над знаменитим запорізьким отаманом Жученко вчинив за до-

¹ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 49.

² Там же.

³ Там же, стор. 52.

⁴ Там же, стор. 85.

⁵ Там же, стор. 52.

⁶ Там же, стор. 106.

рученням ряду генеральних старшин. Самовільний арешт Сірка був наслідком боротьби старшинських угруповань за владу напередодні виборів нового лівобережного гетьмана. Вони не хотіли допустити на виборчу раду широку масу козацтва, особливо запоріжців на чолі з своїм кошовим отаманом, які користувались величезним авторитетом і могли мати вирішальний вплив на її учасників. Тим більше, що рядове запорізьке козацтво і Іван Сірко, беручи активну участь у політичних подіях і суспільних рухах на Україні кінця 60-х — початку 70-х років, завжди різко виступали проти міжусобних чвар, що мали згубні наслідки для України. Кошовий отаман енергійно виступав проти тієї верхівки української старшини, яка в боротьбі за «гетманские маєтности, за млини» закликала на допомогу татарських мурз і турецькі війська, що Сірко розцінював як зрадництво. Він сам ніколи не користувався допомогою татар. Мета його життя, говорив він, захист батьківщини, а не її розорення.

Сірко зовсім не прагнув використати свою величезну популярність і любов до нього народу для захоплення влади. Кілька разів він прямо заявляв, що «никакова гетьманства» не бажав. Пізніше він висловив думку про те, що коли б йому дали гетьманство на один рік, він мобілізував би всі сили України на повний розгром Кримського ханства.

Старшина передала кошового отамана царським властям, які відправили його в Москву, а звідти заслали в Сибір, у Тобольськ. Царський уряд не міг простити запорізькому отаману його керівну участь у народному повстанні 1668 р. на Слобожанщині, його колишні зв'язки з Степаном Разіним. Заслання Сірка без суду і слідства було проявом цілковитої сваволі старшини і царських властей.

Запорізька Січ одразу ж почала клопотати про повернення свого отамана. Літом 1672 р. спеціальне посольство на чолі з Овсієм Шашолом вело в Москві переговори з царським урядом відносно цього.

Новий кошовий отаман Лук'ян Андрієвич вказував на видатну діяльність Сірка, на його виняткову роль у боротьбі з турецько-татарськими агресорами («Полевой наш вождь добрый и правитель, бусурманам страшный воин»). Сірка треба обов'язково відпустити, бо «у нас второго такого полевого воина и бусурманов гонителя

нет». Андрієвич недвозначно натякав на негативні наслідки ізоляції Сірка.

Дізнавшись, що «страшного Криму промшленника і счастливого победителя, который их всегда поражал и побивал и крестьян из неволи освобождал», знаменитого Сірка немає на Україні, турецько-татарські агресори активізували свої дії. Весною 1672 р. вони двічі вчиняли напади на Січ. У перший раз 500 татар намагались пробратись на Запоріжжя, але їх розбили і розсіяли. Ті, кому вдалось врятуватись, підійшли до Кишеньки, намагаючись захопити там язика. Але їх перехопили козаки Полтавського полку на чолі з полковником Розсохою. Крім 10 чоловік, що потрапили у полон, всіх татар знищили.

Безславно закінчилась і друга спроба захопити Січ, хоч на цей раз козаки зазнали чималих втрат. Через кілька днів після першого нападу 3 тис. турецьких яничар непомітно наблизились до Січі, безшумно зняли охорону і заповнили центральну площу — плац. У той час у куренях-казармах було небагато козаків. Але за першим сигналом тривоги вони кинулись на ворога із зброєю, дубинками, «кто, що мел в руках». Турків витіснили «с посредку Сечи», а потім зовсім прогнали. На площі залишилось багато трупів і турків, і козаків¹.

9 січня 1673 р. Андрієвич від імені Запорізької Січі звернувся до гетьмана Самойловича з проханням: «Все мы, старшее и меньшее товариство Войска Запорожского... о Иване Серке все смиренно и покорственно благодетеля нашего просим: изволь донести прошение свое к его ц. пр. в., чтоб, по твоему челобитью, отпущен был к нам для лутчего промыслу над неприятели нашими»².

За Івана Сірка перед царем клопотав навіть уряд Речі Посполитої, який мав намір скористатись популярністю і талантом кошового отамана в своїх цілях. Влітку 1672 р. королівський гонець Христофор Ковалевський переконував у Москві, що звільнення видатного керівника Запоріжжя матиме позитивне значення як для Польщі, так і для Росії, що треба «того Серка на общую услугу увольнить», бо і раніше він, «служба обоим в. г., непре-

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Севский стол, стовп. 250, арк. 448—449.

² Акты ЮЗР, т. XI, стор. 113.

станно над общим неприятелем, над крымским ханом промысл чинил». Гонєць відзначав, що ізоляція Івана Сірка ускладнила боротьбу проти Дорошенка та його союзника — татар, і навіть пересказав послання правобережного гетьмана до Білгородської орди, в якому останній намагався переконати татарських мурз, що тепер ти-ли безпечні і орда може безбоязно іти на Україну.

На початку 1673 р. Іван Сірко був відправлений у Москву, звідти йому дозволили повернутись на Україну. Перед цим він разом з кількома колишніми учасниками повстання Разіна готував втечу, для чого було навіть таємно закуплено зброю. 30 березня 1673 р. Сірко виїхав на Запоріжжя. Він повернувся на Січ на початку літа. Вже через короткий час Сірко очолив перший похід запорізьких козаків у цьому році. Самовидець так записав про результати походу: «И Серко много того лета шкоди починил с колмиками в Крыму, и в Белгородщине попустил»¹.

Даремно ми стали б шукати детальний опис походу у донесенні Івана Сірка, направленому царю у липні 1673 р. Як і попередні повідомлення Сірка, воно відрізняється надзвичайною лаконічністю. У листі говориться, що запоріжці ходили «под турской город Ачаков, который стоит на Днепре, з 2000 человек казаков. И около того города посад весь выжгли и людей в полон побрали, а стада все конские и животинные отогнали»².

Про цей похід є відомості і в польських джерелах. Через Очаків у той час проїжджав польський офіцер, який повертався з татарського полону. Він називає точну дату походу—7 липня і вказує, що козаки захопили кілька сот полонених і багато худоби³.

Що це була велика операція, свідчить той факт, що турецьке командування змушене було виділити значну частину Кам'янець-Подільського гарнізону на допомогу Білгородській орді.

Ледве Сірко закінчив один похід, як він організує другий. При цьому кошовий отаман зумів мобілізувати на боротьбу з татарськими ордами, крім запоріжців, слобідських і лівобережних козаків. Перед другим походом

¹ «Летопись Самовидца», стор. 119.

² ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Крымские дела, спр. 58, арк. 224.

³ «Ojczyste spominki», т. II, стор. 239—240.

він написав листа лівобережному гетьману Самойловичу і слобідським полковникам. Самойлович розпорядився, щоб з Полтавського, Гадяцького і Сумського полків прибули козаки «о-дву-конях... к Серіку на поміч»¹. Сірко веде 4,5 тис. козаків на Муравський шлях, щоб перерізати дорогу татарським загонам, які йшли на Україну для грабежу. Велика орда у 8 тис. чоловік встановила свій кіш на цьому шляху, перехопила і порубала деякі ватаги полтавських козаків, що йшли на Запоріжжя. Один з татарських загонів напав на козаків Сірка. Три дні татари атакували запоріжців, намагаючись стиснути їх в кільце. «Иваца Серка,— розповідали полтавські козаки,— атамана йошевого запорожского, в степи обступив, три дни добывала; толко ничего ему не учинив, под города и села... слоботкие пошла»². Сірко не тільки вивів козаків з оточення, а й, захопивши язиків, «счастливо, на кош возвратился»³.

Полонені в один голос заявляли, що татарські війська стоять коло Перекопа, готові напасти на Україну, насамперед на Полтавський полк⁴. Тому Сірко почав готувати новий похід. Підготовку до нього прискорив приїзд на Січ російського гінця Кузьми Данилова. Запоріжцям було наказано переправити в Шах-Кермень привезені Даниловим царські грамоти, адресовані ханові, Шереметеву і послу Михайлову, які перебували в Криму. Зібрали січову раду, на якій Сірко запропонував добровільцям відправитись у Крим, але охочих не знайшлося. За умов, коли ханські війська вже готові були рушити в похід на Україну, така поїздка могла коштувати життя. Запорізькі козаки заявили на раді, що бажаючих направитись в Крим «в нынешнее время нет, потому что, кому де ехать, тому де назад не быть»⁵.

Тоді Сірко вирішив доставити царські грамоти іншим шляхом. Російський гонець був залишений в Січі, а низове Запорізьке Військо відправилося у похід, захопивши з собою і царські грамоти. 24 серпня 1673 р. з Січі

¹ «Синбирский сборник», стор. 19.

² Акты ЮЗР, т. XI, стор. 316—317.

³ Там же, стор. 312.

⁴ Там же; ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Крымские дела, спр. 23, арк. 22.

⁵ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Крымские дела, спр. 23, арк. 14.

вийшло 5 тис. запоріжців, яких Сірко поділив на два за-
гони за родом зброї. Піхота, посажена на чайки, на-
правилась вниз по Дніпру. Вона і повезла царські грамо-
ти. Другий загін запоріжців-кіннотників кошовий отаман
очолив сам і повів берегом¹.

Козацька піхота вступила у бій з гарнізоном нової
турецької фортеці у пониззях Дніпра коло Таванської
пристані. Зазнавши значних втрат, турецький гарнізон
відступив. У полон потрапили два татарини і якийсь вели-
кий турецький начальник Велі-ага, від якого запоріжці
одержали дуже важливі відомості про дислокацію туре-
цьких і татарських військ². Під час походу один з коза-
ків таємно доставив царські грамоти адресатам. Загін
піхотинців повернувся на Січ.

Кінний загін на чолі з Сірком атакував Тягин. Запо-
ріжці зайняли околиці міста. Турецько-волоський гарні-
зон укrywся в «Малом городке»³. Після цього загін Сір-
ка, захопивши і зруйнувавши фортеці Ізмаїл та Очаків,
майже без втрат повернувся на Січ. Тільки трое козаків
потрапило в полон, двох з них одразу ж відправили до
султана⁴.

Напад запоріжців викликав сум'яття серед турецьких
військ, які перебували в Молдавії, і перешкодив здійс-
ненню їх наміру піти на допомогу гарнізону фортеці Хо-
тин, облогу якої вели тоді польські війська⁵.

Після походу на Тягин кошовий отаман особисто від-
правився «на морские разливы» до сторожових команд
і очолив їх бойові дії.

У вересні 1673 р. воеводі Трубецькому доповідали, що
загін Івана Сірка, «чатуючи в степи татарской», захопив
язиків, які розповіли про виступ турецьких військ на до-
помогу Дорошенкові⁶.

Наприкінці січня 1674 р. був організований похід
російської армії і лівобережних козаків на Правобереж-
жя, населення якого підтримало цей виступ. Виникли пар-
тизанські загони, які розправлялись з союзниками Доро-

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Крымские дела, спр. 23,
арк. 22.

² Там же.

³ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 338.

⁴ «Синбирский сборник», стор. 57—58.

⁵ Там же, стор. 50.

⁶ Там же, стор. 22.

шенка — татарами, що зимували на Україні. Було визволено ряд правобережних міст. Коли російські війська і козацькі полки повертались на Лівобережжя, з ними переправилась і частина правобережного населення.

У середині березня у Переяслав з'їхались правобережні полковники, старшина і «значные» козаки. Відбулась рада. 10 правобережних полків знову в'єднались з Лівобережною Україною у складі Російської держави. Гетьманом обох частин України на раді був обраний Іван Самойлович. Михайло Ханенко добровільно здав свої гетьманські клейноди. Дорошенко не погодився підкоритися новообраному гетьманові і через своїх резидентів у Константинополі і Кам'янці просив надіслати турецькі війська на Україну.

Для Запорізької Січі життєвим завданням у 1674 р. залишалась боротьба з турецькою агресією. Як і раніш, діяли сторожі, організовувались бойові експедиції і надсилались спеціальні команди у степ і в пониззя Дніпра. Іван Сірко доносив Ромодановському 28 травня 1674 р.: «Промысл прилежный над бусурманами чинити не перстаем, языков много поиманых на сих часех имеем»¹.

11 червня команда запорізьких козаків, очолювана Іваном Сірком, направились до Бугу. Уманський полковник писав гетьману Самойловичу, що «он, господин Серко,.. хочет неприятеля, где слышать об нем будет, искати»². В районі Інгулу запорізькі козаки помітили людей, які пробирались через степ. Серед них були татари. Сірко відрядив загін козаків на чолі з Олексієм Бородаєм і Яковом та Василем Темниченками для захоплення невідомих.

Старшим серед захоплених був Іван Мазепа, який служив тоді у Дорошенка і направлявся до кримського хана і турецького султана. Мазепа вже втретє їхав у Туреччину і Крим за розпорядженням правобережного гетьмана³, який в зв'язку з погіршенням свого становища знову закликав війська агресорів на Україну.

Мазепу супроводжували 9 татар як провідники і охорона. Він віз з собою також 15 лівобережних козаків, які в різний час потрапили до Дорошенка в полон. Забитих в

¹ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 482—483.

² Там же, стор. 584.

³ «Синбирский сборник», стор. 12, 16, 17.

колодки, правобережний гетьман надсилав їх як дар візирю та іншим впливовим особам султанської Туреччини. Коли запоріжці дізнались, куди везуть їх нещасних співвітчизників, вони буквально хотіли розтерзати Мазепу. Запоріжці, для яких боротьба за визволення полонених з турецько-татарської неволі була життєво важливою справою, вважали вчинок правобережного гетьмана страхотливим. Згодом вони називали Дорошенка «иудиным товарищем», бо він козаками «як живою монетою» хоче «купити... у бусурманов... милость».

Сірко не допустив самосуду над Мазепою, переконавши своїх козаків, що від прислужника Дорошенка можна дістати корисні відомості¹. Мазепу закували і возили з собою кілька тижнів, а потім відвезли на Січ. Звіди його відправили до гетьмана Самойловича, а той — у Москву.

Експедиція Сірка в районі Бугу тривала. Запоріжці побували в Чечельнику, доходили до Умані, з'єдналися з козаками Уманського і Тарговицького полків для спільної боротьби проти татар. Сірко звернувся до Самойловича з проханням надіслати козацьке військо і клопотати перед царем про відправку донців з артилерією².

Степан Матвеев, який побував у Туреччині і Валахії «для торгового промыслу», розповідав: «А полковник де Серик стоит с войском на степи на татарской границе; от Тумани с полмили, а с ним казаков тысячъ з десять, и посылает де полку своего казаков в подъезд за реку Днестр к волоской границе под татарские войска для языков почасту»³.

Дії запоріжців на чолі з Сірком в районі Бугу викликали переполох серед татар, які безчинствували коло Тарговиці і на Ташлику. Один татарський загін розорив два містечка Уманського полку (Христинівку і Удженівку) і вигнав в неволю півтори тисячі жителів. У «Дикому полі» кілька десятків полонених втекло. Повернувшись додому, вони розповіли, що коли татарські мурзи «услыша про Серка и про полки наши, Уманской й Тарговицкой, на отпор им с полком конным запорожским... высланных, в великой были тревоге и несколько дней... в по-

¹ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 496—497, 570; «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, стор. 315, 316.

² Акты ЮЗР, т. XI, стор. 584—585.

³ «Синбирский сборник», стор. 191.

лях бегая, немедленно в Казы-Кермени, ниже Запорожья лежащему, прямо пошли»¹.

Запоріжці зібрали дуже важливі відомості про плани нового вторгнення турецького султана і кримського хана на Україну².

В 1674 р. султан знову направив сюди свої сили за наполегливими проханнями правобережного гетьмана, влада якого після походу російських військ і визволення ними ряду міст Правобережжя поширювалась тільки на міста Жаботин і Медведівку. На початку серпня 1674 р. на Поділля вступили війська під командуванням Каплан-паші і відбили Хотин. Услід за цим вторглись головні турецькі сили; вони захопили міста Бар, Підгайці, Меджибіж, Умань та ін., спустошуючи і грабуючи їх нещадно, виводячи в неволю жителів. Українське населення і козацькі гарнізони, до складу яких входили і запоріжці, направлені на Правобережжя гетьманом Самойловичем, намагалися чинити опір, мужньо вступали в боротьбу з переважаючими ворожими полчищами.

Особливо трагічна була доля населення Ладижина і Умані, щодо якого Дорошенко проявляв чорну зраду. П'ятисотенний гарнізон в Ладжині, до якого, як і в Умані, входили запоріжці, відважно захищав місто, оточене з усіх боків турецьким військом, що безперервно атакувало. Дорошенко переконав ладжинських жителів здати місто, гарантувавши їм безпеку. Козаки під керівництвом Мурашка сховались в замку і продовжували захищатись, поки всі не загинули. Турки увірвались в місто, спалили його, перебили багатьох жителів, а частину погнали в полон³.

Подібна історія повторилась і в Умані. Дорошенко умовив старшину міста відправитись в турецький табір просити пощади, хоч йому було добре відомо, що візир наказав Мустафі-паші спалити Умань, а жителів погнати в неволю. Полковників та іншу старшину в турецькому таборі схопили і відправили на галери як невільників. Населення міста і козацький гарнізон протягом семи днів продовжували вести боротьбу з турецько-татарським

¹ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 583.

² Там же, стор. 582.

³ «Синбирский сборник», стор. 217—218.

військом. Через перевагу сил ворог зайняв Умань і спалив її. Серед відправлених на каторгу полонених з Умані і Ладжижина було 4 тис. запорізьких козаків.

Від Умані Каплан-паша відійшов за Буг. Кримський хан продовжував грабувати населення. Російські війська і лівобережні козацькі полки, які перебували на правому березі і обложили Чигирин, були 10 вересня відведені Ромодановським і Самойловичем до Києва, оскільки виникла небезпека нападу на місто турецьких і татарських військ. На лівий берег рушило і українське населення Правобережжя. Громадськість України засуджувала Самойловича і Ромодановського за те, що вони покинули Правобережжя і не подали допомоги ладжинським і уманським жителям. Запоріжці прямо обвинувачували Самойловича в тому, що він не відгукнувся на прохання ладжинців і уманців.

Як шквал пройшли турецькі і татарські війська по розореній, залитій кров'ю Правобережній Україні. На осінь султанські сили повернули за Дністер, а хан з ордами — в Крим.

Дорошенко вчинив зрадництво і щодо Запорізької Січі, яка відмовилась підпорядкуватись йому і зміцнювала свої зв'язки з Росією. Наприкінці грудня 1674 р. турецьке командування за порадою Дорошенка направило на Січ загін яничар, яким було наказано змести з лиця землі центр запорізького козацтва. Яничари майже повністю були знищені. Подобиці їх нападу невідомі. Деякі свідчення про нього подає літопис Величка.

З самого початку наступного року стало відомо про підготовку нового походу агресорів на Україну. Про це розповіли на Запоріжжі втікачі з татарського полону. Відносно виступу військ Нарим-салтана і Ширин-бея на оборону турецьких кордонів повідомляли козаки з кінного запорізького загону, який перебував у пониззях з розвідувальною метою. Сірко дав про все це знати Самойловичу, відправивши йому листа 13 січня 1675 р.¹

У перших числах січня 1675 р. з Січі на Очаків відправились 300 козаків на чолі з запорізькими полковниками Міскою, який очолював кіннотників, і Ілкою Волошениним², який командував піхотинцями. Цей загін мав на

¹ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 23.

² Там же, стор. 98.

меті своїми нападами відвертати сили агресорів. Через місяць він повернувся на Запоріжжя із значною здобиччю. Велике військо запоріжці відправити тоді були не в силі, бо в зимовий час на Січі звичайно було малолюдно. В особливо тяжкому становищі знаходилась запорізька кавалерія, коні якої «уступили в поля и ныне кочуют». В тих, хто повернувся з пониззів Дніпра, «кони зело изнужены и беспрестанно в посылке, я отпустил их по городем на отпочив» — вказував Сірко¹. Тому запоріжці змушені були відмовитись від пропозиції калмиків взяти участь у спільному нападі на Крим, хоч останні прислали на Січ 4 тис. чоловік.

Навесні 1675 р., коли стало відомо про виступ ханських орд і вторгнення у межі Правобережної України турецького війська під командуванням Ібрагім-паші, з запорізької столиці вийшов кінний загін у 500 козаків на чолі з Іваном Сірком. Наказним кошовим отаманом на Січі залишився Іван Брикало, великий знавець морської справи, який раніше «присылан был к Москве морского ходу знатным человеком»².

Загін Сірка направився на «обыкновенные места», де запоріжці звичайно «промысл прилежно чинят». Це був район Бугу і Інгулу, перехрестя шляхів, по яких татарські загони завжди повертались з України в Крим з захопленими полоненими.

Запорізьке кінне військо дуже успішно діяло в степах протягом кількох тижнів. «Где бы ни есть услыша о возврате неприятелском, о Турках и Татарех, прилежно о сем промышлял», — повідомляв Сірко Ромодановського³. В результаті розгрому великого татарського загону запоріжці визволили 1 тисячу полонених⁴. Військо Сірка розбило і інший великий татарський загін, який йшов на поповнення військ калги-салтана. Від запоріжців відокремився загін в 100 чоловік під командуванням Власа Бородавченка і напав на Кизи-Кермень. Запорізький загін повернувся на Січ з трьома язиками, від яких була одержана інформація про переговори султана, хана, Дорошенка і короля⁵. Вдалось встановити кількість

¹ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 23.

² Там же, стор. 138.

³ Там же, стор. 132.

⁴ Там же, стор. 133.

⁵ Там же.

військ Ібрагім-паші та його артилерії (33 гармати), стало відомо про дії турецьких військ над Дністром і облогу ними Бара і Рашкова, про розташування ханських орд на Чорному острові і т. д.

16 червня 1675 р. військо Сірка повернулось в Січ, пробувши у степу понад два місяці¹.

Крім цієї експедиції, запоріжці протягом другої половини квітня і травня тричі ходили на Перекоп і в турецькі фортеці. Слідом за Сірком 40 запоріжців відправились «под турецькие городки». Вони швидко повернулись з 80 полоненими і трофеями. На початку травня 300 запоріжців повів під Перекоп колишній кошовий отаман Луцик. Цей загін захопив полонених та худобу і розгромив частину ногайської орди. Запоріжці повернулись на Січ через два з половиною тижні, привівши з собою 300 полонених.

23 травня 1675 р. на Перекоп рушив загін запоріжців на чолі з Трохимом Васильєвим. Одночасно понад 300 козаків пішло на море².

У зв'язку з новою навалою турецько-татарських військ уряд Речі Посполитої намагається привернути на свій бік Сірка, закликає запоріжців до спільних дій. Весною 1675 р. на Січ прибув спеціальний посол ротмістр Завіша, через якого польський король запропонував запоріжцям піти до нього в обоз. Запоріжці на раді на пропозицію Сірка відповіли королівському послові, що без царського указу не виступлять. Вони не відправили своїх гінців до короля, а переслали відповідь з польським послом, негайно повідомивши про це лівобережного гетьмана Самойловича³. У грамоті до Запорізького Війська цар схвалив рішення ради, наказавши і надалі не допомагати польським військам, мотивуючи це небезпекою татарських вторгнень⁴. Разом з тим запорізьким козакам пропонувалось організувати похід своїми силами. Царський уряд не хотів безпосередньо втручатись в польсько-турецьку війну. Але він намагався всіляко допомогти Польщі дипломатичним шляхом і бойовими діями Донського і Запорізького Війська.

¹ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 133.

² Там же, стор. 141.

³ Там же, стор. 98, 113.

⁴ Там же, стор. 103—104.

Турецька армія в той час просувалась по Правобережжю. Після взяття Збаража вона направились на Львів. Облога міста була доручена кримському хану з його 40-тисячною ордою. Війська, керовані польським королем Яном Собеським, відігнали татар від Львова.

Хан змушений був залишити Україну ще до закінчення воєнних операцій в зв'язку з звісткою про похід запоріжців на чолі з Сірком і російських військ разом з донськими козаками на Крим. Ініціатива цього походу належить Сіркові. Ще 14 березня 1675 р. він через свого посланця Григорія Дробинка запропонував російському урядові організувати об'єднаний великий похід проти Кримського ханства з метою примусити хана вивести своє військо з України. Запоріжці писали царю: «Имеем о том подлинную ведомость, что орда вся воинская пошла к турскому салтану на помочь, и коль скоро крымский хан услышал бы наш поход, тотчас бы он покинул чужое, свою землю берег»¹. Вони просили розпорядитись, щоб гетьман Самойлович направив 20 тис. лівобережних козаків на Україну, а сам з військом пішов Муравським шляхом на Крим, а також, щоб прислали «сколько есть готовых» човнів.

Похід був здійснений тільки восени 1675 р., але не в таких масштабах, які мали на увазі запоріжці. Проте це був один з найбільш великих спільних походів запорізьких і донських козаків та калмиків у другій половині XVII ст.

У жовтні з Царицина виступив з невеликим загonom князь Каспулат Муцалович Черкаський. Він зупинився коло Дону, дожидаючись калмиків. Головний калмицький тайша Аюкай надіслав численне кінне військо на чолі з своїм братом Великим Замсу. Але останній самовільно повернув у свої улуси, відправивши до Черкаського тільки тисячний загін під командуванням мурзи Мазан-Батиря.

Донське Військо послало 300 кінних козаків на чолі з Фролом Мінаєвим. Разом з Черкаським донці відправились на Січ. Тут на них вже чекали готові до походу запоріжці під командуванням Сірка.

Об'єднані сили з Січі направились у Крим, куди вони проникли через Сиваш. Козаки зняли застави коло Ка-

¹ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 101.

м'яного мосту, встановлені для затримки козацьких і калмицьких загонів, про рух яких було відомо в Бахчисараї. Були також розбиті і розсіяні інші татарські війська, які намагались перешкодити просуванню об'єднаних сил в глиб півострова. Татари зазнали великих втрат. Козаки і калмики зруйнували 37 татарських сіл, пройшовши весь Кримський півострів. Вони здобули значні трофеї, захопили великі стада, взяли багато полонених.

Коло Перекопу була зроблена ще одна спроба затримати козаків. Тут сконцентрувались великі татарські сили, очолювані трьома кримськими салтанами. Тривалий бій закінчився цілковитим розгромом татар, значна частина яких була знищена або взята в полон. У полон потрапив відомий мурза Батирша-Мансуров. Донські і запорізькі козаки без будь-яких втрат з тріумфом повернулись на Січ¹.

Втеча хана з України в результаті цього запорізько-донського походу, прибуття російських військ на Правобережжя в 1675 р. і зайняття ними Корсуня привели до цілковитої ізоляції Дорошенка. Ненависть українських народних мас до кривавого правобережного гетьмана, який закликав агресорів і разом з ними чинив страшні злодіяння, в останні два роки досягла крайніх меж. За підтримку, одержувану від турків і татар, він безжалісно розплачувався своїми співвітчизниками. Улітку 1674 р. Дорошенко у своїх універсалах обіцяв містам Правобережжя безпеку, якщо вони добровільно здадуться, і тут же віддав татарам у полон населення, яке підкорилось. Наприклад, жителів містечок Орловець і Бикліїво «с женами і детьми и инных многих в бусурманскую неволи отдали, и эти местечки сжег»². Коли хан підійшов до Чигирина, обложеного російським військом, Дорошенко особисто подарував йому 200 лівобережних козаків. Татарським мурзам він віддав у неволю у Чигирині 30 лівобережних козаків³.

У цей час посилилось переселення доведених до відчаю безперервними татарськими розореннями жителів Правобережжя на Лівобережну Україну. Сюди перехо-

¹ «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, стор. 326—328; Акты ЮЗР, т. XII, стор. 260.

² Акты ЮЗР, т. XI, стор. 529; т. XII, стор. 592; «Синбирский сборник», стор. 157, 158, 165.

³ «Синбирский сборник», стор. 165.

дили окремими сім'ями, цілими селами і містами. Пограбовані, напіводягнені люди найчастіше добирались пішки.

Коли правобережний гетьман дізнався, що на переправах скупчилось 10 тис. правобережних жителів, він наказав порубати їх, а тих, хто залишився живим, віддав татарам. Це не припинило потік переселенців на Лівобережжя. Правобережжя пустіло. Чигирин перетворився на справжній невільничий ринок. Татари торгували українцями на вулицях міста, навіть під самими вікнами будинку Дорошенка¹.

Безперервно чути було стогін, прокляття на адресу правобережного гетьмана.

Про ставлення українського народу до Дорошенка свідчить, між іншим, тогочасний псалом, який, незважаючи на релігійну форму, відображає справжні настрої населення.

За Дорошенка гетмана
Пуста Україна стала..
Все в его бунты
Пришло всем до згунту:
Церкви опустели,
Обители разорились,
Осквернена земля
Пред турецкое племя.
Подоліе плача-рыдая,
Украина стогня-вздыхая,
Чад своих заколенных
И в неволю отведенных
И всех вместе згондованных,
През поган сплюндрованных².

Осаул Лизогуб писав лівобережному полковникові: «Тут всі люди, бачачи утиски від турків, Дорошенка, і нас всіх проклинають і всяке зло задумують»³.

Навіть нечисленна старшина з оточення Дорошенка, що залишилась при ньому, згодом втекла. Пішов від нього обозний, повівши з собою на лівий берег коні і всю худобу гетьмана. Старшина зазначала, що Дорошенко усвідомлював всю глибину свого падіння, розумів, що йо-

¹ С. М. Соловьев, История России в царствование Алексея Михайловича, т. III, стор. 185.

² «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца», кн. XV, К., 1901, стор. 17—19.

³ С. М. Соловьев, История России в царствование Алексея Михайловича, т. III, стор. 138.

го союзники «нашею кожею торгуют»¹, але все-таки намагався вдержати свою ефемерну владу за допомогою султана і хана.

Тільки зовсім безвихідне становище змусило його у 1675 р. відновити переговори з Росією. Але і тоді він продовжував подвійну гру, закликав турецького султана до війни проти Росії.

Головним противником намірів Дорошенка зберегти своє гетьманство хоча б під егідою Росії був Самойлович. Тому правобережний гетьман приймає присягу на вірність Росії не перед лівобережним гетьманом і російським головнокомандуючим Ромодановським, а перед Запорізькою Січчю. Дорошенко знав про те, що запоріжці нерідко були вирішальною силою при виборах гетьмана і сподівався, що після прийняття від нього присяги вони підтримають його і він буде залишений гетьманом Правобережної України під протекторатом Росії. Як говорить літописець, Дорошенко «подбужал так запорожцов, яко теж и в Полтавщине и инных городах украинских, през людей себе зичливых, жеби ся збунтовали на своего гетмана и на раду зезволили»². В той же час Дорошенко вважав, що присяга Росії через Запорізьку Січ носитиме характер неофіційний і не остаточний. Він також боявся, що козаки, які перейшли на лівий берег, знищать його як винуватця всіх бідувань змученої і залитої кров'ю Правобережної України³.

Офіційним мотивом присяги запоріжцям було побоювання Дорошенка за своє життя в тому разі, коли він потрапить до рук свого суперника Самойловича.

Запорізькі козаки та їх кошовий отаман Іван Сірко пішли назустріч Дорошенкові, бо це відповідало домаганням Січі на керівну роль у виборах гетьмана.

Питання про прийняття присяги від Дорошенка обговорювалося на січовій раді ще раніше. 12 березня 1674 р. на пропозицію Івана Сірка було вирішено встановити зв'язок з Дорошенком і добитися від нього приїзду на Січ і здачі гетьманських клейнодів запоріжцям⁴. Посольство від усіх куренів у складі 25 чоловік на чолі з запо-

¹ С. М. Соловьев, История России в царствование Алексея Михайловича, т. III, стор. 183.

² «Летопись Самовидца», стор. 129.

³ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 374.

⁴ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 355.

різким суддею Стефаном Білим відправилось у Чигирин. Представники Січі так сформулювали рішення ради і свою мету: «А чтоб в народе нашем украинном, меж войском в городех будучим, никакого не было замешанья и кроворазлития, того войско низовое желает»¹.

Тепер же, коли Дорошенко повідомив про своє рішення прийняти російське підданство і присягти на вірність Росії, загін з 500 запоріжців направився з Січі у Чигирин. В загоні були й донські козаки. На Запоріжжі вважали, що у такій важливій події участь бойових соратників обов'язкова. Очолював загін сам кошовий отаман Іван Сірко.

На третій день після прибуття загону Сірка у Чигирин зібрались козаки, міщани, старшина, духовенство. Дорошенко і чигиринці перед запоріжцями і донцями царю «в винах своїх добили», тобто визнали себе винними у союзі з Туреччиною і Кримом. Потім «на евангелії клялись быть у в. г. вечном подданстве».

Зберігся текст присяги Дорошенка, де він заявляв, що, «неразорванное принял братство» з запоріжцями, відходить від турецько-татарських агресорів і обцяє «со всею стороною заднепрскою смирно, братски» бути підданим Росії².

Після присяги Дорошенко віддав Сіркові гетьманську булаву, бунчук і прапор, а також шість гармат і дві бочки пороху. Сірко порадив Дорошенкові інші клейноди зберігати в Чигирині до одержання указу царя³.

Дорошенко послав у Москву очолюване його братом Андрієм посольство з 100 чоловік, яке повезло турецькі санджаки (прапори)⁴, одержані в свій час від султана. У склад посольства увійшло 30 запоріжців (Овсій Шагол та ін.), яких Сірко залишив у Чигирині⁵.

Присягання на вірність Росії ставленика султанської Туреччини викликало різне до себе ставлення. Лівобережний гетьман Самойлович, який завжди був противником переходу правобережного гетьмана під російський

¹ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 419.

² Акты ЮЗР, т. XII, стор. 275.

³ Там же, стор. 374.

⁴ Ці санджаки тоді ж були передані в Оружейну палату. Їх опис див.: Акты ЮЗР, т. XII, стор. 767—768. Такі санджаки султани давали тільки кримським ханам.

⁵ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 372.

протекторат, бо боявся втратити гетьманство, вбачав у цьому зазіхання на свою владу. Прийняття присяги перед запоріжцями і донцями «без ведомости і позволения» царя він називає «вредным і непотребным предприятіем», вчиненим «сверх должности своей»¹.

Обурення Самойловича викликала розсилка кошовим отаманом у Чернігівський, Стародубський, Ніжинський і Прилуцький полки, підпорядковані лівобережному гетьману, грамот, в яких повідомлялось про перехід Дорошенка під російський протекторат і про необхідність прихильно ставитись до нього; Сірко також закликав припинити міжусобицю. У цьому Самойлович вбачав посягання на свою владу.

Російський уряд вважав, що запоріжці ущемляли царські прерогативи відносно затвердження та усунення українських гетьманів і тому не визнав присяги Дорошенка і зажадав від нього перейти на Лівобережжя і принести присягу гетьману Самойловичу і командуючому російськими збройними силами на Україні Ромодановському². Кошовому отаману Сіркові був надісланий царський указ про те, щоб він не укладав «договори, какиє ему не указано»³. Від запоріжців зажадали переслати Ромодановському або в Москву клейноди, одержані від Дорошенка. Царський уряд рішуче заявив, що знакам гетьманської влади не місце на Січі⁴.

Самойловичу було наказано добитись від Дорошенка присяги, а в разі відмови останнього — почати проти нього воєнні дії, щоб не допустити його об'єднання на весну з татарами і турками. Прислані Дорошенком в Москву санджаки були, проте, прийняті.

Більшість правобережної старшини позитивно поставилась до присяги Дорошенка. Черкаський полковник Ждан Степанов у листі від 15 жовтня 1675 р. до золотоніського, ірклівського і кропивенського сотників називає присягу Дорошенка на вірність Росії «святым делом», висловлює надію, що настане «мирное пребывание на Украине» і що обидві частини будуть «в союзе братском».

¹ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 280—281, 393—398.

² Там же, стор. 389.

³ Там же, стор. 326, 328.

⁴ Там же, стор. 328.

Лівобережна старшина більш скептично поставилась до присяги Дорошенка. Більшість не сумнівалась у щирості прагнень запорізьких козаків і кошового отамана Сірка відірвати правобережного гетьмана від султанської Туреччини і залучити його на бік Росії. Але ця старшина зовсім не вірила Дорошенкові, вбачаючи в його угоді з Січчю маневр¹.

На самій Січі присяга Дорошенка, особливо серед старшини, розглядалась як безкровна перемога над турецькими і татарськими агресорами. Запорізькій старшині, яка намагалась відігравати керівну роль в політичному житті на Україні, найбільше імпонувала та обставина, що Дорошенко віддав перевагу Січі перед гетьманом Самойловичем. Яскравою ілюстрацією настроїв старшини є лист курінних отаманів до гетьмана Самойловича від 14 січня 1676 р. Вони вказували, що в той час як лівобережний гетьман не добився переходу Дорошенка у російське підданство за допомогою військової експедиції, запоріжці досягли цього безкровно. Курінні отамани також доводили, що перехід Дорошенка у підданство Росії завдав удару по султанській Туреччині, з-під влади якої була вирвана Правобережна Україна. «Высокоумному сильному врагу християнскому, бусурману, турку, сломили часть гордости, из-под ига его бедную отчину нашу сю сторону с последними людьми и Дорошенком вырвали, о чем издавна было наше радение»². Передача гетьманських клейнодів Січі, запевняють автори листа, цілком виправдана, бо Запоріжжя — «корень казачества».

Є дані про невдоволення присягою правобережного гетьмана серед рядових запорізьких козаків загону, що їздив у Чигирин. Можна припустити, що вони мали намір арештувати Дорошенка, бо були противниками залишення його на гетьманстві. Це невдоволення вилилось у виступ проти Сірка та іншої старшини, що стався за одними даними ще в Чигирині, а за іншими — в дорозі під час повернення на Січ. Кошового отамана обвинувачували в тому, що він «обманул де, что не взяли с собою Дорошенко, а было время»³.

¹ «Летопись Самовидца», стор. 128—129.

² Акты ЮЗР, т. XII, стор. 522.

³ Там же, стор. 289.

Січ запрошувала Дорошенка побути на Запоріжжі до весни, до ради, взявши поки що участь у поході на Крим. Запоріжці покладали багато надій на скликання чорної ради. Але Дорошенко відмовився приїхати на Січ, як і не захотів прибути до Самойловича і Ромодановського. Він вів подвійну гру, шукав шляхів відновлення зв'язків з Туреччиною і Кримським ханством з метою одержання від них допомоги. Самовидець повідомляє, що хоч Дорошенко «и посилал до орди, але орда оного не послухала. Также и до турчина посилал, але и тот за свою зневагу же отдал санжаки, розгневаний, оному помочи не дал»¹.

Не маючи підтримки в народі, позбавлений допомоги турецької зброї, Дорошенко змушений був здатися військам Ромодановського і Самойловича.

Таким чином, протурецька орієнтація частини української старшини ще раз зазнала краху. Політика підпорядкування України султанській Туреччині виявила своє цілковите банкрутство, бо не відповідала основному напрямку історичного розвитку українського народу, який на протязі століть боровся за возз'єднання України з Росією.

3. УЧАСТЬ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНІ 1677—1678 рр. БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИР

Приєднання більшості правобережних полків до Лівобережної України, відмовлення Дорошенка від турецького васалітету і перехід його під владу Росії викликали зміни у російсько-польсько-турецько-татарських відносинах.

Річ Посполита, скориставшись як приводом присягою правобережного гетьмана Росії, припинила боротьбу проти Туреччини. Під тиском найбільш впливової магнатської партії, яку підтримувала Франція і головною зовнішньополітичною лінією якої було примирення з Туреччиною і розрив з Росією, польсько-шляхетський уряд вступив у переговори з султаном.

Султанська Туреччина активізувала свої агресивні дії на Україні і почала відкрито і спішно готуватись до війни проти Росії. Цьому сприяла міжнародна обстановка. Ще у 1672 р. європейські держави не підтримали

¹ «Легопись Самовидца», стор. 128.

пропозицію Росії виступити спільно проти експансії Оттоманської Порти. За це султанський уряд винагородив Англію і Францію новими капітуляціями, що зміцнювали економічні позиції цих країн в Туреччині¹.

З середини 70-х рр. XVII ст. Франція ще більш енергійно займалась організацією спрямованого проти Австрії і Росії воєнного союзу, обов'язковими членами якого мали бути Туреччина, Кримське ханство, Польща і Швеція. Передбачалось направити для завоювання України збройні сили цих країн².

Польсько-турецькі переговори затягувались через те, що султанський уряд висунув неприйнятні для Речі Посполитої вимоги про відмовлення Польщі від більшої частини українських земель. В зв'язку з цим уповільнився похід на Росію турецьких військ, які ще весною 1676 р. виступили під командуванням Ібрагіма-паші на завоювання Києва. Затримка наступу турецьких військ була зв'язана також з вимушеним переходом Дорошенка на бік Росії та розпуском його збройних сил. Відіграло роль і те, що кримський хан з ордами не приєднався до турецького війська. Він в той час захищав свої володіння від ударів запоріжців і донців.

У 1676 р. Туреччина не почала воєнних дій проти Росії. Боячись залишити у тилу своїх військ 15-тисячну польську армію, що укріпилась на Дністрі, Порта повела проти неї наступ. 20-денні бої закінчились підписанням 17 жовтня 1676 р. польсько-турецького Журавнинського мирного договору, за яким Річ Посполита навечно відступала Туреччині більшу частину Правобережної України, в тому числі і Поділля з Кам'янцем-Подільським, а також територію Запоріжжя. Ян Собеський, який підписав цей договір, зобов'язався допомагати Туреччині у війні проти Росії³.

Російський уряд відмовився рахуватись з цим договором, особливо з статтями, що стосувались України. Війна Туреччини проти Росії стала неминучою. Початок її намічався на весну наступного року.

Запорізька Січ, продовжуючи боротьбу з татарськими ордами, ще восени 1676 р. провела ряд експедицій проти

¹ Н. А. Смирнов, назв. твір, стор. 366.

² Там же.

³ Там же, стор. 367.

ханських сил, які після відходу турецьких військ затрималися на Україні для грабежів.

11 листопада 1676 р. Іван Сірко повів козаків, які були в той час на Січі («товариство, которое прилучилось на Коше»), у пониззя Дніпра, де вони об'єдналися з Запорізькою караульною командою, що постійно там перебувала. Об'єднані сили запоріжців перехопили ханську орду, яка поверталась після набігу, розбили її і визволили невільників.

У 1677 р. Туреччина розв'язала агресивну війну проти Росії. У червні турецьке військо коло Бугу з'єдналось з військами кримського хана. Об'єднані турецько-татарські сили налічували 100 тис. чоловік. Турецьке командування ставило своїм завданням захопити Київ і Чигирин, перетворивши ці міста у плацдарм для завоювання спочатку Правобережної, а потім і всієї України.

У ворожому таборі перебував Юрій Хмельницький, який на цей час виступав як маріонетка турецько-татарських агресорів. Султан присвоїв йому звання козацького гетьмана і титул «князя Малої Росії». Купці, які побували у Туреччині, розповідали, що Юрій Хмельницький відмовлявся від гетьманства, посилаючись на те, що як монах він не може бути гетьманом. За наказом султана константинопольський патріарх «насильства ради» розстриг Юрія Хмельницького і благословив на похід проти України¹. Відзначимо, що в Яссах воевода Антоній говорив зовсім протилежно про Юрія Хмельницького російському послу Поросукову, який направлявся в Туреччину: «А монашество покинул волею своею, а благословения никаково от святейшего патриарха не было»². Він також повідомив, що султанський уряд, не довіряючи Юрію Хмельницькому, приставив до нього охорону з 108 татар, очолювану турком Азем-агою. Що стосується козаків, то Юрій Хмельницький зумів зібрати навколо себе всього 80 чоловік³.

Турецький уряд мав намір після очікуваної перемоги поставити Юрія Хмельницького правителем України, зробивши його слухняним васалом Порти. А в ході війни

¹ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 51.

² ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Турецкие дела, Посольская книга № 17, арк. 33.

³ Там же.

популярне серед народу прізвище Хмельницького хотіли використати, щоб повернути народні маси на бік султанських збройних сил.

Юрій Хмельницький одержав від султана великі суми для підкупу найбільш впливових старшин на Україні. Але на нього скрізь дивились як на зняряддя і полоненика агресорів. Канівський полковник Давид Пушкаренко писав гетьману Самойловичу, що турецьке військо і кримська орда «имеют при себе невольника свого Хмельниченка»¹.

Підійшовши до Чигирина, який перебував у руках російських військ і українських козаків, турецький головнокомандуючий Ібрагім-паша 5 вересня закликав жителів міста визнати над всією Україною владу Юрія Хмельницького. Це звернення, зрозуміло, не знайшло очікуваного відгуку серед українського народу. Населення підтримало 40-тисячне російське і 20-тисячне козацьке військо, кероване Самойловичем і Ромодановським, яке царський уряд направив на захист України від турецької навали.

Три тижні тривала облога Чигирина турецько-татарськими військами. Зазнавши великих втрат, вони змушені були піти з України. Таким чином, наступ султанських сил у 1677 р., відомий в історичній літературі під назвою першого Чигиринського походу, закінчився невдачею.

Безплідним був також наступ 200-тисячного турецько-татарського війська під час другого Чигиринського походу влітку 1678 р. Цього року загарбникам протистояли 70 тис. російських солдатів і 50 тис. українських козаків під командуванням Ромодановського і Самойловича. Хоч агресори зайняли і зруйнували Чигирин, але вони не зуміли закріпитися в цьому місті і загалом на Правобережній Україні. Вони знову змушені були відступити. Отже, агресивні плани султанської Туреччини щодо Росії і України у війні 1677—1678 рр. зазнали краху.

У цій війні Січ взяла участь на боці російських і козацьких військ. Протягом тривалого часу запоріжці ще до початку походу збирали відомості про наміри і пересування ханських військ. Ці відомості Іван Сірко надсилав гетьману Самойловичу і російському командуванню. Так, у червні 1677 р. кошовий отаман естафетою через

¹ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 249.

Полтаву і Харків у Єфремов і Белгородську фортецю передав дані про пересування орди Муравським шляхом до російських кордонів. 26 червня з Белгородської польової сторожі підтвердили відомості Сірка про прихід орди¹.

22 червня Січ повідомила Самойловича про те, що «указ есть хану от турецкого салтана, чтоб тотчас, увидит месяц сей новой, со всею потугою под Чигириным стал»².

Запорізькі козаки входили також до розвідувальних ватаг, що їх гетьман відправляв у степ для здобуття язиків. Так, 18 червня 1677 р. ватага з 180 козаків, запорізьких і городових, піймала язика, від якого дізналась про будівництво турками мостів на Дністрі та ін.³

Перед відправкою козацьких полків у Чигирин Самойлович запропонував запоріжцям прибути туди. Але тисячна команда запорізьких козаків на багатьох човнах прибула в розпорядження гетьмана з великим запізненням, коли бої під Чигирином закінчились⁴. Коли ж татари, зазнавши поразки, поспішно тікали, перебираючись вплав через Дніпро, запоріжці не перешкоджали їм⁵. Щоб з'ясувати причини цього, слід спинитись на характері тодішніх запорізько-кримських відносин.

Ще у 1676 р. Січ уклала тимчасове перемир'я з кримським ханом і кизи-керменським турецьким комендантом строком до кінця наступного року⁶. Кошові власті пішли на цю тимчасову угоду через те, що Запоріжжя опинилось у надзвичайно несприятливих економічних умовах.

Про те, що перемир'я було укладене саме з економічних міркувань, запоріжці говорили російському послу на січовій раді у грудні 1677 р. Вони доводили, що низове «войско было голодно и добычи никакой и запасов не было... и которые было войско в Сечи и те толко кормились рыбою»⁷. У листі до Самойловича Сірко ще виразніше зазначає, що козаки «не имели никакова запаса, что нечего поднестъ и ко устом»⁸. Це могло викликати

¹ «Дополнение к Актам историческим», т. VII, стор. 206, 215.

² Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 179—180.

³ Там же, стор. 156—157.

⁴ Там же, стор. 337.

⁵ Там же, стор. 344, 377—378.

⁶ Там же, стор. 196, 427.

⁷ Там же, стор. 427.

⁸ Там же, стор. 437.

масовий вихід козаків з Січі. «И чтоб войску было чем прокормиться, — пояснювали запоріжці, — они, имея на руках большой татарский и турецкий ясыр, решили часть обменять, а часть получить выкуп».

Під час перемир'я позвувалась торгівля запоріжців з Кримом та з солдатами і жителями турецьких фортець у пониззях Дніпра. «И турецкие де люди с ними Запорожцы меж себя съезжаютца и торги всякими торгуют поволною торговлею»¹. Для запоріжців важливе значення мало також і те, що вони могли «волно итти на промыслы к морю и по рекам для соли и для рыбные ловли»². Таким чином, рада робила висновок: «Естли би, они, кошевой и все войско низовое, с ханом перемирья не учинили, и войско б де померло голодом»³.

Надзвичайно тяжке економічне становище Січі до перемир'я було у значній мірі результатом посилення конфлікту між нею і лівобережним гетьманом. Іван Самойлович, намагаючись перешкодити скликанню чорної ради, за яку запоріжці почали агітувати після присяги Дорошенка в 1675 р., став на шлях репресій щодо Січі. Він перекрив дороги на Запоріжжя і затримував окремих купців, «ватаги, в Запороги идущие» і городових козаків, які направлялись для участі в походах проти турків і татар, не кажучи вже про селян, які тікали від кріпосницького гніту. Він вигнав («выбил») з міст прибулих на зимівлю з артилерією і кіньми запорізьких козаків, заборонивши їм навіть наблизитися до цих міст.

Ворожа політика лівобережного гетьмана щодо Січі викликала гостру протидію з боку запоріжців. Гетьманський посол Карп Надточій, який був на Запоріжжі у січні 1676 р., розповідав, що січова рада не вислухала і половини гетьманського листа, коли по ній прокотилась хвиля загального обурення. Особливий протест запоріжців викликала вимога Самойловича повернути вивезені від Дорошенка гармати. «Тот час, — доповідав Карп Надточій, — все войско заговорило, что армат не выдадим, от Дорошенка взятых, понеж и болши того ныне здесь годилось бы господину гетману прислать, а не от нас отбирать»⁴.

¹ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 196—197.

² Там же, стор. 427.

³ Там же, стор. 428.

⁴ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 549.

Претензії запорізьких козаків до Самойловича сформулював Іван Сірко у листі до нього від 22 березня 1676 р. Кошовий отаман доводив, що політика, яку останнім часом проводив гетьман щодо Січі, завдає шкоди загальній справі боротьби з ворогами. «Милость твоя государских указов не исполняешь, — писав Сірко, — не только борошня нам не присылаешь, но и ватагам с кормами к нам забороняешь ходити, и залогии свои по крайним городам Днепровым учинил, чтоб на кош и жадного человека не пустил. Знатно, что ваша милость отчины нашей не хочешь добра; zde бо наиболее войска надобно, где беспрестанно бьемся с неприятелем креста святого, живучи подле их кочевий»¹. Обурення Сірка викликало «непотребное увещевание» Самойловича, щоб кошовий отаман і запоріжці не порушували присяги російському цареві. Цього, зазначається у листі Сірка, «от нас никогда не будет и такой надежды не будет», тобто Січ завжди буде вірною Росії.

Отже, загострення відносин Січі з гетьманським урядом негативно впливало на інтенсивність боротьби Запоріжжя з Кримським ханством.

Під час перемир'я запоріжці у великій кількості відправлялись на промисли, на Січі було «малоллюдно», і кошові власті не могли ні своєчасно вирядити загони під Чигирин, ні організувати розгром тікаючих татарських і турецьких військ. Та невелика кількість козаків, що залишалась на Січі, не могла її покинути, бо столиці Запоріжжя безпосередньо загрожувало вторгнення агресорів. Стало відомо, що турецьке військо має намір піти спочатку на Січ і, утвердившись там, вище по Дніпру збудувати фортецю, яку можна було б використати як базу для просування на Чигирин. Полонені татари розповідали: «И замысл имеют [турки] каторгами приходити выше Сечи 50 верст до урочища Кучкаса и сделать город, чтоб им было впредь к чему приходити и над Чигириным промысл чинить»².

Козак піхотного полку Василь Новак, який знав турецьку мову, побувавши у розвідці, повідомив 19 квітня 1677 р.: «И у самих турков и у всяких людей гораздо прислушался, что салтан турской и визирь со всеми си-

¹ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 634.

² Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 569.

лами намерение имеет быть под Чигирин. Впрямь и под Киев слух пушают будто Запорожье разорить и на урочище Кучкасах город делать похваляюща»¹.

На вже згадуваній січовій раді запоріжці говорили російському послові: «Во время неприятельского наступления под Чигирин с войском в помощь ц. в. ратным людем не ходили для того, что войска на коше было мало. Да и для того, что Турки и Татаровя хотели прошлого лета преже Чигирина приходит войною на Сечю, а взяв Сечю, мыслили, укрепя город, осадить своими людами»².

10 квітня 1677 р. у Москві Дорошенко, між іншим, заявив думному дяку Ларіону Іванову про бажання турецьких властей збудувати укріплення біля Кічкаса, а також про їх намір захопити Кодак і зміцнити його³. Дорошенко підкреслив велике стратегічне значення Кодака не тільки для Січі, а й для всієї України. Якщо турки збудують там укріплення, то на Запоріжжя не проникне жодний козак, а на турецькі і татарські володіння не можна буде наступати ні сушею, ні водним шляхом; в той же час турки і татари легко зможуть нападати на українські міста, куди вони «подем и водою всегда на обед и на вечер приходит станут, потому что Кадак близко малороссийских городов»⁴.

Запоріжці вважали, що перемир'ям вони врятували Січ, «уголка стольного и славы предков не утеряли»⁵. Вони виявляли готовність за царським указом розірвати договір раніш строку і виступити проти хана⁶. Кошові власті запевняли, що наступною весною, тільки-но орда рушить на Україну, запоріжці відразу ж вирушать проти Кримського ханства і «надежду имеют, что они промыслом своим в Крыму учинят раззорение»⁷.

Одночасно з підготовкою до розгрому Січі турецьке командування у 1678 р. робило спроби залучити запорізьких козаків на свій бік. Ханові був надісланий указ добитися об'єднання з низовим Запорізьким Військом. З самого формулювання указу можна побачити, що сул-

¹ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 123.

² Там же, стор. 427.

³ Там же, стор. 92.

⁴ Там же, стор. 92—93.

⁵ Там же, стор. 440.

⁶ Там же, стор. 546—547.

⁷ Там же, стор. 432.

танські власті сумнівались у можливості цього, і тому він закінчувався словами: «А хотя и не будут с ханом низовые, сам хан с войсками своими имел к Турком итти»¹.

У березні 1678 р. в період, що передував обранню нового хана, представники найбільш впливових правлячих татарських родів у Криму — Ширин-бей, Мансур-бей та ін. звернулись кожний від свого імені до запоріжців з запевненнями, що зміна хана не впливатиме на договірні відносини між Січчю і Кримським ханством, що беї готові виконувати угоду².

Верховний візир Туреччини Ібрагім-паша («Шайтан») у листі до кошових властей Запоріжжя напередодні першого Чигиринського походу просив вислати хоча б 500 запорізьких козаків в загони Юрія Хмельницького. Очевидно, не військова міць такого загону цікавила турецьке командування, в розпорядженні якого були численні сили. Воно хотіло використати високий авторитет запоріжців та Івана Сірка серед населення України. Офіціальний представник царського уряду на Україні Іона Леонт'єв повідомляв, що запоріжці і Сірко негативно поставились до пропозиції верховного візира: «в том де ему кошевой атаман и все войско отказали и войска своего с Запорожья к нему... не послали»³.

Встановлення зв'язку з українським населенням і запоріжцями посилено добивався Юрій Хмельницький. Ще з Молдавії він відправив на Україну 80 татар як своїх агентів. На Січ він надіслав кілька листів, а також гінців, пропонуючи, щоб запоріжці «ныне со всем войском конным и с частию пехоты и с пушечками изволте к нам приходити, как до войны належит»⁴.

Січ не пішла ні на союз з Юрієм Хмельницьким, ні з Туреччиною, не подала їм підтримки. Запорізький козак Михайло розповідав, що коли на січовій раді зачитали листа Юрія Хмельницького з закликом виступити йому назустріч, це викликало бурхливу реакцію її учасників. Вони вважали, що Юрій Хмельницький хоче допомогти туркам у здійсненні їх підступних планів щодо Січі. «Турки нас хотят выманить, а достальних взятем взять

¹ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 617.

² Там же, стор. 537.

³ Там же, стор. 274.

⁴ Там же, стор. 170.

и кош разорить», — говорили запоріжці. Російський посол на Січі Перхуров доповідав весною 1678 р., що запоріжці категорично заявили йому про те, що вони не допомагатимуть турецькому ставленику¹.

Проте Іван Сірко вирішив використати Юрія Хмельницького для визволення 4 тис. запоріжців, які потрапили в полон у 1674 р. у боях за Ладижин і Умань і були відправлені на каторгу у Константинополь. В цьому кошового отамана підтримала рада.

Запоріжці просили Юрія Хмельницького «как бы мог своим радением у турского султана упросити свободу тех невольников, или хотя бы велено окуп привести для размена». Щоб добитись своїх цілей, Січ для годиться почала переговори з Юрієм Хмельницьким. Це й викликало чутки про те, нібито Запоріжжя веде переговори з Туреччиною. Що запоріжці не збирались цього робити, свідчать їх дії проти турецьких військ під час другого Чигиринського походу. Юрій Хмельницький не міг навіть добитися відправки з Січі послів до султана².

Обманутий у своїх сподіваннях Юрій Хмельницький буквально лютував проти запоріжців. За словами старшини Білецького, який втік від нього в Батурын, «на Запорожцев гораздо хвалитца тот же враг Хмелниченко, говоря: естли б де к себе хотя с тысячу их из коша призвать, тотчас бы их на катаргу к салтану послал за их нынешнева лета поступок»³.

Білецький також повідомляв, що ненависть ставленика султана була спрямована проти всіх українських козаків, особливо лівобережних, яких він мріяв «самих лутчих во оной казаков выбрав, под мечь пустить, а чернь салтану на каторги выдати, только б чернь для подданства осталась»⁴.

Запоріжцям не вдалось визволити своїх товаришів за допомогою Хмельницького, який був безсилий що-небудь зробити, бо не мав авторитету у султана. А. Востоков у статті «Нежинская рада»⁵ без посилянь на джерело твердить, що султан звільнив полонених Ладижина і Умані і нібито включив їх до складу військового загону

¹ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 196—197.

² Там же, стор. 517.

³ Там же, стор. 710.

⁴ Там же.

⁵ «Киевская старина», 1888, травень, стор. 101.

Юрія Хмельницького. У документальних матеріалах ми не знайшли підтвердження цього.

Свідченням того, що Січ встановила зв'язки з Юрієм Хмельницьким тільки з метою визволення своїх товаришів з неволі, є той факт, що кошова влада переслала його листи лівобережному гетьману, а також інформувала про зміст своїх листів і просила дати «достаточной и здравый совет». Російські послы на Запоріжжі також були ознайомлені із змістом листування¹.

Перебуваючи у Хмельницького, послы Січі таємно збирали відомості про ворожі війська і т. п. Іван Сірко в період переговорів з Юрієм Хмельницьким особисто інформував гетьмана і царські власті про рух військ агресорів, про наміри турецького ставленика і запевняв: «Мы zde на том месте не что иное чиним, только воинский промысл, и то не для чего иного, только для охранения и целости оплаканой отчизны нашей»².

І справді, запоріжці не припинили своїх дій в районі турецьких володінь. Надходили відомості про те, що вони відбили 130 коней під Тягином, а також про розгром татарського загону та ін. Лівобережні козаки, які побували в 1678 р. на Січі, свідчили, що запоріжці «турку де склонности учинить они не мыслят»³.

Незважаючи на перекручену інформацію Самойловича, царський уряд не вбачав у поведінці запоріжців «измены» і продовжував надсилати на Січ хлібне і грошове жалування. Сам лівобережний гетьман визнав перед литовським гетьманом Пацом у червні 1678 р., що «Серко и войско низовое... частократно через своих нарочных и через посланных по должности своей о всем нам ведомо чинят»⁴.

Під час другого Чигиринського походу російське командування поставило перед Запорізькою Січчю завдання знищувати ворожі комунікації, а також завдавати ударів по тилах турецько-татарських військ. Запоріжцям, зокрема, доручалось діяти в районі Муравського шляху.

Порушивши перемир'я з ханом, запорізькі козаки активно виступили проти його орд і турецьких військ. Хоч

¹ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 105—111, 167, 170, 179, 196, 515, 549.

² Там же, стор. 167.

³ Там же, стор. 546.

⁴ Там же, стор. 610.

хан, переправившись через Дніпро, з Кизи-Керменя по-слав на Січ гінця, який мав добитись продовження перемир'я або хоч би безперешкодного пропуску турецьких хлібних запасів під Чигирин, проте, як розповідав очевидець, «кошевой атаман Сірко с ханом не помирился и во всем отказал»¹. За свідченням польського посла Пнінського, який перебував при турецькому обозі, 2 липня до турецького табору, що розмістився тоді біля Жовтого озера, прибули посланці від кримського хана. Вони повідомили, що запорізькі козаки на чолі з Сірком перерізали шлях ханським ордам і затримують їх просування на Чигирин. На допомогу ханові візир відправив тритисячний загін яничар на чолі з чотирма пашами².

У цей час з Константинополя був відправлений великий морський транспорт з продовольством у складі 15 каторг і 7 кораблів. З Очакова начальник транспорту паша Семестаф відправив на Січ гінця, який повіз запорізькій старшині подарунки³. Запорізькі козаки для годиться уклали перемир'я, навіть обмінялись з пашею аманатами (заложниками).

В Очакові хлібні запаси через мілководдя Дніпра були перевантажені на 130 дрібних суден. Звідти паша рушив до Кизи-Керменя, який турецьке командування намагалось використати як продовольчу базу для постачання своїх військ.

Основні сили запоріжців діяли над Лиманом. Очолював їх Іван Сірко. На військовій раді вирішили ворожий транспорт знищити. Запоріжці пропустили турецькі кораблі у Дніпро, а потім з тилу вдарили по них. Бій був короткий. Козаки знищили турків, а гребців каторг — полонених визволили. У листі до Самойловича вони писали: «...июля 12 числа против Краснякова, на устии Карабельном⁴, ударив на те все суды, овладали есмы ими, одно только судно парусами и многими гребцы ушло»⁵.

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 1002, арк. 50.

² Zródła do poselstwa Jana Glińskiego wojewody chełmińskiego do Turcyi w latach 1677—1678, Warszawa, 1907, стор. 367.

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 1002, арк. 51.

⁴ Недалеко від Січі, в районі сучасного Нікополя.

⁵ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 666.

Було взято 500 полонених, а також захоплено 7 гармат, 20 прапорів і все продовольство¹.

Для турецького війська, яке й до того терпіло від недостачі продовольства і фуражу, це була велика втрата.

Залишивши частину військ з ясирем та запасами продовольства в Кардишині та відправивши полонених до українського гетьмана, а турецького начальника в Москву, низове Запорізьке Військо на чолі з Іваном Сіркою пішло «на Буг к турецькому мосту и заставе». Запорізькі козаки спалили турецькі мости, знищили варту і захопили багато підвід з різними запасами, що направлялись у Чигирин. Візир змушений був відправити молдавського та волоського господарів з військом для рідбудови мостів².

Сірко мав намір під час повернення на Січ напасти на Очаків та Кизи-Кермень, а потім організувати похід у Крим. Кошовий отаман збирався провести комбінований похід «сухим и водяним путем», для чого він просив у гетьмана допомоги кіннотою, бо на Запоріжжі в той час було «конници мало»³.

Гетьман війська, звичайно, не надіслав.

Напередодні і під час другого Чигиринського походу запоріжці були інформаторами про пересування ворожих частин⁴. Наприклад, 7 лютого 1678 р. Січ повідомила всі українські та наддніпрянські міста про загрозу в зв'язку з новим наступом турецьких військ для повторної облоги Чигирини⁵. Коли ханські війська відступили, запоріжці, керовані Сірком, підстерegli їх на переправах коло Дніпра і, як згодом розповідали татари у Криму, «многих побили»⁶.

Участь запорізьких козаків у відсічі агресорам під час другого Чигиринського походу, крім того, мала важ-

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 1002, арк. 52.

² Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 685.

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 1002, арк. 53, 55.

⁴ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 448, 472—473, 487 та ін.

⁵ Там же, стор. 487.

⁶ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Крымские дела, спр. 61, арк. 33.

ливе значення для послаблення конфлікту між Січчю і гетьманом, якому вже важко було обвинувачувати запоріжців у протурецькій орієнтації¹.

Турецько-татарські війська відступили з України. У Немирові на Брацлавщині султанське командування залишило нечисленні турецько-татарські грабіжницькі загоони і Юрія Хмельницького як «правителя України». Цей «князь України», який «правив» під наглядом турецького паші, за наказом Кримського ханства і Оттоманської Порти чинив грабіжницькі напади на Лівобережну Україну. Територію Правобережної України між Уманню, Каневом та Чигирином турецько-татарські загоони також спустошили. Були спалені міста Канів, Черкаси, Корсунь та ін. На жителів Немирова та навколишньої місцевості Юрій Хмельницький з турками і татарами наклали дуже тяжкі побори. Населення міст і сіл, козаки Переяславського та інших полків і солдати російських гарнізонів разом з запоріжцями, особливо тими, які влаштувалися на «зимівлю» у волості, давали відсіч розбійницьким наскокам турецько-татарських загонів².

Султанський уряд, який не відмовився від своїх агресивних планів щодо України, на літо 1679 р. сконцентрував великі сили в придунайських містах, готуючись направити їх на Київ і на Лівобережну Україну.

У зв'язку з підготовкою до нового наступу султанський уряд ще навесні 1679 р. приступив до спорудження у пониззях Дніпра двох фортець — «городков». Турецький уряд вже давно мав намір збудувати на Дніпрі фортеці, які були б опорними пунктами під час походів на Лівобережну Україну. На початку 1675 р. кримський хан навіть звернувся до уряду Речі Посполитої з проханням прислати інженерів для спорудження цих фортець³. Одну з них турецький уряд хотів збудувати на Січі або де-небудь поблизу, щоб «запорожские казаки впредь на море не выходили и им Туркам разорения не чинили»⁴. Але до будівництва приступили тільки в 1679 р., хоч підготовча робота велась і раніш. Ці фортеці дістали назву Шехіслам-Кермень та Муберек-Кермень. За задумом

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 1002, арк. 41.

² Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 487 та ін.

³ Н. А. Смирнов, назв. твір, стор. 366.

⁴ Акты ЮЗР, т. XII, стор. 417.

турецького уряду вони разом з фортецями Кизи-Кермень, Іслам-Кермень та Шах-Кермень повинні були відіграти роль воєнної бази і плацдарму для турецьких військ, які мали наступати на Україну. Турецьке командування хотіло використати їх не тільки як опорні пункти для нападу на Запорізьку Січ і зруйнування її, що планувалось у цьому ж році, а й для того, щоб перешкодити виходу козаків у море.

Відносно будівництва турецьких «городков» збереглись докладні відомості, здобуті запоріжцями від полонених і в результаті безпосередніх спостережень розвідників.

Фортеці споруджувались на острові Тавань, поруч з Кизи-Керменем. На будівельних роботах були зайняті 4 тис. молдаван та волохів. Боячись нападу запорізьких козаків та російських військ, турецьке командування прислало для охорони будівництва 10-тисячне кінне та піше військо, очолюване Мухамед-Мефтедар-пашею і Усейн-пашею, а також 15 тис. кримських татар. «Городки» були кам'яні і являли собою типові укріплення того часу. Фортеця Муберек-Кермень, наприклад, складалась з чотирьох башт висотою в чотири сажени. Відстань між баштами становила 10 саженив; вони з'єднувались стінами висотою в три сажени, шириною в 14 п'ядей. Стіни оперезувались ровом, ширина та глибина якого дорівнювала двом саженям. Гарнізони фортець, що складались з 300 і 400 чоловік, комплектувались з «гулящих», «вольниці», тобто з добровільців — жителів турецьких володінь, які прийшли на будівництво як робітники. Оскільки вони одержували тільки грошову винагороду (2 алтини і 2 деньги на чоловіка), а хліб для них закуповувався купцями в Криму, завжди існувала загроза, що козаки перетнуть шляхи і приречуть їх на голод. Гарнізони нових фортець, як і решти турецьких укріплень у пониззях Дніпра, підпорядковувались кизи-керменському бею.

Кизи-Керменська фортеця вважалась центральною в ланцюзі турецьких укріплень в пониззях Дніпра. Її комендант кизи-керменський бей був тут головним представником султанського уряду. У травні 1680 р. Іван Сірко в листі до Самойловича правильно і точно сформулював роль коменданта головної турецької фортеці на Дніпрі. «Бей казы-керменский непостоянный, изменный пес,

который будто страж от турчина и резидент пограничной между Крыма и Украины пребывает»¹.

Артилерійський парк одної фортеці складався з 52 гармат, другої — з 24².

Намагання гарнізонів нових турецьких фортець організувати напад на Січ кінчились провалом. За наказом Усейн-паші з Шехіслам-Керменя відправили два човни для захоплення язика. У кожному було по 17 чоловік. Протягом трьох днів вони не зважувались підійти до Січі і ні з чим повернули назад. Їх перехопила засада запоріжців. Почався бій. Один човен втік, втрати його невідомі. Другий човен був захоплений, тільки двоє з його екіпажу сховалися на березі. 15 чоловік потрапило в полон. Полонених відправили до Самойловича. Чотирьох з них у супроводі запорізьких козаків відправили у Москву³.

Запорізьке військо організувало ряд нападів на нові турецькі фортеці⁴. У першій половині серпня кошовий отаман провів два походи спільно з російським гарнізоном, знову присланим на Січ. Достовірних відомостей про результати походів, метою яких було зруйнування фортець, не маємо. Але немає сумніву, що це були значні походи, бо про них записав Самовидець у свій літопис⁵.

Російський уряд вживав заходів до відсічі турецькій навалі, що готувалась. Було зібрано майже стотисячну армію, а також проведено великі роботи по укріпленню Києва. Збудували важливий у стратегічному відношенні міст через Дніпро. На Січ направили кілька тисяч солдатів Белгородського полку і московських стрільців⁶. Лівобережні козаки і російські солдати на чолі з Самойловичем здійснили похід на Правобережжя і визволили ряд міст, вигнавши звідти турецько-татарські гарнізони.

Великі масштаби підготовки Росії до боротьби проти турецько-татарських військ справили враження на султанський уряд і він відмовився від вторгнення на Україну.

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 963, арк. 13.

² Там же, стовп. 967, арк. 43—44, 54.

³ Там же, арк. 41, 45, 46.

⁴ Там же, стовп. 959, арк. 585.

⁵ «Летопись Самовидца», стор. 145.

⁶ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Севский стол, стовп. 275, арк. 279—289; Белгородский стол, стовп. 959, арк. 585.

Не здійснив султан і свого наміру окупувати Запоріжжя. Довідавшись, що на Січі перебувають російські сили, 25-тисячне турецько-татарське військо, яке після закінчення будівництва фортець рушило від Кизи-Керменя на Запоріжжя, поспішно повернуло назад. Про цей безрезультатний марш військ агресорів Запорізьке Військо доповіло царському уряду і гетьману: «Турецкие де войска, построя на Днепре городки, пошли было войною под Сечю и послыша на Запорожье в. в. г. ратных людей, пошли в свои места наспех»¹.

Проте у зв'язку з загрозою нападу столиця Запоріжжя була 25 серпня тимчасово перенесена з Чортомлика на острів Лободиху посередині Дніпра².

З підготовкою турецького нападу на Січ зв'язують появу широко відомого листа запоріжців турецькому султанові. За переказами, цей лист був відповіддю на вимогу султана, щоб козаки визнали його владу. Даний епізод став сюжетом для славетної картини І. Рєпіна «Запоріжці».

На кінець 1679 р. взаємовідносини між Росією, Туреччиною і Кримським ханством вступили в фазу мирних переговорів. Це не заважало ханові здійснювати напади на Україну. Він у той час намагався напасти на Київ, але був розгромлений російсько-українським військом. На початку зими 1680 р. татари напали на Слобідську Україну, а навесні того ж року вторглися в райони, прилегли до Києва.

Запоріжжя безперервно продовжує надсилати відомості про своїх агресивних сусідів — Кримське ханство і ногайські орди. У листопаді 1679 р. запоріжці направили у Москву посольство «с языки турскими, на Днепре ниже Сечи взятими»³. Ряд листів одержав з Січі гетьман Іван Самойлович наприкінці 1679 — на початку 1680 р. У них подавалися тільки старанно перевірені відомості. У листі від 14 січня 1680 р. запоріжці пояснили затримку з висилкою даних про план і наміри хана тим, що «чрез разных виходцев из неволи хотя имели есму о

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Севский стол, стовп. 275, арк. 285.

² Микола Петровський, назв. твір, стор. 340.

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 967, арк. 41.

неприятелях ведомость, однакож не все подлинные»¹ і тому треба було ці відомості перевірити. Козаки повідомляли, на основі одержаних від двох перебіжчиків з дніпровських турецьких фортець даних, що хан з ордами стоїть на Колончаку і що до нього через Очаків прибула Білгородська орда. Разом з турецько-татарськими зграями, очолюваними Юрієм Хмельницьким, ханські орди мають намір за наказом султана здійснювати періодичні набіги на Лівобережну Україну «для народного разорения». Наказавши старшині вжити запобіжних заходів, гетьман надіслав у Москву інформацію Сірка, підтвердивши на основі інших даних її справедливість.

Запоріжці безпосередньо інформували деяких лівобережних полковників (чернігівського та ін.) про те, що готується татарський напад, і радили їм з козаками «дабы есми как скорее, домой поспешали, чтоб прежде, нежели ис Перекопу хан выйдет, домой приехали»².

У зв'язку з кримсько-російськими переговорами і посиленням обміну послами та гінцями між Москвою і Бахчисараєм, а також Стамбулом активізувалась діяльність Січі по перевезенню їх через Запоріжжя в Крим³. Запоріжці служили «провожатыми», «добрыми и удалыми», тобто супроводжували і охороняли послів. Січ також забезпечувала пересилку грамот з Москви в Крим і відповідей на них.

Царський уряд тримав Січ в курсі усіх переговорів і заявляв, що у проектах мирних трактатів обов'язково будуть забезпечені інтереси і безпека Запоріжжя⁴.

У цей час Запоріжжя вело переговори з ханським урядом про обмін полоненими. У листі Івана Сірка до Самойловича⁵ докладно розповідається про обстановку, в якій вони відбувалися, а також про ще одну безрезультатну спробу хана дипломатичним шляхом підкорити собі Січ. 5 травня 1680 р. запорізька кошова старшина з частиною війська прибули з усіма полоненими татарами

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Севский стол, стовп. 275, арк. 297.

² Там же, Белгородский стол, стовп. 974, арк. 418, 412—417, 419—420.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Крымские дела, спр. 61, арк. 311—313, 326—394.

⁴ Там же, спр. 61, арк. 311 (зв.) — 313.

⁵ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 963, арк. 10—19.

до Мічетної Каїри в районі Кінських Вод. Тут була призначена зустріч з калги-салтаном і ханським візиром для обміну полоненими. 10 травня ханські правителі приїхали з великим почтом і численним військом. Вони заявили кошовій старшині, що прибули не для обміну полоненими, а для укладення мирного договору з Січчю. Представники Запорізького Війська на чолі з кошовим писарем заявили про згоду на перемир'я тільки на час обміну полоненими. На прийомі послів Запоріжжя візир і калга запропонували Січі укласти союз, подібний до того, який був укладений в 1648 р. Богданом Хмельницьким, а також запропонували їй відокремитись від Росії. Посли «яснейшие им отказали», калга-саятан відпустив їх і обіцяв дати відповідь на пропозиції запоріжців про обмін полоненими після наради «всего начальства крымского». У відповіді знову наполегливо пропонувався союз з ханом і розрив з Росією. Калга-салтан і візир обіцяли запоріжцям землі й угіддя, якщо вони погодяться, і погрозували виступом в разі неприйняття їх умов.

Запоріжці категорично відмовилися від розриву з Росією, «после той отповеди, не хотя больше о том говорить», вони на світанку вийшли з Каїри. Командування ханським військом вирішило затримати їх і, знявшись таємно з місця, догнало козаків коло Дніпра. Приховуючи свої підступні наміри, візир звернувся до Сірка з проханням про особисте побачення «без многолюдства», в присутності невеликої кількості старшини. Кошовий отаман прибув на місце побачення з усім військом. Це не сподобалось візирю і він відмовився від зустрічі.

Запоріжці повернулися на Січ. У згадуваному листі до Самойловича Іван Сірко через гетьмана звертався з проханням до царя захистити Запоріжжя. Запорізьким козакам було достовірно відомо, що султан і хан, незважаючи на підготовку до війни з угорцями, не залишили думки про будівництво нових «городков» з метою витіснити козаків з Дніпра. Тому запоріжці просили прислати на допомогу російських ратних людей, а також посилити січову артилерію.

Кошовий отаман також мав намір, скориставшись виходом орд з Криму, напасти на ханські володіння. Було відправлене спеціальне послання Донському Війську з запрошенням взяти участь в цьому поході. Лист до донців Сірко спочатку переслав Самойловичу незапечатаним,

продемонструвавши цим свою згоду на контроль гетьманської влади.

Відзначивши, що витрати на годування полонених татар дуже великі і що нема надії на їх викуп ханом, кошовий отаман просив Самойловича переправити їх у Москву, а запоріжцям видати за них спеціальну винагороду.

Закінчується лист проханням не перешкоджати лівобережним козакам, особливо кінним, прийти на допомогу запоріжцям.

Предбачуваний похід не був здійснений в зв'язку з смертю кошового отамана 1 серпня 1680 р.

Смерть Івана Сірка викликала «великую жалость» на Запоріжжі і на всій Україні. Український народ втратив пристрасного героїчного захисника рідної країни від його споконвічних ворогів. Самовидець лаконічно, але урочисто записав у літопис: «А на Запорожю кошовий Іван Серко, ватаг силний, помер»¹.

Кошовим отаманом Січі був обраний Іван Стягайло. 10 серпня 1680 р. він повідомив гетьмана про розгром запоріжцями на Азовському морі турецьких кораблів.

У січні 1681 р. у Бахчисараї між Росією і Кримським ханством був підписаний мирний договір на 20 років, за яким Туреччина і Крим відмовились від своїх домагань на Лівобережну Україну і Київ. На вимогу російських дипломатів у договір були включені спеціальні пункти про Запоріжжя. Одним з них признавалось підданство Січі Росії, що мало велике міжнародне значення («И запорогам быти в стороне великого государя его царского величества»²). В іншому пункті зазначалось, що запорізькі козаки мають право займатися промислами в пониззі Дніпра, яке залишалось ще у володінні татарських мурз.

Бахчисарайський договір являв собою велику перемену Росії, дипломатичну і воєнну. Цей мир був наслідком спільної героїчної боротьби російського та українського народів з турецько-татарськими агресорами, результатом об'єднаних дій російської зброї і козацьких військ. Значна роль у цій боротьбі належала запорізьким козакам.

¹ «Летопись Самовидца», стор. 150.

² «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, стор. 380. Цей пункт договору султанський уряд не затвердив.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Запорізька Січ відіграла велику роль у багатолітній боротьбі українського і російського народів проти турецько-татарської агресії.

Виняткове значення мав опір запорізького козацтва наступові султанської Туреччини і Кримського ханства на Україну у 50—70-х роках XVII ст. Даючи відсіч іноземним загарбникам, запоріжці разом з усім українським народом виступали проти зрадницької політики старшинської верхівки, проти її союзників — кримського хана і турецького султана, а також вели боротьбу проти шляхетської Польщі. В цей період виступи запорізького козацтва стали частиною загальної боротьби Російської держави проти султанської Туреччини і Кримського ханства.

У визволенні південних російських та українських земель від іноземного панування та встановленні там міцних і безпечних кордонів, в одержанні Російською державою виходу до Чорного моря, виняткову роль відіграла Запорізька Січ.

Запорізькі козаки брали активну участь в російсько-турецьких війнах XVIII ст. Виступаючи в складі російських армій, запоріжці проявили високі бойові якості. Вони становили авангардні і розвідувальні війська російської армії, несли прикордонно-сторожову і допоміжну службу. Особливо велику роль відіграло Запорізьке Військо у боротьбі з рухливою кіннотою, що становила основну бойову силу Туреччини і Кримського ханства. Запоріжці, добре обізнані з тактичними прийомами ворожої кавалерії, найкраще могли протистояти їй, особливо на добре вивчених ними просторах причорноморських степів.

В результаті перемог російської зброї і козацьких військ у російсько-турецьких війнах XVIII ст. Південна Україна і Крим були визволені від панування турецько-татарських феодалів. Це мало велике прогресивне значення для економічного і культурного розвитку Росії та України, незважаючи на продовжувану царизмом реакційну політику національного гноблення народів Росії.

У віковій боротьбі двох братніх народів проти турецько-татарської експансії міцнів і розвивався їх союз, що визначив переможний результат спільної боротьби українських і російських народних мас проти іноземних загарбників. У цій боротьбі викуувались історичні традиції дружби, які зараз мають велике значення для виховання радянського народу в дусі любові і відданості своїй Батьківщині.

Апанович Елена Михайловна
Запорожская Сечь в борьбе против турецко-
татарской агрессии
(на украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту історії Академії наук Української РСР*

Редактор видавництва *Ш. І. Вайнштейн*
Художній редактор *В. М. Тепляков*
Оформлення художника *С. П. Свид*
Технічний редактор *Н. П. Рахліна*
Коректор *Р. Я. Лернер*

БФ 15361. Зам. № 172. Вид. № 266. Тираж 1400.
Формат паперу 84×108^{1/2}. Друк. фіз. аркушів
9,375. Умовн. друк. аркушів 15,37. Обліково-видавн.
аркушів 16,96. Підписано до друку 14/VI 1961 р.
Ціна 1 крб. 12 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, Репіна, 4.